AB: UTR V 21

AB-IC

In Memoriam:

Ina van der Wiele-Pasterkamp

Op 4 februari overleed, volstrekt onverwachts, 66 jaar oud, ons bestuurslid Ina van der Wiele-Pasterkamp. Voor onze vereniging, waarvan zij reeds een tiental jaar bestuurslid was, betekent haar overlijden een groot zeer verlies.

Vanaf 1990 was Ina een toegewijd bestuurslid binnen onze vereniging, waar zij de public relations en het organiseren van lezingen onder haar hoede had. In die hoedanigheid ontpopte zij zich als het centrale aanspreekpunt binnen onze vereniging en de spil van vele activiteiten. Het uitdragen van het belang van de historie van het Kromme-Rijngebied, maar bovenal de historie van haar woonplaats Werkhoven was bij haar in hele goede handen.
Bij vele ontwikkelingen op historisch gebied in het Kromme-Rijngebied stond Ina aan de wieg, waarbij zij, mede door haar niet aflatende ijver en toewijding, al snel een onmisbare schakel werd in het continue proces van attenderen op de cultuurhistorische waarden in het Kromme-Rijngebied. In deze context was zij, namens de historisch vereniging, zeer actief betrokken bij de organisatie van de jaarlijkse Open Monumentendag in de gemeente Bunnik.

Wij zullen ons haar herinneren als een warme, hartelijke persoonlijkheid, attent, altijd belangstellend en altijd klaarstaand voor de ander. Het zal, om meer dan één reden, moeilijk zijn de door haar overlijden ontstane leemte op te vullen.

Antoon de Wit

Op 7 februari overleed, na een lang ziekbed, 74 jaar oud, ons oud-bestuurslid Antoon de Wit. "Toon van de bank" was sinds de oprichting van de historische vereniging in 1966 binnen het bestuur actief als penningmeester, een functie die hij met verve vervulde tot 1984. Nadien was hij nog een periode van drie jaar adviserend bestuurslid, waarna hij met ruim 20 dienstjaren afscheid nam van het bestuur. Na zijn periode als bestuurslid kon de historische vereniging, zolang zijn gezondheid hem dat toeliet, nog vele jaren een beroep doen op Antoon voor diverse vrijwilligersactiviteiten.

Antoon was een man die, in een periode dat het ledental van de vereniging slechts bescheiden uitgaven toeliet, altijd in staat was op creatieve wijze de financiële eindjes aan elkaar te knopen, waarmee de historische vereniging haar profijt kon doen.
Vanwege zijn teruglopende gezondheid leidde hij de laatste jaren een wat meer teruggetrokken leven en liet zich niet vaak meer zien bij activiteiten van de vereniging. De historische vereniging is hem echter niet vergeten.

Antoon de Wit was een der pioniers van het eerste uur, die zich sterk heeft gemaakt voor het leggen van een gezonde financiële basis onder de historische vereniging, waarvan wij nog dagelijks de vruchten plukken.

Het bestuur van de Historische Kring

De oude wasserij Langs de Wal in Wijk bij Duurstede

Bep van Nimwegen-Seggelink

Het al enkele jaren bestaande plan van de Willem van Abcoude Stichting om de voormalige wasserijgebouwen aan Langs de Wal 2-4 in Wijk bij Duurstede te slopen en vervangen door zes nieuwbouwwoningen voor ouderen, is sinds de zomer van het jaar 2000 onderwerp van discussie[1]. In dit artikel wordt, op basis van onderzoek in de archieven van het Wijkse stads- en gasthuisbestuur, de geschiedenis geschetst van het stuk grond, de bebouwing en de bewoners vanaf het einde van de 16de eeuw.

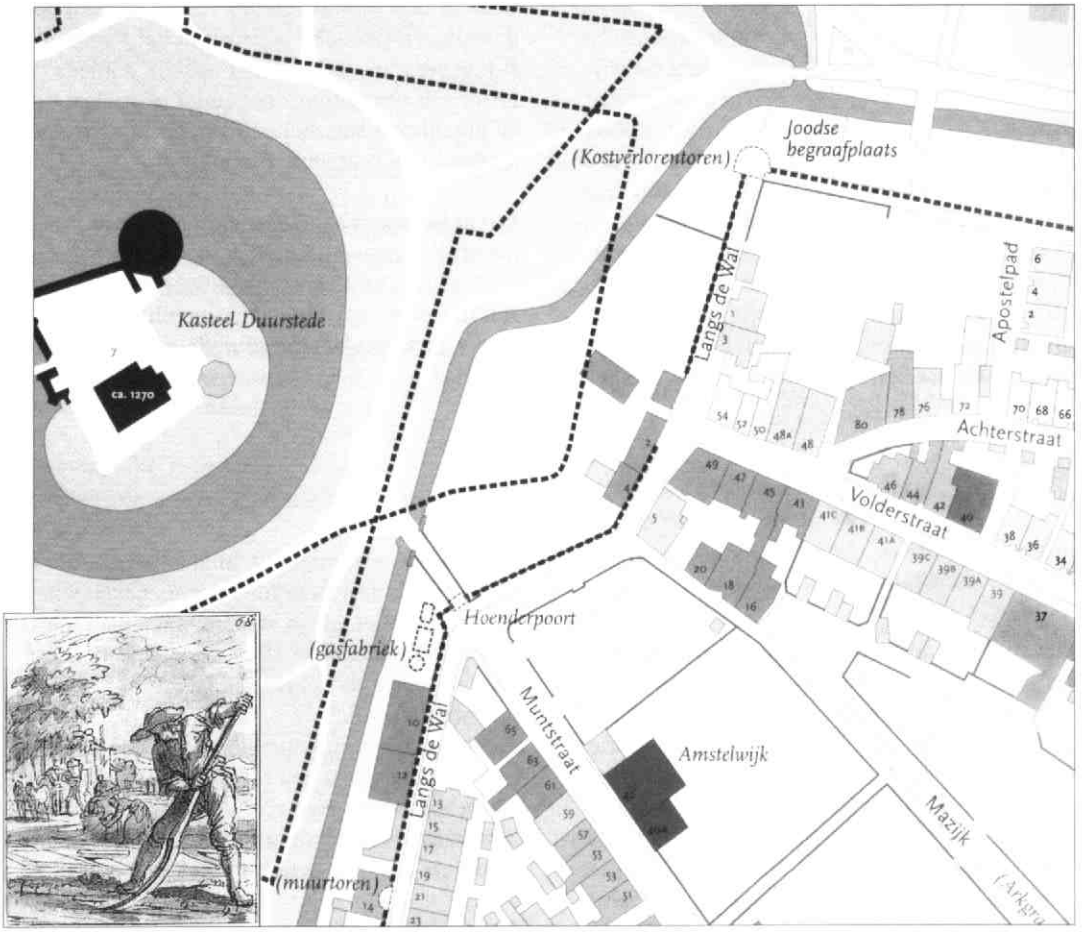

1. Fragment van de bouwhistorische kaart van de Wijkse binnenstad uit 2000 met in het midden het grote, open terrein tussen de stadsmuur en het restant van de stads- en kasteelgracht, dat vanaf ongeveer 1725 werd bebouwd en als blekerijwasserij diende. Het oudst is de bebouwing aan weerszijden van het toegangshek op het einde van de Volderstraat (18de-begin 19de-eeuw). Het woonhuis op nr. 4 is uit 1852 (behalve de uitbouw aan de achterzijde) en de later tussen gebouwde strijkkamer is uit 1911. De haaks op deze smalle bebouwing in het verlengde van de stadsmuur staande droogschuur dateert uit 1874. Het grootste gedeelte van het terrein diende als bleekveld en tuin (G.W.J. van Omme en M.A. van der Eerden-Vonk, *Wijk bij Duurstede, een bouwgeschiedenis in kaart*, Wijk bij Duurstede, 2000). Inzet: eind 17de-eeuwse tekening van 'De Bleeker' door Jan Luiken (uit: *Het Menselyk Bedrijf*, Haarlem, 1987, nr. 68)

Als 'stadserfken of hoofken aan de buitenzijde van de walmuren strekkende van Costverloren erf tot aende Hoenrepoort', zo omschreef de kameraar in 1579 bij de verpachting het perceel dat nu bekend staat als de oude wasserij Langs de Wal in Wijk bij Duurstede[2]. In 1729 werd het in het koopcontract omschreven als een 'seekere hoeck erfs gelegen t'eynde de Vorderstraet. Beplant tot een boomgaert soo groot en kleyn t selve gelegen is'[3]. In 1741 als een 'seeckere hoeck ervs, t'eynde de Vorderstraat aen de Casteelse Gravt met de huysinge daarop staande, genaamt den Bleek en een boomgaardje annex'[4]. In 1811 was het 'zeekere huisinge en getimmerte aan het einde van de Volderstraat nr 157, met erf zijnde een linnenbleekerije'[5].
Nu, in 2001, zou het omschreven kunnen worden als één van de twee overgebleven stadserven langs de stadsmuur, met daarop een woonhuis, een wasserijgebouw met strijkerij, een slecht onderhouden droogschuur, een 'varkenshok' en moestuinen daarachter. Gelegen aan Langs de Wal op het einde van de Volderstraat is het de laatste getuige van de drukke nering waar deze straat in het verleden van gonsde. Verstild dromend van een veelbewogen verleden, tussen de Hoenderpoort, de gereconstrueerde Kostverlorentoren, de binnenstad van Wijk en het bos met de oude kasteelruïne.

Het stadserf in de 16de en 17de eeuw
Vanaf eind 16de eeuw verpachtte het Wijkse stadsbestuur de erfjes die rondom de stad tussen de stadsmuur en de stadsgracht lagen aan bewoners. De lapjes grond werden voor verschillende doeleinden gebruikt: voor de opslag van hout, kuipen en palen, als 'hangerijen' voor de leerlooierijen, om er schuren op te zetten of boomgaardjes te planten. De bevolking leefde betrekkelijk veilig achter de muren en gebruikte de erfjes daarbuiten voor dagelijkse behoeften. In woelige tijden werd de pacht kwijtgescholden, zoals na de Franse bezetting in 1672 en de verwoestende tornado in 1674, toen doorgangen dichtgemetseld waren en de erven onbruikbaar waren geworden door het puin van ingestorte muren.
Het erf aan het einde van de Volderstraat, tussen de huidige Hoenderpoort en de Kostverlorentoren, werd in 1579 gepacht door de erfgenamen van Henrick van Bijler voor 12 stuivers per jaar. Van 1588 tot 1612 werd het voor kortere of langere tijd verpacht aan onder andere Dirck van Hollant, Cornelis Willemssoon, Ghijsbert Aertssen Vosch en Cornelis Janss Vosch, meester Matheus Stochius en Jan Terburgh.
In 1612 werd het erf in twee gedeelten verpacht. Matheus Stochius pachtte het oostelijke deel dat werd omschreven als het 'hoofgen gelegen aan de stadsmuraelie van de Hoenderpoort ofte Duerstedense poortgen aff tot die canael ofte heul van de Arckgraft toe'. Jan Terburgh en na hem Jorriaen van Hollant betaalden pacht voor het westelijke deel, het 'hoofgen strekkende van Canael af tot aan Costverloren'[6]. De Arkgracht of Mazijk scheidde het erf dus in tweeën[7]. De loop van de gracht zou volgens de huidige bewoonster nog altijd merkbaar zijn aan de kleiïge structuur van de grond in het gedeelte dat in het verlengde van de Mazijk ligt.

Beplant tot boomgaard
Hoe ernstig het verval van de vestingwerken was na 1672, werd duidelijk in 1684 toen de meeste pachten niet betaald werden omdat erfjes of torens 'geruïneerd' waren. Ook dit erf, nu weer in zijn geheel verpacht, was onbruikbaar. In hetzelfde jaar besloot het stadsbestuur van Wijk het in eeuwigdurende erfpacht af te staan aan het Ewouds- en Elisabethsgasthuis, met dien verstande dat 'indien de stadt het erff tot fortificatie deser stadt oft andersints van node moghte hebben' de stad het terug kreeg[8]. De regenten van het gasthuis besloten het op hun beurt te verpachten om het tot een boomgaard te laten beplanten. Maximiliaan Jongbloet, schepen en winkelier, pachtte het erf in 1685 voor vier maal zeven jaar om er een boomgaard van te maken[9]. Maximiliaan had veel bezittingen, waaronder twee huizen in de Volderstraat (ter hoogte van de huidige nummers 40-46) en aan de overzijde daarvan een grote boomgaard (op de plaats van de inmiddels alweer afgebroken openbare lagere school uit 1883). In een van de huizen in de Volderstraat dreef hij een bakkerij, verkocht zuivelprodukten en 'kimmenwaren' (wol) en er was een tapperij. Aan de doortrekkende soldaten werd goed verdiend. Na zijn dood in 1688

nam zijn weduwe, Dirckje Marcelisdochter van Velpen, met vaste hand de zaken en de opvoeding van hun vijf minderjarige kinderen waar.
Toch moet later het erf weer enige tijd onbruikbaar zijn geworden, want de stad betaalde in 1710 twee guldens aan Willem Beeren en Pieter Poeland 'voor het wegkruien van vuiligheid gelegen van de Costverlorentoren tot aan het Casteelse poortje'[10].

Boomgaard, bleekveld en blekerij

De weduwe en kinderen van Maximiliaan Jongbloet verkochten in 1724 het erf 'beplant tot een boomgaard' aan de omroeper Hermen Vin(c)k voor 250 gulden[11]. De koper hield de grond in een onverzuimelijke, eeuwige erfpacht van het gasthuis en betaalde daarvoor jaarlijks 6 gulden en 6 stuivers. Bovendien moest hij de muur die om het erf stond onderhouden. Vink verkocht het erfpachtrecht en de opstallen vijf jaar later voor 100 gulden meer aan Alida van Ulsen[12]. In de akte van 23 april 1729 is voor het eerst sprake van de blekerij en van bebouwing. Bedongen werd dat Hermen Vink dat jaar nog zou mogen bleken op het bleekveld en de vruchten plukken uit de boomgaard, die aan de zijde van de grup (geul) van de bleek lag. Het huisje, de vruchtbomen en alles wat er verder nog op het erf stond, moesten blijven staan en werden eigendom van de koper.
Alida van Ulsen vermaakte bijna al haar bezittingen aan haar petekind Lodewijk Verlaagh. Zo werd deze in 1741 eigenaar van de blekerij, van het huis Amstelwijk in de Muntstraat en van een boomgaard aan de Hoogstraat[13]. Lodewijk leende grote bedragen: 6000 gulden van schepen Jacobus van Holst, met als onderpand zijn onroerende goederen, en een jaar later, in 1742, 1000 gulden van Abraham van Senden[14]. Aan hem gaf hij als onderpand 'een suyker kiste met kooper beslaagen, waarinne enig linnen, een stelsel kant en een ring', kostbare bezittingen in die tijd. Waarvoor hij zoveel geld nodig had, is niet duidelijk geworden. Uiteindelijk verkocht hij in 1744 alles. De blekerij werd gekocht door Jacobus van Holst[15]. Op de lijst van nachtwachten uit 1752 staat bij de Volderstraat vermeld: 'Van Holst van de Bleijck, later Abraham van Senden'[16].

De blekerij

In 1755 kocht Abraham van Senden, hoofdofficier van Wijk, de blekerij van de weduwe Van Holst[17]. Van Senden bezat ook het langgerekte erf dat vanaf de oostzijde van de Hoenderpoort tot aan de '(Schoenmakers)doelen' bij de Vrouwepoort liep en de voorburcht van het kasteel. Ook veel huizen in de stad waren zijn eigendom. Hij leende aan veel Wijkenaren geld met hun huizen als onderpand. Bleef de schuldenaar in gebreke, dan kocht Van Senden het huis voor een lage prijs.
Waarschijnlijk verhuurde hij de blekerij uit de hand, want uit deze tijd zijn geen huurcontracten gevonden en toen de erfgenamen van Van Senden de blekerij in 1764 verkochten[18] aan Woeldrik Leponder Janszoon werd een jaar later in het huurcontract met Dirk Uijtendijk[19] gesproken over verlenging. Er was op dat moment sprake van 'een huizinge en verder getimmerte etc'. Wellicht was er een wasgelegenheid bijgebouwd. Het wassen gebeurde in die tijd met het water uit de 'Casteelse Gracht'. De was werd vervolgens buiten op het bleekveld gebleekt.
Het drogen van het wasgoed, dat in die tijd van zeer dikke stof was, moest bij regenachtig weer binnen gebeuren. De huurder was verplicht de bomen te snoeien en 'alles te onderhouden en te verbeteren en niet te verargeren, zich gedragende als een goede en getrouwe huurder schuldig is en behoort te doen'.
In 1771 werd de huur weer voor 6 jaren verlengd voor een bedrag van 62 gulden en 20 stuivers per jaar; de huurder werd op het hart gedrukt dat hij `als ook niemand anders mogen permitteren op het gehuurde erft te lossen of te laaden hetzij met schuijten als anders'.

Het gasthuis wordt eigenaar

In 1783 kochten Cornelis en Johannes Quint[20] de blekerij, die zij na twee maanden weer doorverkochten aan het Ewouds- en Elisabethsgasthuis[21] voor 1230 gulden. De grond en opstallen waren dus nu weer in één hand. De blekerij was op dat moment verhuurd aan Arien van Beckum voor 70 gulden per jaar. Vastgesteld werd dat de wasketel zijn eigendom bleef en dat hij de huur nooit zou mogen overdoen zonder toestemming van de regenten van het gasthuis.
De volgende jaren werden veel verbeteringen aangebracht[22]. Het huis werd gerepareerd en

Fragmentgenealogie De Bruin

I Gijsbertus de Bruin (Utrecht 25-9-1753 - Utrecht vóór 1850)
x (Utrecht 15-5-1780)
Cornelia Barbas (Utrecht ca. 1756 - Wijk 14-12-1850)

II Gijsbertus de Bruin (Utrecht 13-3-1791 - 8-12-1870) (zoon van I)
x (Wijk 6-4-1817)
Dina Verbeek (Ellecom 27-8-1793 - Wijk 3-3-1869)

IIIa Gijsbertus de Bruin (Wijk 15-10-1817 - Utrecht 3-9-1874) (oudste zoon van II)
x (Wijk 5-12-1845)
Petronella Johanna Grootveld (Middachten 18-1-1824 - Wijk 5-6-1889)

IIIb Gerrit de Bruin (Wijk 13-1-1836 - Wijk 19-5-1919) (jongste zoon van II)
x (Wijk 12-11-1868)
Aaltje Winkelman (12-9-1848 - 25-10-1927)

IVa Gijsberta de Bruin (Wijk 15-8-1880 - naar Zeist vertr. 25-5-1937) (dochter van IIIb)
x (Wijk 16-2-1922)
Johannes Cornelis Gijzenij (Gouda 20-10-1877 - naar Zeist vertr. 27-10-1949)

IVb Gijsbertus de Bruin (Wijk 15-1-1891 - Wijk 15-12-1918) (jongste zoon van IIIb)

2. Fragmentgenealogie van de in de tekst genoemde leden van de familie De Bruin (met dank aan C. van Schaik)

geschilderd, de grachtkanten werden opgehoogd en een bedstede verhuisde uit het koetshuis van het gasthuis aan de Oeverstraat naar het huis op de bleek. Ook werden er enige 'nette steentjes' bij de haard gezet.
In 1784 werd Pieter Boerboom de nieuwe huurder; het klepgeld voor de nachtwacht en het vuilnisgeld kwamen voor rekening van het gasthuis. Hierna huurden Hendrik Nagel en Gerrigje Muyswinkel de bleek.

De eerste De Bruin

In 1803 kwamen er klachten binnen bij de regenten. De blekerij raakte in verval en de binnenmoeder was niet tevreden over het gewassen linnengoed. Nog voor de regenten konden ingrijpen, liet de huurder weten van verdere huur af te zien. De heren besloten dat de dames regentessen inspraak in de sollicitatieprocedure moesten krijgen. De dames bekeken de lijst van sollicitanten en kozen voor Barend van Dam. De regenten gaven hun goedkeuring. Maar al een jaar later liet Van Dam weten dat hij door het overlijden van zijn vrouw het zware werk in de blekerij niet meer aan kon en verzocht hij ontslag van zijn huurplicht.
Met goedkeuring van de regentessen huurde Gijsbertus de Bruin in 1804 het geheel, bestaande uit 'een huis, getimmerte en barm zijnde een blekerij', voor zes jaar à 70 gulden met de verplichting om behalve voor particulieren ook het wasgoed voor het gasthuis te verzorgen[23]. Hij mocht verder niets bijbouwen of zelfs maar omspitten. Na twee jaren vervoegde hij zich bij de regenten met de mededeling dat hij door de prijsstijging van hout en zeep de was van het gasthuis niet langer voor 10 gulden kon doen. Hij vroeg 4 gulden opslag. De regenten verhoogden het bedrag tot 13 gulden. Een jaar later stond hij weer voor de heren met een soortgelijk verzoek. De dames regentessen werd om raad gevraagd, waarbij bleek dat deze wel geacht werden kennis te hebben van een schone was, maar niet van geld. Zij meenden namelijk dat De Bruin al lang 20 gulden voor de was van het gasthuis kreeg en hadden dat redelijk gevonden. Wel ging er een gulden af voor 'yder mensch' minder in het gasthuis en kwam er een gulden bij voor elke persoon meer.

De regenten gingen akkoord, maar zegden tegelijkertijd De Bruin een huurverhoging aan, die hij overigens weigerde te betalen.
In 1809 was de muur 'uijtmakende de scheiding van de Bleekerije en de opgang naar de Stadsplantage [de huidige Hoenderpoort] geheel ingestort'[24]. De stad en het gasthuis deelden de kosten van herstel. Kort nadat De Bruin op zijn verzoek weer verhoging van het wasloon had gekregen werd de nieuwe huurperiode in 1811 publiekelijk aanbesteed; niet De Bruin, maar Johannes Jansen werd nu de huur gegund voor 70 gulden per jaar[25]. Hij was verplicht 'de kleeder en linnen te wasschen van het gasthuis welke om de zes weeken geschied' voor zeventien personen, tegen een vergoeding van 100 gulden per jaar, alles tot goedkeuring van de regentessen.

Van scheepswerfje tot vuilnisbelt

Al na twee maanden werd Johannes Jansen benaderd door Frans van Litzenburg die een hoekje van het erf wilde huren om als scheepswerfje te gebruiken en door Gerardus Vos om het hoekje tegen de toren te mogen gebruiken om er leerlooikuipen op te zetten. Het laatste verzoek werd door het gasthuis van de hand gewezen, maar Litzenburg mocht een gedeelte voor zijn werfje onderhuren. Wel moest Johannes Jansen er voor zorgen dat er nooit planken of schuiten, waarmee men over de gracht zou kunnen komen, na het sluiten van de poorten zouden blijven liggen.

Godschalk Heijmans was eigenaar van de Kostverlorentoren en van de berm die in 1814 de joodse begraafplaats was geworden, grenzend aan de blekerij. De muur daartussen was in 1821 in zeer slechte staat. Heijmans vroeg toestemming de muur op zijn kosten te mogen afbreken en er een schutting voor in de plaats te mogen zetten[26]. Hij kreeg de toestemming mits de heining 8 voet (3 meter) hoog zou worden.
De huurovereenkomst met Johannes Jansen werd enkele malen verlengd maar in 1827 kwam er een einde aan. Dat werd snel bekend in Wijk en al gauw kwamen de eerste gegadigden die geen belangstelling hadden voor het bleken, maar wel voor de grond. Een zekere Van Ewijk, die van plan was in Wijk een jeneverbranderij te beginnen, wilde de hele blekerij kopen of voor een lange termijn huren. De burgemeester liet weten dat de stad behoefte had aan een stuk van de bleek tot berging van 'de straatvulnis van de stad'[27].
Van Ewijks verzoek werd afgewezen, maar het gedeelte van de bleek naast de Kostverlorentoren werd door het gasthuis aan de stad afgestaan tot berging van mest en vuilnis. Het scheepswerfje verdween.
De nieuwe huurder werd weer een Gijsbertus de Bruin. Hij had in 1811 een huis gehuurd in de buurt van de blekerij, nu Langs de Wal 1-3, dat toen nog niet was gesplitst in twee woningen. In 1820 kocht hij dit huis, om het in 1832

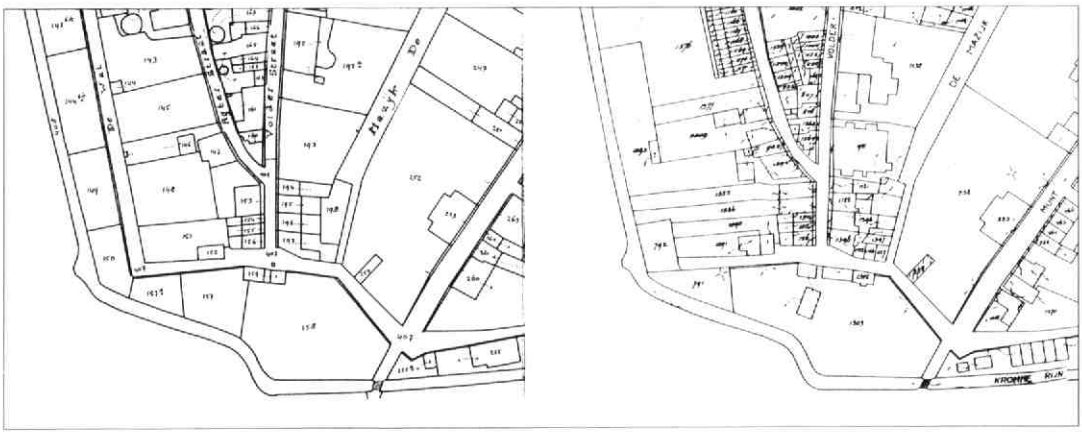

3. Links een fragment van de kadasterkaart uit ca. 1820 en rechts uit 1933. In 1820 zijn nog alleen het oude woonhuis en washuis gebouwd (B 159). Het perceel B 150 diende als joodse begraafplaats, B 157a als vuilnisplaats van de stad en de gasthuiseigendommen B 157 en B158 deden respectievelijk dienst als tuin en tuin-bleekveld. Op de kaart uit 1933 staan ook het (nieuwe) woonhuis uit 1852, de strijkerij uit 1911 en midden op het terrein de droogschuur uit 1874 (SAKRUH, Atlas Wijk bij Duurstede)

4. Het oude woonhuis en washuis vanaf de straatzijde en de tuinzijde gezien. Een pleisterlaag onttrekt het metselwerk van kloostermoppen grotendeels aan het gezicht (Hans Dirksen Fotografie, 2001)

weer te verkopen[28]. Het werd toen omschreven als 'ten einde Volderstraat nr 154'.
Op verzoek van burgemeester en wethouders van Wijk werd in 1829, vanwege de 'verfraayinge gedaan aan het Kasteelse bos', de muur van de blekerij aan de kant van het bos gepleisterd.

Washuis

In 1834 kreeg De Bruin bij het nieuwe huurcontract een verhoging van het wasloon met 50 cent toegezegd, in verband met de verhoogde belasting op de zeep. In 1837 wordt voor het eerst duidelijk gesproken over een washuis[29], waaraan aanzienlijke reparaties nodig waren. In februari 1841 werd de huur verlengd en verhoogd tot *f* 100,- per jaar, waarop De Bruin een maand later om verhoging van het wasloon vroeg. Na lange discussie kreeg hij *f* 1,- extra. Gijsbertus de Bruin was gehuwd met Dina Verbeek. Ze hadden zes zonen en een dochter. De beide oudste zonen en de dochter waren al uitgevlogen maar de andere vier zonen, een schoondochter en twee kleinkinderen woonden bij het gezin in. Als de veronderstelling juist is[30] dat het gebouwtje rechts van het ingangshek, nu varkenshok genoemd, het oude woonhuis is dan was de behuizing van het gezin zelfs voor die tijd wel erg klein.
Op de oudste kadastrale kaart van Wijk bij Duurstede uit 1820-1832 zijn twee gebouwen aangegeven met het kadastrale nummer B 159: rechts van de toegang het veronderstelde oude woonhuis en links het washuis (zie afb. 3). Beide gebouwtjes staan er nog steeds. De vorm en het feit dat het gebouw rechts uit oude kloostermoppen is opgemetseld, bevestigen de ouderdom ervan en maken een datering in de 18de eeuw waarschijnlijk.
De Bruin vroeg in 1845 aan het gasthuis om vergroting van het washuis en de aanschaf van een 'privaat'[31]. De kosten bedroegen *f* 135,- en

5. Het in 1852 nieuw gebouwde woonhuis (Hans Dirksen Fotografie, 2001)

brachten voor De Bruin een huurverhoging van 4% van dat bedrag met zich mee, om de kosten te dekken.
In hetzelfde jaar diende Gijsbertus de Bruin Gijsbertuszoon, de oudste zoon van de bleker, tevergeefs een verzoek in bij de regenten om een huis te mogen bouwen op het gedeelte van het bleekveld, tegen de Kasteelse poort aan[32]. Met zijn vader werd de huur verlengd, nu voor *f* 106,- per jaar en er werd hem te verstaan gegeven dat hij de defecten aan de kelder moest verhelpen. Als hij dit weigerde zou het op zijn kinderen verhaald worden. Hij vroeg evengoed weer verhoging van wasloon en kreeg dat. Welke problemen er zijn geweest is niet duidelijk, maar hem werd medegedeeld dat hij de vrije keuze had om de huur te beëindigen.

Een nieuw woonhuis

In de jaren vijftig van de 19de eeuw kwamen er grote veranderingen. In 1852 was het kasteelbos volgens plannen van J.D. Zocher aangelegd en werd op de blekerij een nieuw woonhuis gebouwd. De tekeningen en het bestek werden door de regenten uitvoerig besproken en bij Burgemeester en Wethouders werd om toestemming aangevraagd. Helaas zijn de tekeningen en het bestek niet bewaard gebleven. Het woonhuis zelf uit 1852 staat er nog altijd en is ook nog als zodanig in gebruik.
De huur werd nu verhoogd tot *f* 130,- per jaar en De Bruin mocht voor eigen rekening veranderingen aanbrengen in het oude gebouw. Gerrit van Nijendaal deed het 'verwwerk' aan de blekerij voor *f* 1,81, G. van Boeschoten ontving voor het metselwerk *f* 2,59 en vele andere Wijkenaren leverden materialen en verdienden aan de bouw. Het jaarlijkse onderhoud van het buiten- en binnenschilderwerk en het dak van het nieuwe huis, van de spoelplaats, de tuinmuren, het washuis en de hekken was begroot op *f* 50,-.
In 1858 werd een van de gasthuisregenten aangewezen om B&W te benaderen over een nieuwe uitwatering van het open riool, dat vanaf de Volderstraat over de blekerij liep en uitmondde in de stadsgracht of Kromme Rijn. B&W lieten weten dat zij 'van oordeel zijn dat indien men over die zaak in onderhandeling wenscht te treden zulks schriftelijk zal behooren te geschieden'[33]. Er werd lang gemodderd over de oplossing van het open riool. Wat een stank dit riool, gevoed door de hele Volderstraat, gegeven moet hebben voor de bewoners van het perceel is niet zo moeilijk in te denken. De schone was lag bovendien te bleken tussen dit riool en een niet minder stinkende stadsvaalt aan de kant van de Kostverlorentoren, waar ook de vogels zich te goed deden, met alle gevolgen van dien. Geen wonder dat het stukje Langs de Wal van Volderstraat tot Kostverlorentoren tot voor kort in de volksmond nog 'het vuile endje' heette. Men wilde het riool overdekken maar er moest eerst overlegd worden met B&W. Uiteindelijk werd overeengekomen dat het onderhoud voor rekening van de stad zou komen en dat beide partijen samen de kosten, *f* 190,-, zouden betalen.
Gijsbertus de Bruin Gijsbertuszoon was intussen nog steeds op zoek naar een geschikte woning, want in 1852 besloten B&W de bewoning van de kasteeltoren niet aan hem te gunnen[34].

De Bruin en zoon

Zijn ouders werden ouder en konden het zware werk niet meer alleen aan. De regenten kregen daarom in 1859, bij de aanvang van een nieuwe huurperiode, het verzoek de huur te

6. Het wasserijcomplex gezien vanuit het kasteelpark met op de voorgrond het gemetselde uiteinde van de duiker (Hans Dirksen Fotografie, 2001)

gunnen aan vader en zoon Gijsbertus de Bruin. Men ging akkoord en het nieuwe huurcontract werd getekend. Voor het eerst werden de voorwaarden puntsgewijs omschreven[35]:

- Het gehuurde mocht niet anders dan tot zelfbewoning en blekerij gebruikt worden, met uitzondering van dat gedeelte dat tot hoveniersland gebruikt werd.
- Het gehuurde moest 'dak-, glas- en vloerdigt' onderhouden worden. Ook de bestaande stoepen in den Kromme Rijn moesten onderhouden of vernieuwd worden.
- Als de regenten zouden besluiten het wasgoed van het gasthuis door de huurder te laten wassen en bleken, moest deze het halen, wassen, bleken en 'in behoorlijke orde wederom bezorgen en zulks tegen het genot van *f* 9,- per jaar per inwonende persoon, te vermeerderen of verminderen al naar gelang van het aantal aanwezige personen op de eerste van elke maand.' 'Voor het desnoodig opkooken van goed en het wasschen van doodgoed zullen zij in dat geval genieten twaalf gulden s´jaars.'
- Alle kosten van het pand (belastingen en dergelijke) kwamen ten laste van de huurder en vermindering van huurpenningen voor bijzondere gevallen kon niet geëist worden.

Het woonhuis werd in 1861 opnieuw geschilderd, de waterstoep aan de Kromme Rijn werd gerepareerd, het muurtje tussen de keuken en de slaapkamer werd weggebroken, er werden twee bedsteden gemetseld en buiten werd de heul (duiker) gerepareerd. De totale kosten: *f* 102,41½.

Onrust

De Bruin sr. begon in 1865 zijn eigen eisen te stellen. Hij liet weten dat sommige goederen op de blekerij zijn eigendom waren. Mochten de regenten de huur niet verlengen, dan zou hij die meenemen. Blijkbaar zijn deze goederen van

7. De droogschuur uit 1874 met zijn fraaie mansardekap, gezien vanuit het zuidoosten (Hans Dirksen Fotografie, 2001)

essentieel belang voor de wasserij geweest, want de regenten besloten ze te laten taxeren en bij contract vast te leggen dat, ingeval De Bruin geen huurverlenging zou krijgen, de nieuwe huurder deze goederen zou moeten overnemen. De Bruin had op dit punt gewonnen, alleen het hout van de gevelde drie bomen achter zijn huis kreeg hij niet, dàt ging als brandstof naar het gasthuis.
In 1869 waren er plannen om het woonhuis met het 'wring- en waschhuis', links van het toegangshek, te verenigen maar het is niet onwaarschijnlijk dat de situatie bij het gezin van de huurder dit opgehouden heeft. Moeder Dina overleed in dat jaar en vader Gijsbertus een jaar later. Nog voor het overlijden van senior vroeg Gijsbertus jr. toestemming om de huur van zijn vader over te mogen nemen. Hij woonde al enige jaren met zijn gezin bij zijn ouders in.
Regent Lapidoth onderzocht in de tussentijd of er misschien een oude tabaksschuur uit Rhenen gebruikt kon worden voor de geplande verbouwing, maar had geen succes. Een jaar later kwam De Bruin met een eigen voorstel. Hij wilde zelf wel een nieuwe schuur zetten maar de muur Langs de Wal was in een te slechte staat. Nu wist hij nog een met pannen gedekte loods te koop en zijn broer Jacobus de Bruin, timmerman, wilde die wel opbouwen. De schuur zou bijzonder geschikt zijn voor het drogen van wasgoed. Eenparig besloten de regenten hier niet op in te gaan. Wel stelden ze in 1871, bij de huurverlenging, de voorwaarde dat zij zo nodig een gedeelte van de grond zouden kunnen gebruiken en zonder schadeloosstelling van de kant van de huurders op de grond konden bouwen. Toch een droogschuur?

Een nieuwe droogschuur

Een jaar later kocht de stad voor *f* 100,- het noordelijke stukje grond van de oude joodse begraafplaats om de stadsvaalt te vergroten[36].
In 1872 kwamen er nieuwe balken in het washuis. Ook werd geïnformeerd naar de prijs van een nieuwe wasmachine. In 1873 achtte een van de regenten het zelfs hoogst wenselijk om in Amsterdam bij de heren Pek een droogmachine aan te schaffen voor *f* 275,-. De machine kwam 14 dagen op zicht maar het is niet duidelijk of er tot aanschaf is overgegaan.
Toen in 1873 advertenties werden geplaatst om de blekerij publiekelijk te verhuren verscheen Gijsbertus de Bruin weer voor de regenten om aan te geven welke goederen van hem waren, namelijk een koestal met dak, een houten loods met pannen, een droogheining met goot naar de Kromme Rijn, een dwarsheining, een fornuis met koperen kraan, een hoekbuffet en enige vruchtbomen. Uiteindelijk werd hij samen met zijn jongere broer Gerrit de nieuwe huurder. Er zou een nieuwe droogschuur worden gebouwd zodat, indien de klanten dat wilden, de was droog thuis bezorgd zou kunnen worden. Daarbij moesten zij het recht laten varen op de eerder genoemde goederen.
Ze gingen akkoord en beloofden niets te zullen meenemen bij het verlaten van de blekerij en bovendien 5% van maximaal *f* 1000,- van de kosten van de droogschuur op zich te nemen.
Op de vraag aan Gerrit of hij bereid was rente te betalen over de meerdere kosten gaf hij een ontwijkend antwoord. Na het overlijden van Gijsbertus de Bruin in oktober 1874, twijfelden de regenten aan de geschiktheid van zijn jongere broer Gerrit. In een nieuwe overeenkomst met Gerrit de Bruin kwam daarom de voorwaarde te staan dat hij een goede knecht moest zoeken.
De nieuwe droogschuur werd gebouwd door G. Boeschoten. Het uitgebreide bestek en de aanbesteding voor een bedrag van *f* 1333,-, zijn gelukkig bewaard gebleven[37]. Alle maten, soorten hout, stenen, metselwerk en alle andere materialen worden daarin vermeld. Alleen al op de zolder zouden 280 droogstokken van elk 4,5 meter lang, halfrond geschaafd, op de dwarsschroten komen. In het Rijksmuseum in Amsterdam is in de prachtige poppenhuizen nog te zien hoe deze droogstokken gebruikt werden. De stokken konden opgelicht worden uit de dwarsschroten, waarna men de zware katoenen hemden van mouw tot mouw op de stok schoof en deze terug legde in een uitholling in de schroten. Hoog en zwaar werk!
Op 19 oktober 1874 werd de droogschuur officieel opgeleverd. De Commissie van Vertimmeringen en de voorzitter van het gasthuisbestuur begaven zich daarvoor naar de blekerij. Er moesten nog wel een ijzeren raampje aan de achterzijde en een valluik boven de trap komen. De schoeiing van het terrein werd opgehoogd met vijf schuiten grond. De droog-

schuur was er dus toch gekomen en lag in volle glorie te pronken, goed zichtbaar aan het einde van de Volderstraat. De regenten hadden iets moois toegevoegd aan de blekerij.

Een eigen wasserij

In 1877 vroeg Gerrit de Bruin ontheffing van zijn huurplicht. Als reden gaf hij op dat hij door gebrek aan een goede knecht niet meer kon voldoen aan de gestelde eisen. Hij wilde wel de door hem aangebrachte verbeteringen meenemen. De regenten bevestigden schriftelijk de huuropzegging en nog geen maand later ontstonden er problemen toen De Bruin weigerde de was van het gasthuis op te halen. Waarschijnlijk was hij te druk met andere zaken. Hij kocht namelijk het grote perceel op de hoek Volderstraat-Achterstraat, strekkende tot aan de Singel met het grote huis, nu Volderstraat 48 en 48a[38] en verkocht het gedeelte aan de Achterstraat, waar twee huisjes (het huidige Achterstraat 80) kwamen (zie afb. 1). Hij vestigde hier zijn eigen wasserij, later bekend onder de naam 'Gijzenij', met bleekvelden langs de Singel (zie afb. 13 en p. 16).
Na de huuropzegging verzocht hij de regenten om schadeloosstelling. De regenten wilden hem *f* 25,- toekennen onder voorwaarde dat hij geen enkele aanspraak meer zou maken op welke goederen dan ook. Gerrit de Bruin nam daar geen genoegen mee: hij vond dat hij veel voor het gasthuis had gedaan en recht had op een billijke vergoeding. De regenten bleven bij hun besluit en dreigden dat 'hij zich zal behooren te wachten iets mede te nemen waartoe hij ingevolge het huurcontract onbevoegd is, dewijl hij zich daardoor zou schuldig maken aan diefstal'.
Na enige weken werd een onderzoek ingesteld naar de toestand waarin De Bruin de blekerij had achtergelaten. Hij had de fornuizen met ijzeren potten uit het washuis weggebroken: die waren goed bruikbaar in zijn nieuwe wasserij. De regenten reageerden hierop door de vergoeding niet uit te keren en die te gebruiken voor het installeren van een nieuw fornuis om de was op te koken. Van Zoest klaarde dit werk voor *f* 35,-. Tevreden stelden zij vast dat het gasthuis geen schade leed. De Bruin had echter nog een huurschuld...

Nieuwe huurders

Voor de wasserij Langs de Wal boden zich nieuwe huurders aan, voorzien van een prachtig notarieel getuigschrift. Teunis Middelink was 'eerlijk, trouw, beleefd, netjes en prompt op zijn werk, kortom alle goede hoedanigheden die in een dienstknecht vereischt worden. Ook zijn aanstaande, Pietje Westhof is uitmuntend geschikt. Al twee jaren in een wasserij in Doesburg werkzaam[39].' De huur werd aangegaan voor 12 jaar à *f* 250,-, terwijl het gasthuis voor de was *f* 12,- per persoon per jaar, voor huislinnen en doodgoed *f* 40,- en voor iedere wollen of katoenen deken *f* 0,30 zou betalen aan de huurder. De overeenkomst werd getekend en de nieuwe bleker betrok de wasserij.
Bleker Middelink verzocht meteen al om het fornuis, dat alleen op hout brandde, zo te veranderen dat er met steenkolen kon worden gestookt, wat veel voordeliger was. Het verzoek werd ingewilligd. Of het voor de omwonenden veel verschil heeft gemaakt, rook van brandend hout of steenkool, is nog maar de vraag. De bleker klaagde nadien wel over rookvorming binnen. Een eveneens aangevraagde regenton werd te luxe bevonden. Wel kwamen er een 'secreetton' en planken op de vloer in de keuken vanwege het vocht. De pomp en afvoergoot werden gerepareerd. Middelink mocht de koestal of het varkenshok, waarvan in de advertenties uit 1873 al sprake was, afbreken en op die plaats een moestuin aanleggen.
Toen in 1877 over een nieuwe bestrating van de Volderstraat werd gesproken, was er nog steeds een open riool, dat van de straat over de grond van de blekerij liep[40]. In 1878 verbood het Wijkse gemeentebestuur het bleken van linnen op zon- en feestdagen. Het was voortaan alleen toegestaan op weekdagen van 's morgens tot 's avonds 11 uur[41]. Voor particulieren was maandag de wasdag en voor hun zal dit geen probleem gegeven hebben. In die jaren verschenen er steeds meer advertenties in de Wijkse Courant met een aanbod om de was te verzorgen. De bleekveldjes bij de huizen zullen vol gelegen hebben.
In 1880 was de muur tussen de Kasteelpoort en het woonhuis in zo'n deplorabele staat dat de politie de regenten verzocht 'met waekza-

men spoed de noodige maatregelen in deze te willen nemen, ten einde mogelijke ongelukken te voorkomen'. De muur langs de blekerij werd in 1887 vernieuwd. In 1881 was het dak van het 'oude huis', dat in zeer slechte staat was, al vervangen. Een brandje in de blekerij werd snel geblust[42].

Oude huurschuld

Op de blekerij zelf bleef het nu enkele jaren rustig, maar de problemen tussen de regenten van het gasthuis en de oude bleker Gerrit de Bruin waren nog niet de wereld uit. De Bruin werd in 1883 aangemaand zijn belofte na te komen om de oude huurschuld in gedeelten te betalen. Hij verklaarde echter daartoe niet bij machte te zijn: 'Rampen en weederwarigheden hadden hem getroffen.' Dat was zo, maar Gerrit speelde wel op het gevoel van de heren door te zeggen dat hij hoopte dat de regenten gunstig over hem zouden denken, want had hij niet veel goederen op de blekerij achtergelaten? Op de vraag welke goederen dat waren, antwoordde hij ontwijkend. Hij moest zo spoedig mogelijk zijn schuld betalen. Toen hij in 1887 nog niet had betaald, werd de deurwaarder ingeschakeld. Nadat Gerrit de Bruin in 1890 liet weten niet voor het einde van het jaar zijn schuld af te kunnen lossen, stelde regent Van Mariënhoff voor na te gaan of er een tweede hypotheek op de goederen van De Bruin genomen kon worden. Regent Van Dam sprak in 1893 met De Bruin en die beloofde binnenkort *f* 10,- van zijn schuld af te lossen.

Stadspomp en muur

In januari 1888 werd gediscussieerd over de bouw van een nieuw washuis. Het voorstel om ijzer in de bouw te verwerken werd afgewezen, op grond van 'niet te vermijden roestvlekken door drop in de te wasschen goederen'.

Van de omwonenden van de blekerij kwam in 1890 een klacht binnen over het gebruik van de stadspomp. Deze pomp stond tegen het washuis, links van het ingangshek. De plek is nog altijd zichtbaar waar na verwijdering van de pomp de muur is gladgestreken met cement. Buurtbewoners waren er achter gekomen dat aan de andere zijde van de muur bij

8. Het wasserijcomplex gezien vanuit de Volderstraat, met links van het toegangshek de nog altijd zichtbare plaats van de pomp (foto auteur, 2000)

bleker Middelink een kraan was gemaakt. Als die kraan openstond en omwonenden pompten hun emmers vol met water, dan werd een gedeelte van dat water aan de andere kant in de blekerij opgevangen. Middelink reageerde verontwaardigd op de beschuldiging: niet hij, maar zijn voorganger De Bruin had die kraan daar gemaakt en bovendien ontkende hij water dat anderen pompten te gebruiken. Als zijn personeel dat wel deed, dan was dat buiten zijn medeweten. Men besloot niets te ondernemen; als er weer klachten kwamen konden er altijd nog maatregelen genomen worden.

Bleker Middelink wilde in 1891 graag een Engels schoorsteentje, dat wil zeggen een smalle stookplaats voor kolen met een schoorsteenmantel, ter vervanging van het oude model, maar de regenten vonden dit niet nodig. Voortvarend als de bleker blijkbaar was, vroeg hij ook om een nieuwe welwaterpomp. In een bedrijf als het zijne was het gebruik van een stadspomp ouderwets. De regenten beraadden zich, wat zouden de kosten zijn en waar lag de put, op gemeentegrond of op de blekerij? De gemeente liet weten dat de put 2 meter voor de pomp op de publieke straat lag[43]. Het gasthuis moest de aanlegkosten betalen van een tweede pomp aan de zijde van de blekerijmuur, de andere kosten wa-

ren voor rekening van de gemeente. De nieuwe pomp, van koper, werd geplaatst (een ijzeren pomp gaf roestvlekken in het wasgoed). Vrij kort daarna ontstond er brand in de blekerij en men zal de pomp, die nu op het terrein stond, goed hebben kunnen gebruiken.
Pas in 1893 werd een muur gebouwd tussen de stadsvaalt en de blekerij. Een muur van nieuwe stenen, niet aangesmeerd en bedekt met een 'ezelsrugrollaag', een dakvormig gemetselde rand bovenop een muur, zoals nog te zien is op de muren naast de wasserij, en vooral aangebracht om te voorkomen dat regenwater in de muur trok en kinderen er op klommen (zie afb. 4 en 5).[44] De kosten bedroegen *f* 135,-, waarvan de gemeente een deel betaalde.

Anna Westhof

T. Middelink liet in 1898 weten van verdere huur van de blekerij af te zien. Hij ging naar Apeldoorn waar het water de beste kwaliteit had voor een wasserij. De verloofde van zijn nicht Anna Westhof, die al enige jaren bij hem werkzaam was, zou de huur graag overnemen. Deze verloofde was H.J. Bultman, spoorwegbeambte te Apeldoorn.
Het paar tekende het huurcontract, dat op 1 mei 1901 zou ingaan. Op 1 december 1900 kregen de regenten echter te horen dat Bultman een ongeluk was overkomen. Hij was door een trein aangereden en had zijn rechterarm en een paar vingers van zijn linkerhand verloren. Volgens Middelink zou Bultman nu wel afzien van de huur 'als zijnde voor het bleekersbedrijf ongeschikt geworden'.
Nog geen week later stond Gerrit de Bruin bij de regenten op de stoep om de huur voor zijn zoon Gijsbertus te vragen. Er waren ook nog andere aspirant-huurders, maar de huur werd vol vertrouwen aan Anna Westhof gegund. Dat was uitzonderlijk, want zij moest als vrouw het contract ondertekenen en er was geen man om in geval van problemen aansprakelijk te stellen. Op haar eigen verzoek kreeg zij een jaar proeftijd. De keukenvloer en 138 droogstokken werden geverfd. Anna kreeg veel gedaan. Onderhoud van de pomp? De regenten besloten dat zo'n onmisbaar onderdeel van de blekerij voor hun rekening kwam. De huur werd met algemene stemmen na één jaar verlengd.

Stoommachine

Toen Anna trouwde, was dat niet met de ongelukkige Bultman, maar met G.H. Klein Leugemors uit Apeldoorn. Hij moest eerst een jaar in de gemeente wonen om als huurder te worden erkend. Precies één jaar later vroeg hij toestemming een petroleummotor te plaatsen om 'arbeidskrachten te sparen'. In 1904 wilde hij een stoomwasserij en -drogerij oprichten[45]. Daarvoor moest in de bestaande wasserij de vloer 'verbroken' worden en had hij toestemming van de regenten nodig. Bovendien moest hij geld lenen en zijn geldschieter maakte bezwaar tegen het kortlopende huurcontract. De toestemming werd verleend en het huurcontract verlengd. Klein Leugemors moest het wasserijgebouw na de installatie wel terugbrengen in de oude staat. De schoorsteen van de stoommachine diende 3,25 meter boven het hoogste punt van het dak uit te steken en voorzien te worden van een doelmatige vonkenvanger. De gemeente liet weten voortdurend toezicht te zullen houden op de naleving van de voorschriften van de Hinderwet. De brandschadeverzekering werd met *f* 500,- verhoogd. Het moet wel een ingrijpende nieuwigheid zijn geweest in de Wijkse binnenstad. Bij alle bekende geluiden veroorzaakt door klompenmakers, schoenmakers, de smid, klepperende klompen, paardengetrappel en ratelende wagenwielen, kwam nu dat van een stampende stoommachine in het washuis. De bewoners zullen de nieuwigheid op de voet gevolgd en besproken hebben. Machinaal wassen, werd de was dan wel schoon? Niet te vergeten de slijtage van het wasgoed! Enige vooroordelen zal ook de binnenmoeder van het gasthuis wel ge-

ONDERTROUWD:
G. H. KLEIN LEUGEMORS
EN
A. WESTHOF.
Apeldoorn,
Wijk bij Duurstede, } 11 April 1902.

9. Annonce uit de Wijksche Courant van 12 april 1902 (SAKRUH, Collectie kranten)

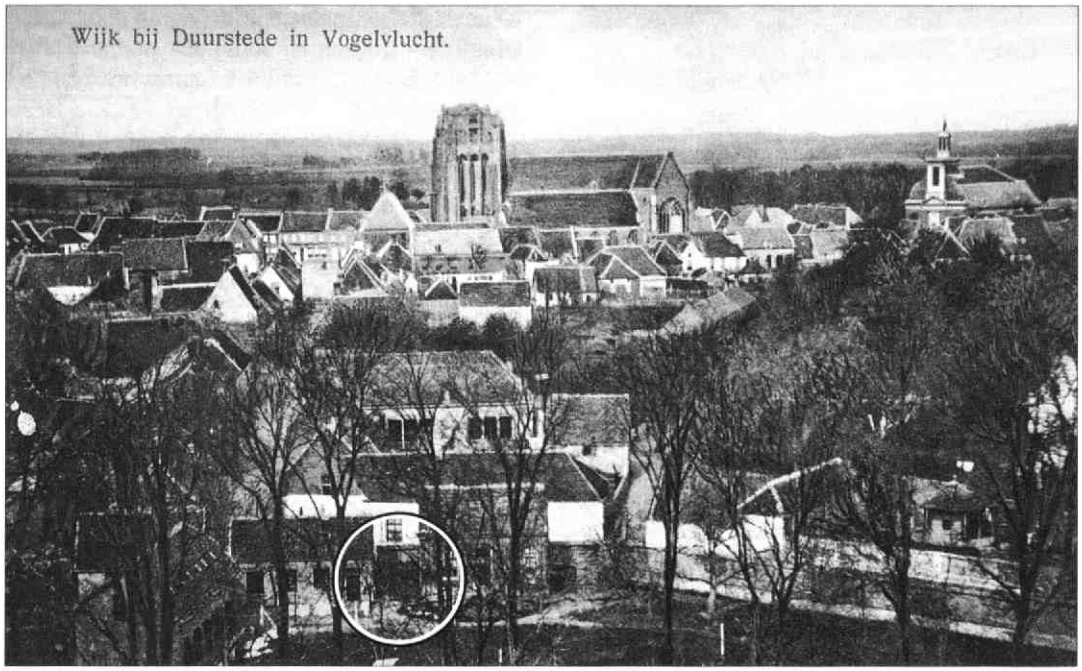

10. Het wasserijcomplex vanaf de zuidzijde (kasteel Duurstede) gezien op een vogelvlucht-prentbriefkaart van Wijk bij Duurstede uit ongeveer 1900. Tussen het washuis en (nieuwe) woonhuis is nog de open ruimte zichtbaar waar in 1911 de strijkerij werd gebouwd (SAKRUH, Atlas Wijk bij Duurstede)

had hebben en ze vond haar vermoedens bevestigd: het wasgoed was niet schoon en vertoonde door de ruwe behandeling gaten die niet aan ouderdom konden worden toegeschreven. De dames regentessen waarschuwden Klein Leugemors in 1905 schriftelijk dat dergelijke klachten in het vervolg achterwege moesten blijven.
Aan de buiten- en binnenzijde van de muur van het washuis werd in 1906 een nortonpomp geïnstalleerd. De oude pompen in de stad werden alle vervangen door nortonpompen die het water uit diepere grondlagen oppompten, dat, naar men hoopte, zuiverder zou zijn.

Strijkkamer

De zaken gingen goed. In 1911 werd toestemming verleend tot de bouw van een strijkkamer[46]. Op oude foto's is nog te zien dat er tussen het woonhuis en het wasserijgebouw een open ruimte was. De strijkerij heeft die gebouwen verbonden. In de zuidoosthoek van de strijkkamer is nog de schouw aanwezig met een schoorsteenpijp op het dak. Onder die schouw stond het fornuis waarop de strijkijzers werden gewarmd. Strijkijzers waren er in verschillende soorten. Sommige ijzers konden door het wegschuiven van een handel met het handvat geopend worden om ze met gloeiende kolen te vullen. Eenvoudiger en natuurlijk schoner waren de compacte ijzers die op kachel of fornuis werden opgewarmd. Op de ijzers stonden meestal nummers en vaak de initialen van de strijkster. De ijzers moesten met een dikke doek of pannenlap opgepakt worden en werden dan eerst over een doek gestreken om zeker te zijn dat ze schoon waren, want er kon zwart van kachelpoets of roet op achterblijven. Er werd vakkundig wat speeksel op gemikt en als het siste, was de bout warm genoeg. In de winter was het voor de strijksters lekker warm, kachel aan en een warme bout, maar in de zomer was het weinig benijdenswaardig werk. Met de komst van de elektriciteit in 1920 kwamen er elektrische strijkbouten en verdwenen de oude ijzers. Toen in 1944 tijdens de Tweede Wereldoorlog de elektriciteit werd afgesneden, waren de vrouwen die hun oude ijzers bewaard hadden, zeer bevoorrecht. Op noodkacheltjes werden ze toen weer opgewarmd en gebruikt.

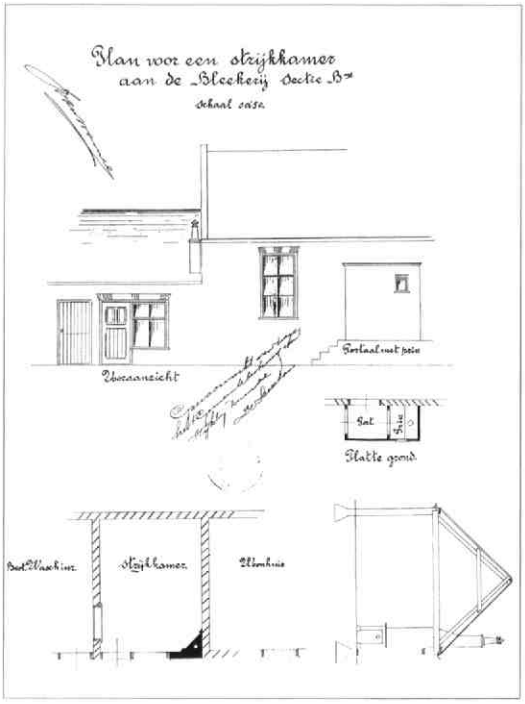

11. Bouwtekening van de strijkerij uit 1911 (SAKRUH, Bestand bouwvergunningen)

Opnieuw een Gijsbertus de Bruin

In 1912 kwam er bij de regenten een verzoek binnen van J.C. Gijzenij om op een gedeelte van de grond van de blekerij een huis te mogen bouwen. Gijzenij werkte als gasfitter op de gemeentelijke gasfabriek die in die tijd aan de andere zijde van de Hoenderpoort stond (zie afb. 1). De regenten wezen het verzoek af: de gemeente moest zelf maar zorgen voor goede woonruimte.

Klein Leugemors liet in 1915 weten de huur te willen beëindigen. Er waren al andere gegadigden. Jacob Groeneveld, wonend aan het einde van de Volderstraat en Gijsbertus de Bruin, zoon van Gerrit. Eén van de regenten was ter ore gekomen dat er veel geld in de wasserij werd verdiend, zodat het gunstig zou zijn om de huur publiek aan te besteden. Het hoefde niet direct de hoogste bieder te worden; de nieuwe huurder moest ook tonen dat hij in staat was de wasserij tot grote bloei te brengen.

Vooraf diende er een gedeelte van 1024 m^2 van het oude bleekveld te worden afgebakend. Dit deel zou productief gemaakt kunnen worden door het apart te verhuren. Er werd toch niet veel wasgoed meer gebleekt.

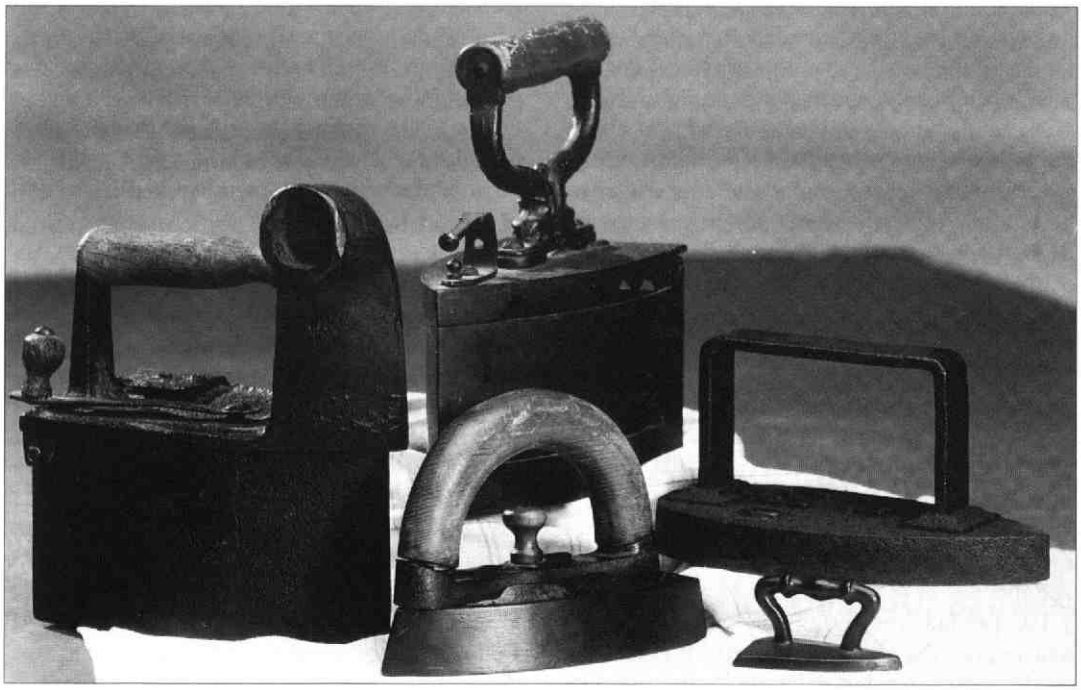

12. Oude strijkijzers uit de verzameling van de auteur (Hans Dirksen Fotografie, 2001)

Jacob Groeneveld bood *f* 250,-. Gijsbertus de Bruin bood *f* 325,-, plus *f* 25,- voor het afgebakende gedeelte en liet tevens weten de wasserij met die van zijn vader in de Volderstraat te willen combineren. Het speet de regenten dat Groeneveld lager bood, maar de huur werd gegund aan De Bruin die een 'zachte wenk' van de regenten kreeg om Groeneveld in dienst te nemen. Op het afgebakende stuk grond ging hij vruchtbomen planten.
Het huurcontract was nog niet getekend of De Bruin vroeg verhoging van de *f* 50,- wasloon die hij van het gasthuis kreeg voor het droog thuisbezorgen van de was. De vorige huurder had dit ook al te weinig gevonden, aldus De Bruin. De regenten waren ontstemd. Nog niet eens begonnen en nu al om verhoging durven vragen! Als het hem niet aanstond, moest hij de was maar nat afleveren. Naar de bezwaren van de binnenmoeder van het gasthuis, die geen heil zag in het zelf drogen van de was, werd niet geluisterd. De Bruin reageerde 'zwak en niet sympathiek' maar ging akkoord met de belofte dat het wasloon na een jaar opnieuw zou worden bekeken.
Tijdens de Eerste Wereldoorlog stegen de kosten van brandstof en zeep en kreeg De Bruin zijn verhoging van het wasloon, tot *f* 80,- per jaar. De waarde van de gebouwen werd in die tijd als volgt geschat: *f* 500,- voor het gebouw dat dienst deed als wasinrichting, *f* 1200,- voor de stoommachine met centrifuge daarin, *f* 500,- voor het gebouw dat diende tot bergplaats, *f* 1500,- voor de droogschuur, en *f* 200,- voor een stellage droogrekken en stokken daarin.
In 1916 bood de strijkkamer volgens de bepalingen van de Veiligheidswet te weinig ruimte voor uitbreiding van personeel en werden voorzienigen getroffen. In de droogschuur werd voor *f* 15,- een tweede strijkruimte ingericht. Een jaar later waren de prijzen zo enorm gestegen dat De Bruin grote moeite kreeg de benodigde steenkolen en de zeeppoeder in te kopen. Hij kreeg daarom *f* 10,- per jaar verhoging van wasloon met de aanzegging dat als de oorlog voorbij zou zijn en de prijzen zouden dalen de verhoging ongedaan zou worden gemaakt.

De mens wikt ...
Op 3 augustus 1918 verzocht Gijsbertus de Bruin om veranderingen in het woonhuis in verband met zijn aanstaande huwelijk. Hij vroeg toestemming om de strijkkamer bij de woning te trekken. Zijn verzoek werd in behandeling genomen, maar op 7 september liet hij de heren weten dat het huwelijk was uitgesteld en dat de veranderingen niet meer nodig waren. Op 15 december 1918 overleed hij, 27 jaar oud.
Zijn vader diende op 4 januari 1919 een verzoek tot huurovername in voor zijn 38-jarige dochter Gijsberta de Bruin. Zij kreeg hulp van een meesterknecht. Op haar verzoek werd in 1920 in de gebouwen elektriciteit aangelegd. Zes procent van de kosten daarvan werd verrekend in de huur. De huur van de nieuw aangelegde 'bessenhof' en de blekerij werden in 1921 gecontinueerd, de blekerij voor *f* 400,- per jaar en de bessentuin voor *f* 30,-. In 1922 werd een elektromotor geplaatst, waarschijnlijk ter vervanging van de stoominstallatie.
Gijsberta trouwde met J.C. Gijzenij, die in 1921 weduwnaar was geworden. Hij was de gasfitter die in 1912 een huis had willen bouwen op de grond van de blekerij. Gijzenij nam direct het voortouw en vroeg verhoging van het wasloon. Hoewel het loon was vastgelegd in het huurcontract, wilden de heren het wel verhogen tot de prijs die particulieren betaalden, maar dan met 10% korting. Volgens de dames regentessen berekenden andere wasserijen een lagere prijs, waarvoor de was zelfs gemangeld werd thuisbezorgd. Gijzenij weigerde de nieuwe overeenkomst te tekenen en kreeg een schrijven van de regenten dat, als hij niet tekende, de huurovereenkomst als geëindigd zou worden beschouwd. De huur werd inderdaad per 1 augustus 1928 opgezegd. Hij wilde de droogstokken meenemen, maar dat werd hem geweigerd. Gijzenij zette daarna de wasserij voort van zijn schoonvader Gerrit de Bruin, die in 1919 was overleden, in het pand Volderstraat 48.

De laatste bleker
Een advertentie werd geplaatst en met één van de gegadigden hadden de regentessen al een gesprek gevoerd, toen regent Van Heijst be-

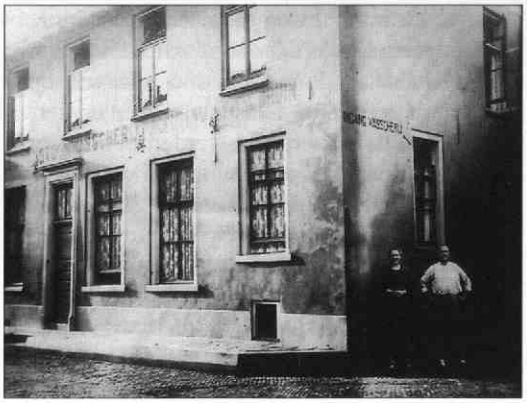

13. Het pand Volderstraat 48-48a, waar de wasserij van G. de Bruin en later J.C. Gijzenij was gevestigd. De foto links is van vóór 1919. Voor het huis staan van links naar rechts (waarschijnlijk): Gijsberta de Bruin, een onbekende vrouw, Aaltje de Bruin-Winkelman, Gerrit de Bruin en een onbekende De Bruin. De foto rechts is tussen 1921 en 1940 gemaakt. Naast het huis staan (waarschijnlijk) Gijsberta de Bruin en haar man Johannes Cornelis Gijzenij (SAKRUH, Atlas Wijk bij Duurstede; reproducties)

zwaar aantekende omdat de man katholiek was. Een andere gegadigde wilde op het terrein een chemische ververij vestigen, maar bleek ook al katholiek te zijn. Overigens gold voor alle wasbazen waarmee het gasthuis in zee ging dat deze protestants waren. Er werd een tweede advertentie geplaatst, nu met de toevoeging dat niet meer aan een blekerij werd vastgehouden. Er kwamen verschillende reacties binnen, waaronder die van een boer uit Bolnes die een boerderij wilde beginnen. Jacob van Willigenburg wilde de bessentuin wel kopen. Op beide advertenties had de landarbeider en blekersknecht H.J. Collou gereageerd. Nadat zijn schoonvader Hendriks zich bereid had verklaard als borg op te treden en een jaar huur (*f* 450,-) vooruit betaalde, werd Collou in 1923 de nieuwe huurder. De zeer noodzakelijke reparaties aan de droogschuur werden direct uitgevoerd. Nu was het J. van Nijendaal die het schilderwerk verzorgde voor *f* 122,40. Tussen de 'mangelkamer' en het huis werd in 1924 een raam vervangen door een deur, het washokje aan de 'Kromme Rijn' werd hersteld en Collou kreeg verf om zelf de zolder te schilderen.

Uit de veelvuldige verzoeken om uitstel van betaling van huur en geldleningen om de nodige apparatuur aan te schaffen, kan worden opgemaakt dat Collou het moeilijk had. Er werd hem voortdurend opgedragen de verzoeken schriftelijk in te dienen, waarna hij steeds weer te horen kreeg dat het niet officieel genoeg was.

Of het aan Collous uithoudingsvermogen en vastberadenheid heeft gelegen, is niet bekend,

14. Advertenties van de wasserij van H.J. Collou in de Wijksche Courant van 8-9-1923 en 22-6-1935 (SAKRUH, Collectie kranten)

maar er kwam toch een nieuwe wasmachine, de droogschuur werd 'bebord' dat wil zeggen dichtgemaakt en de put, die door slik verstopt was, werd gereinigd. De stenen stoep en het portaal aan de achtergevel werden opgeknapt, het schuurtje en het oude muurwerk schoon gebikt en gepleisterd. De vorsten[47] op het schuurtje werden aangestreken en er kwam een nieuw vallend bovenlicht in een lichtkozijn van de wasserij, groot circa 0,65 bij 1,20 meter en van grenenhout. Ook werd de houten vloer in het achterkamertje vernieuwd. Op verzoek van Collou werd in 1931 in de droogschuur voor *f* 215,- een grotere strijkkamer getimmerd. De oude strijkkamer werd als woonkeuken bij het huis getrokken. De huur werd nu met *f* 20,- verhoogd. Collou kreeg ook nog een reprimande van de heren omdat hij zonder toestemming de trap in de droogschuur had verplaatst en daarvoor een trapgat in de zoldering had gemaakt.

Gerucht?

Een gerucht ging rond in Wijk. De regenten ontvingen eind 1935 een verzoek van een inwoner van de stad om in aanmerking te mogen komen voor een van de woningen die, zoals hij had gehoord, op het terrein van de blekerij gebouwd zouden worden[48]. In eerste instantie deden de regenten alsof ze van niets wisten. Er was geen sprake van woningbouw en men stelde voor het verzoek voor kennisgeving aan te nemen. Maar daarmee was de zaak niet afgedaan, want een van de regenten vroeg de aanwezigen hoe het mogelijk was dat een oppervlakkige bespreking over dit onderwerp de aanleiding kon vormen tot dit gerucht. Gasthuiszaken dienden gasthuiszaken te blijven. De Wijkenaar gaf het niet op. Hij benaderde de president en vroeg, overigens tevergeefs, toestemming om de droogschuur tot woning te mogen verbouwen.

Nog geen maand later was de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Onroerende Goederen 'Ruysdaellaan' te Beverwijk met het gasthuisbestuur in onderhandeling[49]. De N.V. wenste in Wijk bij Duurstede bouwplannen uit te voeren op het terrein van de blekerij. Er werd gewikt en gewogen. Collou wilde huurverlaging, het terrein lag zonder bedrijf grotendeels ongebruikt en het in stukken verdelen en verkopen zou financieel gezien gunstig kunnen zijn. Indien de grond in erfpacht werd uitgegeven, bleef het gasthuis toch de baas. Er waren regenten voor en tegen. Regent Schoenmaker, bijvoorbeeld, zou niet graag zien dat er woningen op het terrein werden gebouwd, omdat dat de entree van het kasteelbos niet ten goede zou komen. Men meende dat het gemeentebestuur dit zou kunnen voorkomen door de grond in zijn geheel te kopen en nodigde burgemeester Naud van der Ven uit voor overleg. De burgemeester kwam en bedankte de regenten uitvoerig voor de welwillende invitatie. Hij vertelde dat er al eerder bij hem was geïnformeerd naar de mogelijkheid om het blekerijterrein te exploiteren maar, zo zei hij, dat was nu juist wat het college van burgemeester en wethouders niet wilde. Het aanzien van het 'Bosch' zou er niet op vooruitgaan. Het college wenste het terrein verder onbebouwd te laten om het stadsbeeld ter plaatse niet te schaden en een mooie doorkijk naar het 'Bosch' te behouden. Dat vonden de regenten een sympathiek standpunt maar, vroegen zij de burgemeester voorzichtig, hoe dachten hij en zijn wethouders het terrein in handen te krijgen? Wel, vond de burgemeester, daar waren allerlei oplossingen voor te vinden. Het gemeentebestuur zou er niets op tegen hebben de grond cadeau te krijgen van het gasthuis: 'U, regenten, bent allen burgers van deze stad dus zult U genegen zijn alle steun te geven', aldus de burgemeester. De regenten vroegen onverstoorbaar of de gemeente het terrein wel wilde kopen. Dat zou volgens de burgemeester afhangen van de prijs. Toen de regenten antwoordden dat de gemeente eerst maar eens moest bieden, merkte de burgemeester minzaam op dat er dus nog geen prijs was vastgesteld[50].

Na zijn vertrek besloten de regenten dat er toch eens objectief moest worden nagegaan wat de waarde van het perceel was. De gemeente deed een bod van *f* 4200,- onder voorbehoud dat Gedeputeerde Staten hun goedkeuring gaven. Het bod bracht geen oplossing voor de regenten; zij vonden dat het verhoogd zou moeten worden met minstens 20%, als gevolg van de door de financiële crisis sterk verminderde waarde van de gulden. Er werd gerekend: *f* 4.200,- + *f* 840,- = *f* 5.040,- of *f* 5.100,-. Een andere regent berekende dat de

15. De nog altijd 'mooie doorkijk naar het Bosch' met de beide kasteeltorens vanuit de Mazijk in 2001 (Hans Dirksen Fotografie)

waarde van *f* 1,50 per m² bij een oppervlakte van 0,2722 ha op een totaal van *f* 4.200,- kwam, zonder de gebouwen. Berekend naar de huuropbrengst van netto *f* 225,- moest het geheel op *f* 4.500,- worden getaxeerd. In aanmerking nemende dat men niet ongenegen was de gemeente te gerieven, zou het geboden bedrag van *f* 4.200,- zijns inziens dan niet te laag zijn. Maar deze regent kreeg meteen lik op stuk. Hem werd verweten dat hij met een oud-regent die nu wethouder was, had overlegd. Er

16. Het wasserijcomplex gezien vanuit het kasteelpark (Hans Dirksen Fotografie, 2001)

werd 'gepraat' uit de vergadering van de regenten, werd hem boos voor de voeten geworpen. Met meerderheid van stemmen werd besloten de gemeente te laten weten dat de vraagprijs *f* 6.000,- was[51].
De oplossing kwam van het Ministerie van Financiën dat de gemeente adviseerde niet in te gaan op het gewijzigde bod van *f* 6.000,-[52]. Regent Schoenmaker memoreerde nog fijntjes dat de gemeente toch wel bezwaar zou hebben gemaakt tegen bebouwing op die plaats. Ook de president-regent meende dat het de bedoeling van de gemeente was om het terrein veilig te stellen tegen allerlei ongewenste bebouwing. Het college zou het zeer jammer vinden als er zou worden gebouwd.

Einde van de wasserij

Het verzoek van het hoofd van de Openbare Lagere School in de Volderstraat, C. Goud, in 1931 om op het terrein van de wasserij schooltuintjes aan te leggen voor de leerlingen werd zonder opgave van reden afgewezen[53].
Nadat Collou in 1933 een nieuwe waterput had gemaakt en de regenten achteraf om een financiële tegemoetkoming daarvoor vroeg, werd dat geweigerd omdat hem al eerder was gezegd dat hij zonder toestemming geen veranderingen mocht aanbrengen. Wel overwogen de heren nog even om bij vernieuwing van het huurcontract een schadeloosstelling te geven, nu het perceel door deze verbetering meer waard was geworden. Toen de regentessen in 1934 de tarieven van het wasloon vergeleken, kwamen zij tot de conclusie dat, met een kleine verandering in de opmaak van het wasgoed, het wasloon niet *f* 815,- maar *f* 530,- per jaar hoefde te bedragen. Twee maanden later vroeg Collou huurverlaging, wat werd geweigerd. De regenten vonden de onderhoudskosten van de wasserij te hoog. Een paar maanden later klaagde Collou opnieuw zijn nood en liet weten dat, als er niets veranderde, hij genoodzaakt zou zijn een agentschap op zich te nemen van een wasserij te Leersum. In 1935 was het zover, maar hij liet wel weten dat hij als vanouds de was voor het gasthuis wilde blijven doen. Er ontstond een lichte paniek bij de heren regenten. Hoe moest het nu met de blekerij? De was van het gasthuis was zo verbonden met dit complex, dat nu te groot

zou zijn voor Collou en de huur te hoog. Hij zou weer huurverlaging vragen. Hem werd schriftelijk meegedeeld dat hij de was mocht blijven verzorgen zolang het perceel ongewijzigd bewoond zou blijven en de bepalingen in het huurcontract werden nagekomen. De verzekering van de gebouwen werd in 1935 te duur geacht en het geheel werd nu zonder herbouw tegen de 'innerlijke waarde' verzekerd voor *f* 7.500,-. De 5 PK motor en de verwarmingsinstallatie waren toen niet meer aanwezig.
Uiteindelijk werd het terrein in gedeelten verhuurd. Van Dam, rentmeester van het gasthuis, huurde de blekerij in 1937 voor *f* 440,- per jaar. Collou mocht zijn woning met het wasserijgebouw en een achterliggend stukje tuin in onderhuur houden voor *f* 5,50 per week. De overige te exploiteren tuingrond zou van de rest worden afgescheiden. Ter afscheiding werd een schutting geplaatst met twee deuren tussen de droogschuur en het wasserijgebouw. Verbreding van het toegangshek, aangevraagd door Collou die een auto had aangeschaft, werd afgewezen. Een maand voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd de vloer in het woonhuis van Collou vernieuwd. In 1941 deed hij alles over aan wasserij De Duif in Leersum en vertrok. Later zou hij een wasserij beginnen op het eiland Texel. P. Maigret nam de huur van het woonhuis en de was voor het gasthuis over. In 1944 wordt echter in de notulen van het gasthuisbestuur melding gemaakt van de 'voormalige blekerij'. Na ruim tweehonderd jaar was hiermee een eind gekomen aan het gebruik van de grond en de gebouwen als wasserij en blekerij.

Gaande en komende huurders

Toen in 1946 de muur rond het terrein hersteld moest worden, stelde een van de regenten voor de bij het afbreken vrijkomende oude kloostermoppen ter beschikking te stellen voor het herstel van de kasteelruïne. Maar de rentmeester verkocht de bakstenen liever voor een hoge prijs - 'ze waren toch niet mooi' - en de nieuwe muur kon voor een schappelijke prijs worden gezet[54].
Ook een verzoek van Maigret om verbreding van de toegang tot het terrein werd afgewezen. De Wijkse padvinders huurden in 1946 de schuur. Twee jaar later huurde H.H. van Dam de droogschuur voor fruitopslag. J.G. van Rooy wilde een gedeelte van het perceel kopen, maar daar ging het gasthuis niet op in. Maigret verliet in 1952 het woonhuis en ook H.H. van Dam zei voortijdig de huur op, waarna Frans de Rooy de droogschuur huurde, eveneens voor de opslag van fruit. Deze droogschuur was in 1955 in zeer vervallen staat. De regenten besloten alleen het dak te dichten en de andere reparaties, ook aan het woonhuis, uit te stellen. Toen ook De Rooy om verbreding van de toegang vroeg, werd dit derde verzoek uiteindelijk in 1957 toegestaan. Van de oude varkensschuur werd een gedeelte van ongeveer één meter aan de linker zijkant afgebroken. Aan het toegangshek is nog te zien dat het middelste gedeelte er later tussen is gezet.
Het woonhuis werd in 1952 verhuurd aan T.M. Marchal. De regenten besloten dat, nu er geen sprake meer was van onderhuur, de huurders voortaan zelf het onderhoud en de dagelijkse reparaties moesten bekostigen.
Op het terrein rechts van de ingang huurde een handelaar in oud ijzer het varkenshok met het terrein daarachter. Volgens ooggetuigen moet het in en rondom het schuurtje een grote bende zijn geweest. In of rond 1957 kwam op een goede, of beter gezegd een kwade, dag

17. Het in 1957 verkorte gebouw en verbrede toegangshek (Hans Dirksen Fotografie, 2001)

een lange stoet oude rijtuigen Wijk bij Duurstede inrijden. Via de Muntstraat reed men naar de oude wasserij Langs de Wal. Daar werd halt gehouden en tot ver in de Muntstraat stonden de rijtuigen stil. Er waren prachtige exemplaren bij. De rijtuigen werden één voor één uitgespannen en het terrein van de handelaar opgereden. Stuk voor stuk verdwenen zij op een brandstapel naast de droogschuur. Het oude ijzer was in die jaren duidelijk meer waard dan de oude équipages.

Bewonderenswaardig

In 1960 mocht Marchal op kosten van het gasthuis de achterzijde van de woning schilderen. Het zal het laatste grote onderhoud zijn geweest dat hij heeft kunnen doen. Twee jaar later raakte hij bij grondwerkzaamheden bedolven in een kuil en liep een dwarslaesie op. Verlamd van af zijn borstkas lag hij eerst een jaar in het ziekenhuis in Utrecht en daarna nog een jaar in Amsterdam. Een moeilijke tijd brak aan voor mevrouw Marchal, die op slag haar leven moest verdelen tussen ziekenhuisbezoek, de zorg voor drie kinderen en het huishouden. In het Burgerziekenhuis in Amsterdam leerde zij haar man verplegen. Na twee jaar werd aan de achterzijde van het huis een kamer en badkamer aangebouwd, een aangepaste badkamer met invalide-bad en stellages waarmee de patiënt kon worden verplaatst. Dit had grote financiële consequenties, want in het bestaande huis moest daardoor veel vernieuwd worden. Zo kon Marchal toch thuis komen en in eigen vertrouwde omgeving liggen. Voor zijn vrouw begon een zware taak die dertig jaar zou duren. 'Dat doe je gewoon', zegt zij eenvoudig op de vraag hoe zij dat volgehouden heeft. Liever vertelt ze dankbaar over de steun die ze ondervond van familie en vrienden die haar man bleven bezoeken. De goede buren, zoals de familie Van den Heiligenberg aan de overkant van de straat en Van Willigenburg die op Langs de Wal 1 woonde en iedere avond even kwam vragen of alles goed was. Ouderwetse vrienden- en burenhulp.

Nog altijd vol levenslust onderhoudt ze de tuin en ziet toe dat de moestuinen goed bijgehouden worden. Na een zwaar leven geniet ze nu intens van het unieke plekje waar ze woont[55]. Zo'n oude dag was in het verleden niet iedere huurder na een moeilijk leven gegeven.

Tot slot

Op dit moment, april 2001, bestaat nog geen duidelijkheid over het lot van het wasserijcomplex. Wordt het sloop, restauratie of iets daar tussen in ? De huidige gebouwen dateren van (vermoedelijk) begin 18de eeuw tot begin 20ste eeuw. Ze houden de herinnering levend aan een meer dan twee eeuwen omvattende bedrijfsgeschiedenis op deze plaats. Die geschiedenis, zoals hiervoor geschetst, is misschien niet erg spectaculair, evenmin als de gebouwen zelf dat zijn. Maar juist daarom verdient het wasserijcomplex het om behouden te blijven. Het is in al zijn kleinschaligheid karakteristiek voor Wijk bij Duurstede, dat toch al niet rijk is aan historische bedrijfsgebouwen[56].

E. van Nimwegen-Seggelink woont in de Volderstraat in Wijk bij Duurstede en houdt zich in het bijzonder bezig met de bouw- en bewoningsgeschiedenis van deze oude straat.

Noten:

1 Zie de artikelen en ingezonden brieven in het Utrechts Nieuwsblad, 't Groentje en de Wijkse Courant vanaf 6 juni 2000. Ook het bestuur van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' heeft bij het gemeentebestuur van Wijk bij Duurstede gepleit voor behoud van het wasserijcomplex.

2 Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechte Heuvelrug (SAKRUH), Stadsbestuur Wijk bij Duurstede 1300-1810 (WbD 1300-1810), 275-1.

3 SAKRUH, Notariële Archieven tot 1896 (NA I), 2523.

4 SAKRUH, Stadsgerecht Wijk bij Duurstede 1546-1811 (Stadsgerecht WbD), 58.

5 SAKRUH, NA I, 2585, akte nr. 34, 10-4-1811.

6 SAKRUH, WbD 1300-1810, 275-2, 1611-1612 en 1612-1613.

7 Zie hierover bijvoorbeeld recent: J.J.J. van Meerwijk, 'De Mazijk: het groene open hart van de stad', in: M.A. van der Eerden-Vonk e.a. (red.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis.* Hilversum, 2000, 219 (afb. 10 en 11) en 228.

8 SAKRUH, Sint-Ewouds- en Elisabethsgasthuis te Wijk bij Duurstede 1367 (1400) - 1930 (Gasthuis I) 1, 1674-1709, 7-9-1684, 126.

9 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1674-1709, 3-4-1687, 196.

10 SAKRUH, WbD 1300-1810, 275-7.
11 SAKRUH, NA I, 2523, 2-9-1724.
12 SAKRUH, NA I, 2525, 23-4-1729.
13 SAKRUH, NA I, 2526, 1734.
14 SAKRUH, Stadsgerecht WbD, 58 en SAKRUH, NA I, 2536, 1-4-1742.
15 SAKRUH, NA I, 2536, 11-5-1744.
16 SAKRUH, WbD 1300-1811, 138.
17 SAKRUH, Stadsgerecht WbD, 59. Zie over Abraham van Senden, die tot de rijkste Wijkse regenten behoorde, L. Cortenraede, *De Wijkse regenten: van timmerman tot rentenier. Een prosopografisch onderzoek naar de regenten van Wijk bij Duurstede in het tweede stadhouderloze tijdperk.* Utrecht, 1983 (doctoraalscriptie geschiedenis).
18 SAKRUH, Stadsgerecht WbD, 59.
19 SAKRUH, NA I, 2561, akte nr. 31.
20 SAKRUH, Stadsgerecht WbD, 62.
21 SAKRUH, NA I, 2568, akte nr. 80.
22 SAKRUH, Gasthuis I, 15 en Gasthuis I, 1, 1781-1803. Met veel dank aan mevrouw M.A. van der Eerden-Vonk, archivaris van het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied-Utrechtse Heuvelrug die bij haar onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het Ewouds- en Elisabethsgasthuis alle informatie over de blekerij aan mij doorgaf en aan de heer H. Meijer, studiezaalmedewerker, die alle materiaal voor mij verzamelde.
23 SAKRUH, NA I, 2578, akte nr. 50.
24 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1809-1825, 4-3-1809.
25 SAKRUH, NA I, 2585, akte nr. 34, 10-4-1811.
26 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1809-1825, 6-5-1820.
27 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1825-1838, 3-3-1827.
28 SAKRUH, NA I, 2679, akte nr. 316, 3-6-1820 en SAKRUH, NA I, 2698, akte nr. 2209, 2-10-1832.
29 SAKRUH, Gasthuis I, 1825-1838, 4-3-1837.
30 De zoon van de laatste bleker, de heer W. Collou, nu 76 jaar oud, geboren in de het huis bij de wasserij, vertelde dat hij als kind heeft gespeeld in wat nu wordt aangeduid als 'het varkenshok', maar toen nog niet als zodanig in gebruik was. Het is zijn stellige overtuiging dat dit gebouwtje het originele woonhuis is geweest. Beneden was de ruimte in tweeën gedeeld en in een van de vertrekken was een muurtje, aan de voorkant open, dat naar zijn mening als toilet dienst moet hebben gedaan. Er was een houten trap naar boven, vlak voor de hoofdingang aan de zijde van de tuin.
31 SAKRUH, Gasthuis I, 1838-1855, 2-8-1845.
32 SAKRUH, Gasthuis I, 1838-1855, 3-1-1846.
33 SAKRUH, Gasthuis I, 1856-1864, 5-5-1858.
34 SAKRUH, Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1852-1970 (WbD 1852-1970), Notulen besloten raadsvergaderingen, 1851-1932.
35 SAKRUH, NA I, 2751, akte nr. 2382, 21-6-1859.
36 SAKRUH, WbD, Raadsnotulen 1867-1877, 10-2-1872.
37 SAKRUH, Gasthuis I, 1867-1877. Het bestek bevindt zich in: SAKRUH, Collectie en archief J.A.F Thieme, 1746-ca. 1950.
38 SAKRUH, NA I, 2793, akte nr. 2977, 1876.
39 SAKRUH Gasthuis I, 243, 29-11-1876.
40 SAKRUH, WbD 1852-1970, Notulen raad 1867-1877.
41 SAKRUH, WbD 1852-1970, Notulen B & W 1873-1882, 25-6-1878.
42 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1879-1884.
43 SAKRUH, WbD 1852-1970, Agenda gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1891, G44.
44 Met dank aan P.Th.L van Wijk, oud gemeente-architect.
45 SAKRUH, WbD 1852-1970, Agenda gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1904, H2, H3, H10, H14.
46 SAKRUH, WbD 1852-1970, Bouwvergunning Langs de Wal 2-4, 4-4-1911.
47 Een vorst is de bovenste scherpe rand waarin de opgaande schuine vlakken van een dakwerk samenkomen
48 SAKRUH, Sint-Ewouds- en Elisabethsgasthuis te Wijk bij Duurstede 1878-1977 (Gasthuis II), 11, 7-12-1935.
49 SAKRUH, Gasthuis II, 11, 4-1-1936.
50 SAKRUH, Gasthuis II, 11, 1-8-1936.
51 SAKRUH, Gasthuis II, 11, 3-10-1936.
52 SAKRUH, WbD 1852-1970, Notulen B & W 1931-1939, fo. 250^{v}.
53 SAKRUH, Gasthuis II, 10.
54 SAKRUH, Gasthuis II, 13.
55 Met dank aan mevrouw T. Marchal.
56 Zie: F. Gaasbeek e.a., *Wijk bij Duurstede geschiedenis en architectuur.* Zeist, 1991, 82-83 (Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht, 6). Overigens zijn de beschrijvingen van het wasserijcomplex Langs de Wal 2-4 in deze publicatie (p. 83 en 126-127) en in het hieraan ten grondslag liggende rapport dat in 1990 in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht werd geschreven (p. 136-137), grotendeels onjuist, zoals uit dit artikel blijkt.

De Ridder van Wijk
Een tinnen ruiterfiguurtje van omstreeks 1300

*Herbert Sarfatij**

Het unieke tinnen ruiterfiguurtje, waarover dit artikel gaat, is helaas zoek. Eind 1969 is het door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in bruikleen gegeven aan de gemeente Wijk bij Duurstede. Samen met andere archeologische voorwerpen was het in de jaren '70 van de vorige eeuw te zien in een van de vitrines in het oude stadhuis aan de Markt. Sinds 1992, maar waarschijnlijk al sinds circa 1982 toen de vitrines zijn leeggehaald, is het ruiterfiguurtje spoorloos. Wie van de lezers kan helpen? (*de redactie*)

Een ridder te paard

Bij de opgravingen van het vroeg-middeleeuwse handelscentrum Dorestad te Wijk bij Duurstede[1] zijn, welhaast vanzelfsprekend, ook tal van vondsten uit andere perioden te voorschijn gekomen. Een van de merkwaardigste was wel een rond lood-tinnen insigne van later tijd met de voorstelling van een ridder te paard. De vondst werd in 1967 bij de start van de moderne langdurige opgravingen gedaan.[2] Sedertdien is in de vele jaren van archeologisch graafwerk die volgden niets vergelijkbaars op deze vindplaats te voorschijn gekomen. Gegevens van elders die het voorwerp in een ruimer kader zouden kunnen plaatsen waren er destijds nauwelijks. Ook op dit punt is er sindsdien niet veel bij gekomen. Zo bleef de vondst een unicum, raadselachtig en intrigerend.

De voorstelling (*afb. 1a*) geeft, zoals gezegd, een ruiter te zien die in draf naar rechts gaat en gevat is in een cirkelvormige parelrand (diameter 53 mm). Het opgetuigde paard is overdekt met een wapenkleed dat in de vaart opwaait. In het zadel zit een geharnaste en gespoorde ridder die in de rechter hand een zwaard geheven houdt en met de linker zowel de leidsels van het paard als een schild voor de borst vastheeft. Het schild vertoont een wapen dat het beste omschreven kan worden als gekeperd in vijf delen. Tussen voor- en achterbenen van het paard bevindt zich een stukje 'opvulling' dat aan een golvend oppervlak doet den-

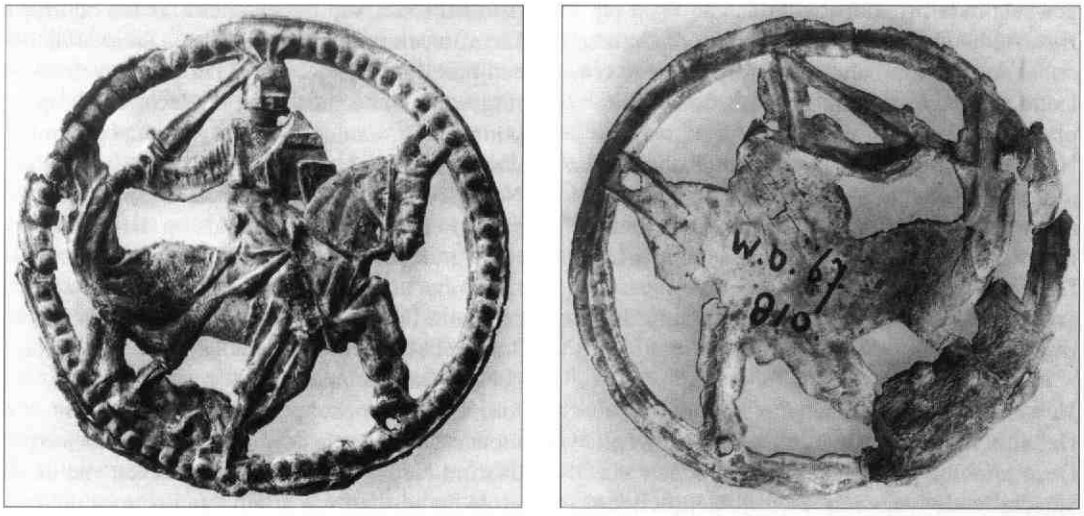

1. Ruiterfiguurtje uit Wijk bij Duurstede; lood-tin legering; diameter 53 mm. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, vondstnummer WbD 810. (a) voorzijde, (b) achterzijde (foto ROB)

ken: het terrein waarover gereden wordt ? Het voorwerp is uit metaal, een lood-tin legering, gegoten en in *à jour*-techniek uitgevoerd. Door het gieten in een platte vorm is een nagenoeg vlakke achterzijde tot stand gekomen (*afb. 1b*). Lichte metaalribbels hierop, die van het centrale deel over de verbindende stukken naar de cirkelrand lopen, geven de kanaaltjes uit de gietmal weer. Aan de achterzijde is duidelijker dan aan de voorzijde te zien dat zich binnen langs de parelrand drie bevestigingsgaten bevinden: een tussen de oren van het paard, een in de opgeheven staart en een onder de voorhoeven.

Aan de beschrijving moet toegevoegd worden dat deze niet gebaseerd is op autopsie. Zij is ontleend aan enkele fotoafbeeldingen en een afgietsel. Het stuk zelf is namelijk niet meer voorhanden.[3] Nadat het in 1967 opgegraven was, is het ter conservering in het restauratielaboratorium van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) behandeld. Wat er precies mee gedaan is, valt niet meer na te gaan; uit de voorhanden zijnde documentatie van het laboratorium valt echter op te maken dat het niet ingrijpend geweest is. Als onderdeel van de behandeling is toen van de beeldzijde van het stuk een afgietsel in kunststof gemaakt. Na de conservering is het voorwerp, met een verzameling andere vondsten uit de opgraving en van vindplaatsen elders uit de stad, een tijd lang tentoongesteld geweest in het (oude) Raadhuis van Wijk bij Duurstede. Dan loopt het spoor dood. Op een onbekend tijdstip is het voorwerp uit deze collectie verdwenen en sindsdien is de verblijfplaats onbekend.

Het voorwerp kwam als archeologische vondst niet alleen uit een latere context - waarover aanstonds meer - maar ook door de voorstelling was het stuk meteen in een latere tijd dan Dorestad te plaatsen. Opbouw en stijl van uitvoering maakten het karakteristiek voor de periode van de Late Middeleeuwen.

In welke tijd te plaatsen ?

Het stuk dateert uit de Late Middeleeuwen. Deze tamelijk grove datering kan echter via verschillende wegen aanzienlijk gepreciseerd worden. In eerste instantie gaan we terug naar de opgraving waar de vondstomstandigheden een goed aanknopingspunt bieden. De vondst is gedaan in relatie tot een aantal huisplaatsen met laat-middeleeuwse bewoning bij het onderzoek op de Heul.[4] Hij is afkomstig uit een sloot die een rechthoekig terrein omringde waarop in de 12de eeuw een woning stond. De vulling van de sloot is echter jonger en wordt in de tweede helft van de 13de eeuw gedateerd. In hoeverre de vulling bij de oude bewoning aansloot, dan wel samenhangt met een belendende huisplaats uit de late 13de - vroeg 14de eeuw pal ten noorden ook door een sloot omgeven, valt niet met zekerheid te zeggen. Er waren meer bijzondere vondsten in de slootvulling. Tot de opmerkelijkste behoren een dolk en een deel van een ruiterspoor. Beide zijn tot dezelfde tijd te rekenen, tweede helft 13de eeuw. Zoals de onderzoeker van deze vindplaats opmerkt,[5] zou een dergelijke concentratie van vondsten die met een adellijke levenswijze lijken samen te hangen een indicatie kunnen zijn voor de aard van de bewoning op de laatst genoemde huisplaats.

Een volgend dateringcriterium is te ontlenen aan de uiterlijke vorm. Een van de opvallendste kenmerken van dit ronde insigne is dat het grote gelijkenis vertoont met een zegelafdruk zowel in uitbeelding als in afmeting. Het voorwerp doet in zijn beeldopbouw en uitmonstering sterk denken aan de zegels die bij riddermatige heren en vorsten in de Late Middeleeuwen in gebruik waren. Wat onze voorstelling natuurlijk daarvan onderscheidt, is het ontbreken van een randschrift. In plaats daarvan is een parelrand aangebracht. Dit laatste versieringselement nu maakt dat de decoratieve opbouw eerder aan een insigne of aan een munt doet denken.

Nu zijn er meer incongruenties zowel op het gebied van de sphragistiek als op dat van de numismatiek. Door de toegepaste *à jour*-techniek verschilt het stuk fundamenteel van zegel en munt. Deze zijn immers uitgevoerd in 'hoogreliëf op vlakke plaat' als gevolg van het gebruik van stempels. De toepassing van *à jour*-techniek gekoppeld aan het gieten van metaal bij de vervaardiging lijkt het voorwerp daarom eerder deel uit te laten maken van de grote en gevarieerde groep van insignes die bekend zijn uit de Late Middeleeuwen. Ook de aard van het materiaal, een lood-tin legering,

en de ruwe, of liever gezegd bijna ontbrekende afwerking na het gieten doen aan de massaproductie van insignes denken. Veel insignes onderscheiden zich met name hierdoor van de doorgaans scherp afgedrukte munten en zegels in hard metaal of was die afkomstig zijn van fijn geciseleerde stempels. Het is de combinatie van een gegoten ridderfiguur binnen een parelrand die van het voorwerp een soort zegel en insigne ineen lijkt te maken. De vergelijking met een zegel biedt tevens de mogelijkheid de datering verder aan te scherpen.
Het ridderzegel kent al vroeg, dat is vanaf de 12de eeuw wanneer de eerste verschijnen, een relatief sterke mate van standaardisering. Zowel de opbouw van het geheel als de samenstellende onderdelen maken in de loop van de tijd een vormontwikkeling door die op zichzelf ook weer gestandaardiseerd lijkt. In het klassieke overzichtswerk van G. Demay[6] is dit goed te volgen. Daardoor is het mogelijk met behulp van de totale compositie gecombineerd met de afzonderlijke beeldelementen een zegelafbeelding vrij nauwkeurig te dateren. Wat de uitbeelding van de ruiterfiguur op het stuk uit Wijk bij Duurstede betreft komt de opbouw geheel overeen met de traditionele zegelvoorstelling vanaf de tweede helft van de 13de tot in het begin van de 14de eeuw. Wanneer we vervolgens de beeldelementen afzonderlijk analyseren, is de datering binnen deze periode verder te verfijnen.
De ruiter draagt het gebruikelijke pantserhemd (maliënkolder) met beenbekleding, maar schouderstukken ontbreken. Het hemd wordt overdekt door een stoffen overkleed dat tot op het bovenbeen valt; van daar af waait het in een voor de tijd karakteristieke beweging naar achteren. Op het hoofd heeft hij een helm van een model dat naar boven toe eivormig is, op de top bekroond met een wijd uitstaande pluim. Het zwaard is van een lang model en vertoont, ondanks de ruwe omtrek die het door het metaalgieten gekregen heeft, een in wezen slanke vorm. De pareerstang van het zwaard is van het rechte type en de pommel is een bolvormige knop. Het in maliën gevatte been van de ruiter rust in een eenvoudige stijgbeugel en draagt een spoor dat met een tamelijk rechte punt - eventueel conisch te noemen, al is het verschil niet echt duidelijk te zien - naar achteren steekt. Het schild heeft een driehoekige vorm met scherpe hoeken; de zijkanten zijn convex, de bovenlijn is concaaf.
De ruiter zit in een zadel dat aan de achterzijde met twee geprononceerde vleugels omhoogsteekt en met een eenvoudige rechte band om de buik van het paard is vastgezet. Ook de overige onderdelen van de 'bekleding' van het paard passen in het van zegels bekende traditionele patroon. Zo vertoont het bit aan de uiteinden twee stangen naar achteren waaraan de leidsels bevestigd zijn. Tussen de stangen bevindt zich gewoonlijk een verbinding die op deze voorstelling echter niet te zien is. Als gevolg daarvan is de wijze van bevestiging - aan de verbinding of rechtstreeks aan de stangen - niet goed vast te stellen; een lichte verdikking ter plaatse doet aan de laatste constructie denken. Het paardenlijf is vanaf de hals tot over de staart door een lang afhangend, tweedelig schabrak - de beide delen worden door het zadel gescheiden - overdekt. Het schabrak is van een flexibel materiaal (stof of leder) dat in de vaart, net als bij het overkleed van de berijder, naar achteren toe opwaait.
Op grond van de elementen, zoals die hierboven beschreven zijn, kan de datering aangescherpt worden. De kleding van de ridder, de vorm van helm, zwaard, schild en ruiterspoor, alsmede de aankleding van het paard met de onderdelen zadel, bit en schabrak, plaatsen het stuk sigillografisch aan het eind van de 13de of het begin van de 14de eeuw.[7] Binnen de grote groep van zegels uit deze periode kunnen we nog wel wat verder komen. Daartoe kijken we gericht naar het gebied waarin onze voorstelling op grond van de vindplaats thuis zou kunnen horen: de Nederlanden.
De zegels verzameld in het *Corpus Sigillorum Neerlandicorum* laten vele voorbeelden van vergelijkbare ridderzegels zien. De formaten lopen nogal uiteen, maar zegels met een diameter van 5 cm of meer komen geregeld voor. Zij behoren tot de forsere exemplaren die veelal, zij het niet uitsluitend, door de landsheren en de grote heren van aanzien gevoerd werden.
De rijrichting van de ruiter naar rechts blijkt sterk te overheersen. Wanneer men naast de vergelijking van de elementen afzonderlijk ook het algemene karakter van de voorstelling en de wijze waarop deze uitgevoerd werd - zo

men wil 'het handschrift van de tijd' - erbij betrekt[8] dan valt op dat voor ons stuk de negentiger jaren van de 13de eeuw en met name de tweede helft daarvan als periode van ontstaan het meest in aanmerking komen.[9]
Tot zover betreffende de directe vergelijking met zegels. Wat bij een zegelvoorstelling ontbreekt is, naast de afwezigheid van een parelrand, ook de invulling van de vlakke achtergrond met iets beeldends. Juist op dit punt wijkt onze voorstelling af van een zegelvoorstelling en gaat zij meer in de richting van de traditie der insignes.
Ridderinsignes zijn er vele. In alle grote verzamelingen die gepubliceerd zijn komen zij geregeld voor.[10] De karakteristiek van de gewapende ruiter op de wijze zoals die op zegels weergegeven is, komt daarbij het meest voor. Veel verder dan deze algemene constatering kan de vergelijking echter niet gaan. De gangbare uitbeelding is in veel gevallen vaak niet meer dan een reminiscentie aan de ridderfiguur. Deze verwordt tot een oerfiguur, een archetype. Eer dan dat naar accurate uitbeelding gestreefd is, lijkt er daarbij sprake zijn van een meer of minder vage ontlening. Het onderscheid tussen ridderinsignes in het algemeen en ons zo heldere en duidelijke stuk uit Wijk bij Duurstede is daarmee frappant te noemen. Daardoor kan ons stuk tevens als een unicum beschouwd worden.
Uit wat tot nu toe naar voren gebracht is, zou men kunnen afleiden dat het stuk wellicht een aparte status gehad heeft: enerzijds door zijn uitbeelding als een goed herkenbaar ridderzegel en daarnaast door zijn uitvoering meer als een insigne. Men kan zich vervolgens afvragen of deze dubbele betekenis misschien ook zo bedoeld was en door de maker bewust is nagestreefd. Met andere woorden, dat enerzijds de uitbeelding voldoende herkenbaar moest zijn om identificatie bij het gebruik mogelijk te maken, terwijl daarnaast een zodanige technische uitvoering gewenst was dat het stuk bij een bepaald, beoogd gebruik toepasbaar was. In de volgende paragrafen willen wij ons met beide aspecten iets nader bezighouden.

Gekeperd in vijf delen

Wanneer men aan identificatie denkt, is het element dat zich op het stuk bij voorkeur daarvoor aandient het blazoen op het schild. De weergave met twee verhoogde kepers op een vlak veld is pregnant en duidelijk. Wanneer men het veld in de opbouw van het wapen als geheel opneemt - zoals wel gebruikelijk is in de heraldiek - ontstaan er tussen de kepers banen die meegeteld moeten worden. Daarom is al eerder gesproken van een gekeperd wapen in vijf delen. De bovenste keper is aan de top afgesneden. Aangezien het schild aan de onderzijde door de nek van het paard afgedekt wordt, is niet na te gaan of eventueel in de benedenpunt nog een - uiterst kleine - derde keper gedacht moet worden. Wanneer een wapen als dit zo duidelijk afgebeeld wordt, ligt de vraag voor de hand of dat ook de bedoeling kan zijn geweest. Met andere woorden, of hier een bestaand wapen is weergegeven en zo ja, welk geslacht hiermee dan zou zijn aangeduid.[11] Nu is vanzelfsprekend het gebruik van kepers in de heraldiek sterk verbreid, waardoor een toepassing als 'algemeen heraldisch symbool' zeker niet uitgesloten moet worden geacht. Om een verantwoorde keuze te maken, willen wij enkele mogelijkheden onderzoeken.
Een op het eerste gezicht tamelijk voor de hand liggende mogelijkheid lijkt te zijn het oude wapen der Avesnes, het zogenaamde *Hanonia vetus*. In dit wapen kon het aantal kepers van een tot drie variëren; twee was echter het meest voorkomend gemiddelde.[12] Het definitief doordringen, juist in de periode van onze ruiter, van de Avesnes in de politiek van het graafschap Holland (1299) en het bisdom Utrecht (1301) lijkt dit familiewapen tot een gerede candidaat te maken. Er doet zich echter de moeilijkheid voor dat in die jaren het wapen van de graven van Henegouwen al sinds meer dan een halve eeuw overgegaan was op een klimmende leeuw.[13]
Gekeperde wapens die rond het jaar 1300 in gebruik waren zijn op verschillende meer of minder ver van Wijk bij Duurstede af gelegen plekken te vinden. Een gekeperd wapen dat erg veel op het onze lijkt was dat van de graven van Hanau.[14] Van enige relatie tussen Wijk en dit verafgelegen graafschap aan de Main, oostelijk van Frankfort, is overigens niets bekend. In de Nederlanden hebben verschillende heren vergelijkbare wapens gevoerd. Twee of

drie kepers, soms ook in afwisseling, vindt men bij geslachten als Van Eversdyck en Van Doortooge in Holland of Van Haerst / Van Haersolte en Van Honlo in het Oversticht. Dichter bij onze vindplaats komt het geslacht Scrodeken / Scroedekijn dat sedert het eerste kwart van de 14de eeuw in de stad Utrecht te traceren is.[15]
Een apart geval vormt een geslacht genaamd Van Wijk dat te Wijk bij Duurstede zelf gevestigd was. Leden van dit geslacht worden als ministerialen van de Utrechtse bisschop voor het eerst genoemd rond het midden van de dertiende eeuw. Zij spelen een rol bij de ontginning van de regio.[16] Ook later blijken de Van Wijks plaatselijk en in het gebied westelijk van Wijk bij Duurstede een belangrijke familie te zijn. Zo maken enkelen in 1302 deel uit van het college van schepenen van de stad. Zij bezitten goederen die ten westen van de Kromme Rijn en aan de overzijde in de Melkwijk richting Cothen te situeren zijn.[17] Verrassend lijkt de vondst dat bij dit geslacht Van Wijk ook een wapen met twee kepers voorkomt.[18] Voorzichtigheid is echter geboden, aangezien de basis voor deze bewering uiterst wankel blijkt te zijn. Voor zover een wapen van de Van Wijks uit de 13de eeuw bekend is - dat geldt in ieder geval voor het derde kwart van die eeuw waaruit enkele zegelafdrukken overgeleverd zijn - komen daar geen kepers op voor.[19]
Zo lijkt het dan toch niet goed mogelijk het gekeperde wapen van ons insigne te verbinden met een historisch bekend geslacht of een persoon. Vooralsnog zullen de kepers daarom opgevat moeten worden als een algemeen heraldisch symbool dat dient om de riddermatigheid van de afgebeelde ruiter te benadrukken. De vraag die zich vervolgens aandient is of dan de figuur van de ridder wellicht nader te identificeren valt.

Een heilige ridder ?

Ridderfiguren op insignes stellen in een aantal gevallen heiligen voor. Het is van belang na te gaan of ons stuk misschien ook tot deze categorie behoort, dan wel zou kunnen behoren. De heiligen die als ridder in wapenrusting op insignes voorkomen zijn Guilhem / Guilhem-le-Désert, Joris / Georgius, Martinus (van Tours) en Quirijn / Quirinus (van Neuss).[20]
Neemt men alle insignes waarop zij afgebeeld worden bij elkaar dan blijken de heilige mannen meestentijds te voet op te treden. Alleen de nummers twee en drie komen ook te paard voor en vertonen dan de ons bekende krijgshaftige houding. In verreweg de meeste gevallen zijn de figuren losstaand, maar een enkele maal is de heilige in een randstructuur gevat. Soms komt hierin een parelrand of een aanduiding daarvan voor. Beeldelementen die maken dat de voorstelling te onderscheiden is hebben in de eerste plaats betrekking op de uitmonstering van de mannenfiguur en de door hem gevoerde wapens. Maar ook het patroon op het wapenschild en meer in het algemeen het karakter van de onder- en/of achtergrond kunnen bepalend zijn.
De genoemde heiligen waren allen van origine militair. Dit moge verklaren waarom zij in praktisch alle gevallen als geharnaste ridders worden afgebeeld. In dit opzicht is er een rechtstreekse overeenkomst met de ridderfiguur in het algemeen op insignes. Wat de heiligen echter doorgaans - maar toch ook weer niet altijd - herkenbaar onderscheidt van hun profane collega's is de nimbus. Voor het overige vormt de krijgslustige houding die door hen aangenomen wordt - dreigend, zwaaiend, stekend, slaand, hakkend - een meer of minder duidelijke verwijzing naar de ultieme heldendaad waarop hun heiligheid berust. De wapens waarmee zij uitgerust zijn sluiten onmiddellijk hierbij aan. Zwaard en lans echter, apart en gecombineerd, steunend op de grond of zoevend door de lucht: het zijn ook in deze sfeer de gebruikelijke en herkenbare attributen en bewegingen van de ridder. Wat dit laatste betreft zou onze ridderfiguur in het gezelschap der heiligen zeker niet misstaan.
Van het schild, welk onderdeel van de bewapening zowel in de heilige als in de profane sfeer geregeld voorkomt, verdient het blazoen onze speciale aandacht. Opvallend is namelijk dat het kenmerkende symbool bij de heilige ridders vrijwel zonder uitzondering een kruis is. Op de insignes der profane tegenhangers daarentegen zijn ook tal van andere heraldische figuren te zien. Hiermee zou het mogelijk lijken via het wapenschild 'heilige' van 'profane' insignes te onderscheiden. Maar in omgekeerde richting gaat deze stelling niet op, aangezien

het kruis ook op het wapenschild van wereldse ridders geregeld voorkomt. In dat geval kan het als een normaal heraldisch symbool opgevat worden.
Er is bovendien meestal een extra element op het insigne van een heilige ridder dat het van de profane wereld scheidt. Het is een toegevoegde verwijzing naar de wonderdaad van de held: de draak bij Joris, de mantel en de bedelaar bij Sint Maarten. Bij voorkomen van een van deze elementen is identificatie doorgaans geen probleem meer. De heiligen zijn er bijna altijd mee toegerust.
Vergelijken we nu deze gegevens betreffende insignes van heilige ridders met onze ruiter, dan doen zich naast overeenkomsten opmerkelijke verschillen voor. Scèneopbouw en houding van ruiter en paard mogen vergelijkbaar zijn, de bijkomende elementen maken het onderscheid evident. Zo ontbreekt op ons stuk een nimbus, kent het wapenblazoen geen kruis en is er ook geen verwijzing naar een 'heldendaad'.[21] Terwijl ons stuk opvallende parallellen vertoont met een zegelafdruk, zijn de insignes van heilige ridders daarmee weer niet te vergelijken. En ten slotte is er nog het verschil in datering. De uit Nederland bekende exemplaren dateren alle uit de 15de en 16de eeuw. Geen is er uit zo vroege tijd, laat-13de eeuw, als ons stuk uit Wijk bij Duurstede.[22]
Een conclusie lijkt voor de hand liggen. De ridder op het Wijkse insigne is geen heilige ridder, dat staat nu wel vast. Maar gezien het verschil in karakter bij vergelijking met de andere bekende insignes kan men zich langzamerhand ook de vraag stellen of er in dit geval eigenlijk wel sprake is van een insigne. In de volgende paragraaf wordt daar nader op ingegaan.

Insigne of applique ?

Wanneer het stuk geen insigne is, waartoe zou het dan wel gediend kunnen hebben ? Om deze vraag te beantwoorden is een uiterlijk kenmerk van belang waar tot nu toe nog weinig aandacht aan besteed werd. Het betreft de drie bevestigingsgaten binnen langs de parelrand. Gaten voor een bevestiging komen bij insignes regelmatig voor. Zij dienden om het voorwerp op kleding of hoed te naaien, aan een ketting te hangen, of, in mindere mate, om het op een harde ondergrond te kunnen spijkeren. Vooral insignes van religieuze aard werden daartoe vaak voorzien van speciaal aangegoten bevestigingsogen buiten of binnen langs de rand. Bij insignes van profane aard overheerste een bevestiging met een op de achterzijde mee aangegoten draagspeld, maar ogen en lussen konden ook hier wel voorkomen. Daarnaast was er het verschijnsel van een perforatie met gaatjes. Dit gebruik was bij beide groepen duidelijk minder frequent. Wanneer het al optrad lijkt het het gevolg te zijn geweest van een secundaire handeling: gaatjes van beperkte omvang die later in het voorwerp werden geslagen.
De bevestigingsgaten in ons stuk hebben een ander karakter. Zij zijn met een diameter van 2 mm betrekkelijk fors van omvang. En zij zijn, zoals duidelijk te zien is aan de achterzijde, bij de vervaardiging van het voorwerp primair aangebracht. Aan de voorzijde zijn weliswaar gebruikssporen niet waarneembaar,[23] men mag echter aannemen dat de gaten bedoeld zijn geweest om het voorwerp met nagels op een harde ondergrond te kunnen bevestigen. Het zou daarmee niet zozeer meer als insigne, maar eerder als applique beschouwd moeten worden. Een applique, maar welke betekenis zou er dan aan gehecht kunnen worden ?
Appliques van deze aard zijn bekend als onderdeel van de bekleding van speciale houten kistjes uit de Middeleeuwen. Zij tonen verwantschap met de bekende kistjes in kerken voor relieken, maar onderscheiden zich daarvan door wereldse voorstellingen op de buitenkant. De eerste die er op gewezen heeft dat er van een bepaalde categorie kistjes gesproken kan worden was H. Kohlhaussen. Van hem stamt ook de oorspronkelijk uit de Romantiek stammende benaming van *Minnekästchen* die hij er als soortnaam aan gegeven heeft en die sindsdien in gebruik gebleven is.[24] De oudste *Minnekästchen* dateren uit de 12de/13de eeuw, de jongste zijn van omstreeks 1440. Het zijn langwerpige rechthoekige kistjes met een scharnierend deksel. Zij dienden om gekoesterde kleinodiën in op te bergen en zijn ook in verband te brengen met de huwelijkssluiting. De meeste kistjes zijn aan de buitenkant op wand en deksel versierd met uiteenlopende motieven. Vaak zijn het voorstellingen ontleend aan de hoofse liefde. Al of niet hiermee

2a. Bokaal met relieken van Karel de Grote; verguld zilver; begin 14de eeuw. Domschat van Halberstadt. Op het deksel ronde ruiterappliques (foto Landesamt für Denkmalpflege Sachsen-Anhalt, Deutschland, R. Ulbrich)

verbonden komen met een zekere regelmaat de ons zo bekende bereden ridderfiguren voor. 'Al of niet hiermee verbonden' betekent dat de ruiter onderdeel kan zijn van een scenische voorstelling, bijvoorbeeld een toernooi of een tweegevecht, maar dat hij ook geïsoleerd kan zijn weergegeven, bijvoorbeeld gevat binnen een vierkant of een cirkel. In het laatste geval is de gelijkenis met onze voorstelling groot.
De technieken waarin de versieringen zijn uitgevoerd lopen uiteen. Beschildering, snij- en stempelwerk, metaalbeslag dat al of niet opengewerkt is, komen apart of in combinatie voor. Als materialen zijn hierbij vooral ivoor, hout en leer in gebruik, in mindere mate ook messing en de bekende legering van lood-tin dat dan zilverkleurig vertind kon zijn of verguld werd.

Detail van 2a (foto Fritz 1982, afb. 179)

Over de gebruiksfunctie van de kistjes is de mening in de loop van de tijd geëvolueerd. De min of meer programmatische benaming *Minnekästchen*, die aanvankelijk algemeen en zonder onderscheid voor deze kistjes aanvaard was, is sindsdien genuanceerd. Met name H. Appuhn heeft aannemelijk weten te maken dat een aantal eerder als bewaarplaats van 'waardepapieren' (brieven en oorkonden) gezien moet worden. Hij heeft hieraan de oude benaming *Briefladen* gegeven.[25] In samenhang met het gebruik van de kistjes worden daarbij vier groepen onderscheiden. De grootste groep bestaat uit kistjes voor privé gebruik die dienden om kostbaarheden en waardepapieren, zoals bijzondere juwelen, contracten en akten van allerlei aard, binnen de familie te bewaren. Verder zijn er de kistjes ter bewaring van een of meer oorkonden van buitengewone waarde. Deze kistjes vindt men vooral in de stedelijke sfeer, bijvoorbeeld om er het stadsrecht of een bijzonder privilege in te bewaren. Ten derde zijn er de kistjes in kerken die al of niet in combinatie met relieken ook juridische zaken zoals een stichtingsoorkonde kunnen bevatten. En ten slotte zijn er bij tal van belangengroepen dergelijke kistjes te vinden die zij gebruikten om er hun belangrijkste stukken in op te bergen. Er is bij alle groepen een duidelijke relatie in het gebruik met juridische aspecten. Dit bepaalt het onderscheid met de kistjes die eerst en vooral met de hoofse liefde in verbinding gebracht zijn.
De functie van de *Briefladen* wordt, zo heeft Appuhn ook aangegeven, soms weerspiegeld in de uitmonstering. Het betekent dat er ele-

menten van versiering kunnen zijn die op de inhoud betrekking hebben. Het duidelijkst lijkt dit tot uiting te komen in het voorkomen van wapenschilden om een rechthebbende aan te duiden. Soms is het verband evident, zoals met name blijkt in groep twee. Maar men moet oppassen, want het komt net zo goed voor dat gebruik gemaakt wordt van het breedste scala van de heraldiek dat men zich denken kan, inclusief gefantaseerde wapens van al dan niet bestaan hebbende helden uit een meer of minder ver verleden. Het blijkt dat dat nogal eens het geval is bij de kistjes uit de eerste groep. Wat de techniek van versiering betreft lijkt snijwerk in hout - misschien als opvolger van ivoor - aan de basis te liggen. De vroegste exemplaren zijn ervan voorzien. Later komen gestempeld leer en gegoten metaalbeslag erbij. Geeft het fijne houtsnijwerk, doordat het verguld wordt, aan het voorwerp al een buitengewoon kostbaar aanzien, dit krijgt door de toepassing van verguld tin een dimensie erbij. Dit laatste wordt regelrecht vergeleken met goudsmeedkunst en het vermoeden bestaat dat speciale ateliers, bijvoorbeeld in Keulen, zich met vervaardiging in serie van deze bijzondere voorwerpen kunnen hebben beziggehouden.[26] De verbinding met goudsmeedkunst is inderdaad opvallend. Een bijzonder fraaie parallel is bijvoorbeeld te vinden in een verguld zilveren bokaal uit de *Domschatz* van Halberstadt (*afb. 2*). De bokaal, die uit het begin van de 14de eeuw dateert, is in de kerkschat reliekhouder met relieken van Karel de Grote. Verondersteld wordt echter dat de oorsprong van het voorwerp heel goed werelds geweest kan zijn en dat het huidige kerkelijke gebruik secundair is. Deze mening is onder andere gebaseerd op het voorkomen van zes gelijke ronde medaillons in reliëf op het deksel. Deze vertonen de ons zo bekende voorstelling van een ridder te paard. De ruiter beweegt zich van links naar rechts binnen een parelrand. Op het schild is het wapen van een adelaar afgebeeld. Ook in dit geval is gewezen op de overeenkomst in stijl met een zegelstempel, al bleek, ook nu, het wapenschild zelf niet nader te duiden.[27]
De techniek, waarbij het reliëf dat op een bestaande ondergrond bevestigd wordt uit verguld tin bestaat, lijkt vooral in Zuid-Europa *en vogue* te zijn geweest. V. Gay in zijn bekende

3. Verzilverd houten kistje met ornamenten van verguld tin; 14de eeuw. Kerkschat van Sint Servaas, Maastricht (foto G.Th. Delemarre, Bunnik)

Glossaire noemt verschillende voorbeelden van op deze wijze beklede houten kistjes uit de 14de tot 16de eeuw.[28] De appliques geven uiteenlopende motieven te zien en lijken voor het doel vervaardigd te zijn. Regelmatig komen fabeldieren voor, zoals ook het geval is bij een kistje uit de 14de eeuw van Franse of Italiaanse makelij dat zich in de kerkschat van de Sint Servaaskerk te Maastricht bevindt.[29] Van dit kistje is het hout verzilverd en vervolgens bekleed met tinnen reliëfs die verguld zijn (*afb. 3*). Het is het enige geval dat ons uit Nederland bekend is.

Een mogelijkheid tot interpretatie

Het wordt langzamerhand zaak de balans van onze uiteenzettingen op te maken. Een eerste constatering is wel dat het niet langer mogelijk is te spreken van een insigne voor onze ruiter uit Wijk bij Duurstede. Veel lijkt erop te wijzen dat het in werkelijkheid om een beslagstukje gaat, een applique. Hoewel jammer genoeg niet meer na te gaan is of er zich wellicht nog sporen van vergulding op bevinden, lijkt de toepassing als een gouden versierstuk op een van de bekende laat-middeleeuwse kistjes daarbij het meest aannemelijk. Gezien de aard van de voorstelling met de weergave in de trant van een zegel van een ridder met wapenschild geniet een kistje dat voor het opbergen van 'familiepapieren' in gebruik was, kortom een *Briefladen*, de voorkeur. Onbeslist blijft of hier ook werkelijk van een familiewapen van de gebruiker sprake is. Onmogelijk is het zeker niet, maar daarvoor zou verder speurwerk nodig zijn en

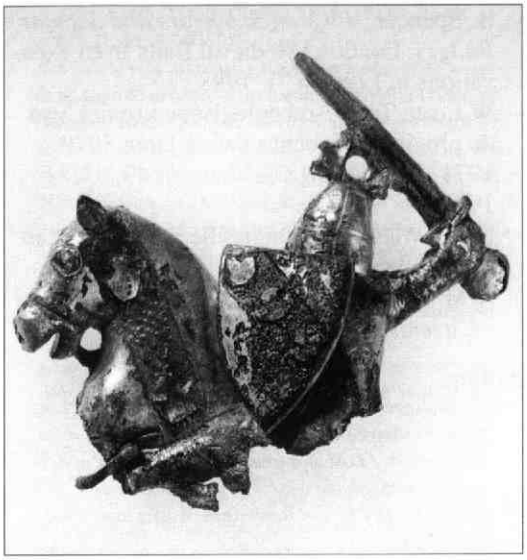

4. Verguld bronzen ridderfiguurtje gevonden op de wal van het kasteelterrein 't Goy te Houten; eerste helft 14de eeuw. Grootste breedte 6 cm. (foto ROB)

bovendien, naar onze mening, een flinke dosis geluk.
De ridder van Wijk als bodemvondst versterkt het beeld van een adellijke bewoning zoals die op archeologische gronden op de Heul vastgesteld is voor de periode rond 1300. Hij sluit aan bij enkele vergelijkbare vondsten van elders met deels eenzelfde indicatie. Zo komt uit hetzelfde Kromme-Rijngebied een fragment van een fijn uitgewerkt ruiterfiguurtje van een geharnaste ridder dat duidelijk als beslagstuk toegepast geweest is. Het is van verguld brons, bol opgewerkt aan de voorzijde en hol van achteren, met enkele spijkergaten en een omgebogen nagel die in een ervan is achtergebleven. Deze vondst komt van de wal rond het kasteelterrein 't Goy in Houten[30] en lijkt, los van het verschil in uitvoering, functioneel met onze Wijkse ridder overeen te komen (*afb. 4*). Moeilijker is dat te zeggen van een vlak bronzen ruiterfiguurtje dat opgegraven werd te Rotterdam.[31] Het is zeker als beslag gebruikt, maar de veel grovere uitvoering met ingeritste lijnen, alsmede de merkwaardige vindplaats in een burgerlijk stedelijke context maken het *fragwürdig* of dit ook in een adellijke levenssfeer geplaatst zou kunnen worden. Zo behoudt onze Wijkse ridder vooralsnog zijn exclusieve karakter.

Samenvatting
Een tinnen ruiterfiguurtje uit de opgravingen te Wijk bij Duurstede is lange tijd aangezien voor een insigne. De uitbeelding van de ridder lijkt aan een zegel ontleend te zijn en plaatst het stuk omstreeks 1300. Als insigne was het echter niet in de geestelijke sfeer der pelgrimsinsignes noch in die der profane draagspelden onder te brengen. Veel wijst er daarentegen op dat het een applique, een beslagstukje is geweest waarmee speciale houten kistjes uit de Late Middeleeuwen werden versierd. Gezien de nauwgezette weergave van het wapenschild valt daarbij te denken aan een kistje voor belangrijke familiestukken, een zogenaamde *Briefladen.* Het is echter niet gelukt het weergegeven wapen aan een specifieke familie toe te wijzen. Voor een toepassing in deze sfeer pleit overigens ook de vindplaats: nabij een huisplaats die door de erbij gedane vondsten op een adellijke levenswijze duidt. Enkele parallelle archeologische vondsten van elders - beslagstukken van kleine ruiterfiguren - lijken het karakter van dit stuk te bevestigen. In zijn soort echter is het tot nu toe een unicum.

Drs. H. Sarfatij is sinds 1967 als archeoloog verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Hij is gespecialiseerd in opgravingen in middeleeuwse stadskernen.

Literatuur:

- H. Appuhn, *Briefladen aus Niedersachsen und Nordrhein-Westfalen.* Dortmund, 1971.
- H. Appuhn, Briefladen, *Wallraf-Richartz Jahrbuch* 34, 31-44. Köln, 1972.
- H.J.E. van Beuningen en A.M. Koldeweij, *Heilig en Profaan; 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes uit de collectie van H.J.E. van Beuningen.* Cothen, 1993 (Rotterdam Papers 8).
- A. Carmiggelt, Laat- en postmiddeleeuwse bewoningssporen aan de Hoogstraat te Rotterdam, in: A. Carmiggelt, A.J. Guiran, M.C. van Trierum, *Boorbalans 3; Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam.* Rotterdam, 1997, 139-278.
- *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300*, 's-Gravenhage 1937-40, 1 dl tekst, 2 dln platen.

- C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Zutphen, 1983 (Stichtse Historische Reeks 9).
- G. Demay, *Le costume au moyen age d'après les sceaux*. Paris, 1880.
- J. van Doesburg, i.v., *Kasteel of moated site ? De laat-middeleeuwse bewoningssporen op De Geer te Wijk bij Duurstede.*
- W.A. van Es en W.A.M. Hessing, *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad. 50 v.C. – 900 n.C.* Utrecht/Amersfoort, 1994.
- J.M. Fritz, *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*. München, 1982.
- V. Gay, *Glossaire du moyen âge et de la renaissance*. Paris, I-II, 1887-1928 [repr.: Neudeln 1967].
- J.M. Heineccius, *(Syntagma historicum) De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis*. Francfort-Leipzig, 1719.
- H. Kohlhaussen, *Minnekästchen im Mittelalter*. Berlin, 1928.
- H. Kohlhaussen, H., Unveröffentlichte frühe Schmuck- und Minnekästchen, *Zeitschrift für Kunstwissenschaft* 3, 1-14, 1949.
- H. Kohlhaussen, *Geschichte des deutschen Kunsthandwerks*. München (Deutsche Kunstgeschichte, Bd. V), 1955.
- E. van Leeuwen, Een archief- of reliekenkistje, *Spiegel Historiael* 9, 500-1, 1974.
- J. van Loo, Een minnekist uit Catalonië, *Antiek* 1, VIII, 21-5, 1966-1967.
- *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg. Geïllustreerde beschrijving. Eerste stuk: De monumenten in de gemeente Maastricht.* 's-Gravenhage, 1935 (Derde aflevering).
- R. van Marle, Zwei italienische Minnekästchen des 14. Jahrhunderts, *Pantheon, Monatsschrift für Freunde und Sammler der Kunst*, Bd. 15, 171-173, 1935.
- J.-Th. de Raadt, *Sceaux armoriés des Pays Bas et des pays avoisinants (Belgique, royaume des Pays-Bas, Luxembourg, Allemagne, France); Recueil historique et héraldique*. Bruxelles, 4 vol., 1898-1903.
- J.B. Rietstap, *Armorial Général / Illustrations* bezorgd door V. en H.R. Rolland, fotostatische herdruk London, 1967, 3 Vol., [1967].
- B. Spencer, *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges*. London (Medieval finds from excavations in London 7), 1998.
- W.J. van Tent, Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1970-1971, *Maandblad Oud-Utrecht* 49, 59-74, 1976.
- M. de Waha en J. Dugnoille, Le Hainaut au Moyen Age, in: C. Billen, X. Canonne & J.-M. Duvosquel (réd.), *Hainaut - Mille Ans - L'avenir*, s.l., 1997, 25-51.

Noten:

* Deze bijdrage werd eerder gepubliceerd in D. Kicken, A.M. Koldeweij en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen / Lost and found. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor / Essays on medieval archaeology for H.J.E. van Beuningen*. Rotterdam, 2000, 306 - 315.

1 Van Es en Hessing 1994, m.n. de bijdragen 24 tot 27, 226 - 241.

2 Vondstnummer WbD 67 - 810.

3 De documentatie over de zoektocht naar het voorwerp in 1999 alsmede een exemplaar van het afgietsel uit 1967 bevinden zich bij de auteur.

4 De gegevens betreffende de *circumstantial evidence* zijn mij ter beschikking gesteld door J. van Doesburg (ROB) die een publicatie over de laat-middeleeuwse sporen uit het onderzoek te Wijk bij Duurstede voorbereidt (Van Doesburg, i.v.).

5 Zie de vorige noot.

6 Demay 1880.

7 Demay 1880, resp. 114-8, 132-8, 149-54, 145-8, 205-6, 172-5, 168-9, 179-82.

8 *Corpus Sigillorum* nr. 533 - jaar 1285, 537 - 1298, 543 - 1299, 753 - 1290, 753 - 1292, 779 - 1290, 781 - 1294, 783 - 1295, 934 - 1298, 1036 - 1296, 1039 - 1297, 1075 - 1290, 1123 - 1281, 1280 - 1269, 1283 - 1290, 1344 - 1274.

9 Deze vaststelling is natuurlijk enigszins beperkt doordat het *Corpus* met het jaar 1300 eindigt. Anderzijds zijn er al zoveel 'aanlopen' in het materiaal uit de voorafgaande 15 à 20 jaar dat de 'uitloop' na 1300 nooit veel kan zijn geweest. Ook de gegevens bij Demay 1880 wijzen in die richting.

10 Hier zij verwezen naar de belangrijkste moderne overzichtswerken: Van Beuningen en Koldeweij 1993, 243-6 en Spencer 1998, 299-300.

11 Dat dit gebruik inderdaad voorkwam toont een bijzonder fraaie zilveren gesp van omstreeks 1330/1340 gevonden in de bedding van de rivier de Oder. Op de gesp houden een man en een vrouw een wapenschild tussen zich in. Dit wapen, dat net als in ons geval gekeperd is in vijf delen, kon thuisgebracht worden als behorend tot een adellijke familie uit Pommeren (Fritz 1982, 231-2 en afb. 325; Kohlhaussen 1955, 161).

12 Le Roy 1693, 23-30; Chalon 1848, 25; De Raadt 1897, II, 15; I, 207, 289.
13 De leeuw was afkomstig uit Vlaanderen en de wisseling speelde een rol in de toenmalige strijd tussen de Avesnes en de Dampierres (mededeling professor Michel de Waha, UL Bruxelles). Voor een moderne visie op de ontwikkeling in hoofdlijnen van de Avesnes in Henegouwen zie De Waha & Dugnoille 1997.
14 Het was Yves Metman van de zegelafdeling der Archives de France (Parijs) die mij hier in 1970 opmerkzaam op maakte. Zie bijvoorbeeld het zegel van graaf Ulrich II (1306-1346) zoals afgebeeld bij Heineccius 1719.
15 Gegevens van N. Plomp (Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag). Afbeeldingen van de wapens in Rietstap 1967.
16 Dekker 1983, 395 - 396.
17 Dekker 1983, 500.
18 Collectie wapenbeschrijvingen door R.T. Muschart op het Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, nr. 41c.
19 Gedetailleerde informatie van N. Plomp (als voren).
20 De aartsengelen die ook wel als ridders in wapenrusting weergegeven worden blijven hier buiten beschouwing aangezien zij ook met vleugels zijn toegerust.
21 Men zou kunnen veronderstellen dat zich tussen voor- en achterbenen van het paard iets als delen van een draak bevinden, maar duidelijk en overtuigend is dit niet. Het beeld van 'golvend oppervlak' zoals eerder bij de beschrijving in een voorgaande paragraaf gegeven is aannemelijker.
22 Oudere insignes zijn wel bekend uit Engeland (Spencer 1998, 241: Guilhem / Guilhem- le-Désert) maar deze vertonen een ander karakter.
23 Ik heb mij hier, noodgedwongen, alleen kunnen baseren op de foto's en het afgietsel van het voorwerp.
24 Kohlhaussen 1928 met aanvullingen in Kohlhaussen 1949 en kort in Kohlhaussen 1955, 186 vlg. Sinds de eerste publicatie hebben verschillende onderzoekers vergelijkbare kistjes gepresenteerd en doorgaans als 'minnekistje' beschreven, bijvoorbeeld Van Marle 1935, Van Loo 1966-67, Van Leeuwen 1974.
25 Appuhn 1971 en Appuhn 1972.
26 Appuhn 1972, 33.
27 Fritz 1982, 208 en afb. 178 en 179.
28 Gay 1967, I, 403-4.
29 Maastricht 1935, 427.
30 Van Tent 1976, 69.
31 Carmiggelt 1997, p. 152.

Boeken

Schalkwijks dialectwoordenboek

Eind 2000 verscheen als deel 5 van de Historische Reeks Kromme-Rijngebied *'n Haonderik vol ruggemeters. Schalkwijks dialect* van P.M. Heijmink Liesert (159 blz., met afb.; ISBN 90- 806002-1-0; *f* 19,50, voor leden *f* 14,95). De verschijning van dit boek is het zoveelste bewijs dat dialecten zich momenteel in een steeds groeiende belangstelling mogen verheugen. Er is sprake van een heuse dialectrenaissance, die paradoxaal genoeg samengaat met een gestage verdwijning van de dialecten.

Het boek van Heijmink Liesert bestaat uit een inleiding waarin de positie van het Schalkwijkse dialect uiteengezet wordt en de werkwijze die de auteur heeft gevolgd. Hierna volgt een overzicht van de kenmerken van het dialect. Het woordenboek Schalkwijks-Nederlands vormt de hoofdmoot van het boek. Ter ontsluiting van ondoorzichtige dialectwoorden is achterin een register Nederlands-Schalkwijks opgenomen, wat zeer gebruiksvriendelijk is. Het boek besluit met een korte bibliografie.

In het woordenboek zijn de Schalkwijkse woorden en in mindere mate uitdrukkingen opgenomen die afwijken van het Standaardnederlands. De auteur heeft meer dan veertig jaar lang materiaal verzameld, en hij is te rade gegaan bij oudere, mannelijke informanten, die het dialect het best bewaard hadden of hebben. Want zoals zoveel dialecten groeit ook het Schalkwijks langzaam maar zeker steeds meer naar het Standaardnederlands toe, en verdwijnt de tradionele woordenschat, die voor een groot deel verbonden was met inmiddels verdwenen landbouwtechnieken. Het woordenboek legt niet alleen de Schalkwijkse woordenschat vast, maar geeft bij verschillende trefwoorden uitgebreide cultuurhistorische toelichtingen, soms voorzien van een informatieve illustratie. Zo vinden we bij de trefwoorden *boer* allerlei gezegdes met het bewuste woord, bij *boerderij* wordt uitleg over boerderijtypen gegeven, en bij *blokwaoge, koets en verewaoge* staat een heldere beschrijving van de wagensoorten.

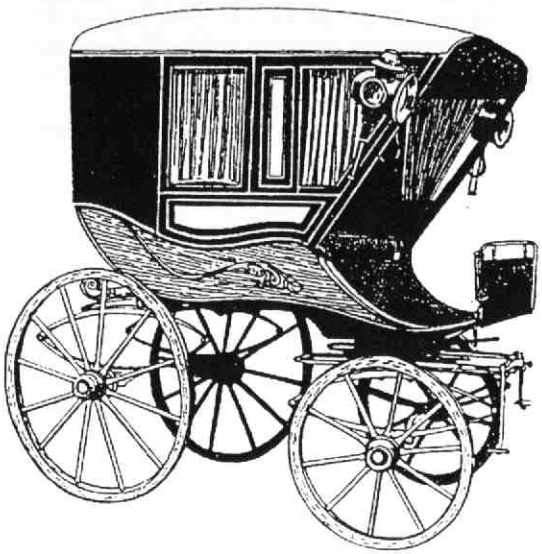

Ook taalkundige wetenswaardigheden komen aan bod: vervormingen van achternamen, de vorming van verkleinwoorden, getallen, aftelwoorden en voorbeelden van zeispreuken zoals *ieder ze meug, sprâk de boer, en ie vrât vaige.* Kortom: dit boek biedt voor elk wat wils.

Het woordenboek is een waardevolle aanvulling op het *Zuidutrechts woordenboek* van H. Scholtmeijer, dat in 1993 verscheen en dat de dialecten in de gehele Kromme-Rijnstreek en de Lopikerwaard beschreef. Het Schalkwijkse woordenboek is beperkter van opzet omdat het alleen de woordenschat van het Schalkwijks opneemt, maar die woordenschat is dan weer aanzienlijk uitgebreider dan die van het Zuidutrechtse woordenboek. Het is verheugend dat dankzij dit verzorgd uitgegeven boek het Schalkwijkse dialect voor het nageslacht bewaard blijft.

Nicoline van der Sijs

Varia

Korte stukjes gevraagd

De redactie wil meer korte artikelen en variamededelingen in het tijdschrift plaatsen. Uit de enkele jaren geleden onder de leden van de Historische Kring gehouden enquête (zie het nummer van december 1998) is gebleken dat relatief veel leden zaken onderzoeken en naspeuringen doen. Helaas worden de resultaten daarvan en bevindingen daaruit dikwijls niet gepubliceerd. Dat is jammer omdat anderen er hun voordeel mee kunnen doen en vele zaken het verdienen aan de vergetelheid te worden ontrukt, dan wel juist voor de vergetelheid dienen te worden behoed. De redactie roept u dan ook op om de pen dan wel de pc ter hand te nemen. Het kan, bij wijze van voorbeeld, gaan om een stukje bij een (oude) foto van een familie, van een boerderij of van een gebeurtenis. Heeft u een prangende vraag over iets, bijvoorbeeld over de betekenis van een specifiek gebruik of woord, aarzel dan niet die voor antwoord aan uw medeleden voor te leggen. Denkbaar is dat u in een niet voor de hand liggende archiefbron onverwachts informatie heeft gevonden over het Kromme-Rijngebied, informatie die nuttig voor andere leden kan zijn. Dit is dan bij uitstek geschikt voor de rubriek varia. Kortom, ons inziens 'publicatiestof' te over.

Wilt u één en ander voor publicatie aanbieden of twijfelt u of dat wel interessant voor het tijdschrift is, neem dan contact op met Ria van der Eerden van de redactie (tel. en fax: 0343-595516 of 578023 of e-mail: rvdeerden@wijkbijduurstede.nl).

Nogmaals de peilsteen in Werkhoven

De (reeds eerder herziene) ouderdom van het peilsteentje in de Hoge Zandbrug te Werkhoven, daterend uit begin 19de eeuw (zie het tijdschriftnummer van maart/juni 2000 34 1/2) wordt door de heer R.J. Holtman uit Odijk in twijfel getrokken. Hij meent dat de Werkhovense steenhouwer zijn tijd vér vooruit moet zijn geweest door vóór 1820 reeds een peilsteen te maken met Nederlandse benamingen van het metrieke stelsel (el en duim), die pas vanaf dat jaar stap voor stap ingevoerd zouden worden en tot 1869 waren voorgeschreven. Volgens de heer Holtman is de steen derhalve tussen 1820 en 1870 te dateren.

Bij deze ruime periode wil ik de volgende kanttekeningen maken. Er was bij de herbouw van de brug in 1858 sprake van een aanwezige peilsteen die herplaatst diende te worden. De huidige steen is toen in ieder geval geplaatst, gelet op het metselwerk dat rond de steen is gemetseld en niet is uitgehakt. Dus van tweeën één: of de steen is ouder dan 1858 en herplaatst of er is toen een nieuwe (moderne) steen aangebracht, maar dat is niet conform de eisen van het bestek. Daarbij komt dat de eerste peilstenen met A.P. (Amsterdams Peil) en een hoogtemaat reeds sinds 1774 werden toegepast (onder andere bij Vianen) en in de periode 1797-1812 onder leiding van generaal Krayenhoff op grote schaal werden verspreid. Dus waarom ook niet in Werkhoven?

Wanneer de Nederlandse benamingen inderdaad pas sinds 1820 zijn ingevoerd, valt het steentje mijns inziens kort nadien te dateren, mogelijk in samenhang met de nieuwe wegroute van Cothen naar Utrecht (zie het oorspronkelijke artikel over de brug in het tijdschriftnummer van september 1999 33-3) en niet jonger. Zolang wij echter (nog) niet over bronnen beschikken die over het vervaardigen en plaatsen van de thans aanwezige steen reppen, zal het een kwestie van `gissen' blijven.

Saskia van Ginkel-Meester

Het peilsteentje tijdens de restauratie van de brug in 1999 (foto auteur)

Internetsite over archeologie in Houten

Archeologie staat in een groeiende belangstelling. Regelmatig verschijnen er stukken in de pers over nieuwe ontdekkingen zoals een Romeins schip en een Romeinse weg in Leidse Rijn, een Vroeg Middeleeuws grafveld in Rhenen of de vondst van een Romeinse grafsteen in Houten. Over al die onderzoeken en vondsten verschijnen boeken en worden tentoonstellingen georganiseerd. Nieuwe vondsten hebben vaak tot gevolg dat gedeelten van de geschiedenis van Nederland kunnen worden aangevuld of zelfs moeten worden herschreven.

De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) heeft het plan opgevat om de resultaten van opgravingen toegankelijk te maken via internet. Hiervoor zijn twee proefprojecten gestart: één in samenwerking met de gemeente Houten over het archeologisch onderzoek in deze gemeente en één over de bewoningsgeschiedenis van Friesland. De ROB gebruikt deze proefprojecten om ervaring op te doen voor een publieksvriendelijke ontsluiting van archeologische kennis en gegevens. De presentaties over Houten en Friesland worden onderdeel van een boomstructuur die als kapstok zal gaan dienen voor allerlei webpagina's over archeologie.

Via deze website is tevens een zogenaamde TRAP-route (Toeristisch Recreatief Archeologisch Project) te raadplegen waarin een fietsroute staat beschreven langs een aantal interessante archeologische terreinen en monumenten in de gemeente Houten. Deze TRAP-route, die binnenkort tevens in boekvorm te verkrijgen is, moet de bezoeker van de site stimuleren om de archeologische monumenten 'live' te gaan bekijken.

Het doel van de gemeente Houten is om alle (nieuwe) inwoners op een makkelijk toegankelijke manier en gratis op de hoogte te stellen van de bewoningsgeschiedenis van dit gebied. Een andere mogelijkheid die het internet biedt is dat middelbare scholieren de site kunnen gaan gebruiken voor hun opleiding. Binnen de gemeente Houten zijn sinds de start van de eerste uitbreiding van het dorp aan het eind van de zeventiger jaren van de twintigste eeuw een groot aantal opgravingen gedaan, voornamelijk door de ROB. Daarvoor werd al onderzoek gedaan door de lokale archeologische werkgroep. De resultaten van al deze grote en kleine opgravingen zijn in deze site overzichtelijk toegankelijk gemaakt.

De ontwikkeling van de site gebeurt onder supervisie van de ROB en de gemeente Houten, de tekst wordt geschreven door Otto Wttewaall die tevens de illustraties verzorgt, het ontwerp van de site is van de hand van bureau Blikveld uit Rotterdam en de uiteindelijke technische uitvoering gebeurt door bureau Opsys uit Den Haag.

De site is vanaf eind april op het internet te bekijken. Op dit moment is echter nog niet bekend onder welke naam de site te vinden is; deze zal via de pers worden bekendgemaakt.

Otto Wttewaall

AB ; UTR V 21

AB-IC

Historische grenspalen in het Kromme-Rijngebied: een inventarisatie

Ad van Bemmel

In het maart-juni 2000 nummer van dit tijdschrift heeft de redactie onder de titel 'Grenspalen in het Kromme-Rijngebied gezocht', een oproep geplaatst. Op die oproep zijn enkele kleine reacties en een grote reactie binnengekomen. De redactie heeft de indiener daarvan, Ad van Bemmel, gevraagd het navolgende artikel te schrijven. Het bestuur van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' zal de betrokken overheden attenderen op het bestaan van historische grenspalen in hun gebied en hen adviseren die te beschermen (de redactie).

Afbakening

Het is opmerkelijk hoeveel palen er in het Kromme-Rijngebied staan als je daar expliciet op let. Uiteraard veel heiningpalen in alle maten en soorten. Palen van allerlei nutsbedrijven, paaltjes ter aanduiding van de waterputten van de brandweer etc. Meestal kleine maar soms ook grote, betonnen kadasterpalen ter markering van eigendom al dan niet met de naam van een gemeente of van de provincie Utrecht (pe = provinciaal eigendom) erin. Grote vierkante palen die in 1997 zijn geplaatst om ons aan de grens van het Romeinse Rijk te herinneren. Ontelbare aantallen palen met verkeersborden. Toeristische aanduidingspalen. Kortom, het Kromme-Rijngebied is in ieder geval bovengronds een woud van palen. In dat woud staan hier en daar de historische grens- of, zoals ze eertijds werden genoemd, limietpalen waar de redactie op zoek naar was. Het lijkt op het zoeken naar de bekende speld in de hooiberg. Toch valt het wel mee. Goed kijken is vereist. Ook ík heb palen ontmoet die me nog nooit eerder waren opgevallen hoewel ik er toch al jaren langs was gekomen.
Opvallend is ook dat sommige palen in de literatuur (bijvoorbeeld in de reeks Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht) wel worden genoemd en andere in het geheel niet. Doorgaans zijn de meeste palen niet beschermd. Vaak zien ze er ook niet als bijzonder uit. Onbekend maakt onbemind. Ze kunnen zomaar verdwijnen. In 1995 heb ik een aantal negentiende-eeuwse grenspalen langs de Kromme Rijn gefotografeerd. Enkele jaren later bleken ze van de ene op de andere dag te zijn 'geruimd'. De meeste palen stonden en staan op de Lekdijk: een groot deel is echter bij de dijkverzwaring rond 1987 verdwenen.

In het navolgende heb ik een beeld van bedoelde palen geschetst. Ik pretendeer niet dat dit alle nog in het gebied aanwezige historische grenspalen zijn maar het zal behoorlijk dekkend zijn. Ook heb ik weinig aanvullend onderzoek gedaan maar primair gebruik gemaakt van informatie die mij anderszins bekend was. Het is niet meer maar ook niet minder dan een inventarisatie. Bij die inventarisatie heb ik me laten leiden door de bestuurskundige indeling van ons land: rijk, provincie, gemeente en waterschap. Daar heb ik een categorie 'overige' aan toegevoegd.

Kaarten

Zoals een geograaf betaamt, ben ik eerst op zoek gegaan naar algemene kaarten waarvan te verwachten is dat daar de locatie van grenspalen op zou staan aangegeven. In verband met de invoering van het Kadaster in 1832 is voor de officiële grensbepaling van iedere toenmalige gemeente een procesverbaal opgemaakt[1]. Onderdeel daarvan is een kaart. Uit die processen verbaal blijkt dat er op selecte plaatsen grenspalen stonden dan wel toen zijn geplaatst. Op enkele van die plaatsen staan nog steeds palen.
Een volgende bron betreft de topografische kaarten van 1:25.000. Op veel van die kaarten staat ook de locatie van grenspalen (met 'GP') aangegeven. De Topografische Dienst te Emmen beschikt van elk kaartblad over alle uitgaven in de tijd (sedert 1870). Door verschillende uitgaven te vergelijken, is informatie over het wel en wee van bedoelde palen te verkrij-

gen (zie de tabel). Op de eerste uitgave van 1870 zijn in ons gebied geen grenspalen opgenomen; op de volgende herziene uitgave van 1906/1910 wel. Let wel: een kartograaf kan een grenspaal niet (meer) hebben (h)erkend en dus niet (meer) op de kaart hebben opgenomen! Dit impliceert dat bij eigen waarneming een grenspaal er wel kan zijn (geweest).

Grenspalen op topografische kaarten 1:25.000 (1906/1910, 1990) en aanwezigheid 2001

locatie gemeentegrenspaal (kaartcoördinaten 1990)	top. kaart 1906/1910 a)	top. kaart 1990 b)	waarneming 2001
(1990 kaartblad 39A: Culemborg)			
- grens Odijk-Houten (Houtenseweg; 141,5/449,5)	nee	ja	nee c)
- grens Werkhoven-Houten (Oostromsdijkje; 142,2/447,8)	nee	ja	nee c)
- grens Cothen-Houten (Tuurdijk; 145,1/445,6)	nee	ja	nee c)
- grens Cothen-Werkhoven (Tuurdijk-Hollende Wagenweg; 146,3/445,9)	nee	ja	nee
- grens Cothen-Houten (Nachtdijk; 145,5/445,2)	nee	ja	nee
- grens Cothen-Houten (Kapelleweg; 145,8/444,6)	ja	ja	nee c)
- grens Langbroek-Driebergen/Rijsenburg (Langbroekerwetering; 149,2/447,7)	nee	ja	nee
- Lekdijk (Schalkwijk; 144,2/443,4)	nee	ja	ja
(1990 kaartblad 39B: Wijk bij Duurstede)			
- grens Cothen-WbD (Trechtweg; 150,3/444,0)	ja	ja	ja
- grens Cothen-WbD (Gr. v. L. v. Sandenburgweg; 150,9/444,7)	ja	nee	nee
- grens Cothen-WbD (Kromme Rijn; 150,6/445,2)	ja	nee	nee
- grens Cothen-WbD (Landscheidingsweg; 150,7/445,4)	ja	nee	nee
- grens Langbroek-Driebergen/Rijsenburg (Gooyerdijk; 150,0/448,8)	nee	ja	nee
- grens WbD-Langbroek (Wijkerweg-Landscheidingsweg; 152,1/444,5)	ja	nee	ja
- grens WbD-Amerongen (Amerongerdijk; 154,4/444,2)	nee	ja	ja
- grens WbD-Amerongen (Lekdijk; 155,0/443,1)	nee	ja	ja
- Lekdijk (Amerongen; 159,7/445,4)	nee	nee	ja

De gemeenten Werkhoven en Odijk zijn in 1964 opgegaan in de gemeente Bunnik. De gemeenten Cothen en Langbroek zijn in 1996 opgegaan in de gemeente Wijk bij Duurstede.

a) Historische Atlas Utrecht - Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000. Den Ilp, 1989. Het betreft de kaartbladen 486 (Culemborg) en 487 (Wijk bij Duurstede).

b) Topografische Dienst te Emmen.

c) Geen grenspaal meer aanwezig maar wel een ijzeren paal met een tekstbord 'Welkom in de gemeente Houten'.

Rijk

Rond 1870 is de Kromme Rijn tussen Wijk bij Duurstede en Odijk, in opdracht van het toenmalige Ministerie van Oorlog, ten behoeve van de verbetering van de Hollandse Waterlinie gekanaliseerd. Na de kanalisatie heeft de genie de rivier opgemeten. Daarbij zijn volgens het bestek ongeveer 350 vierkantige, natuurstenen zogenaamde limietpalen geplaatst; palen die de grens van het toenmalige eigendom van het Rijk markeerden. Ze staan enkele meters uit de oever en zijn te herkennen aan de letter O (de O van het Ministerie van Oorlog) met een nummer. Men is in Wijk bij Duurstede met het nummeren begonnen. De meeste palen zijn inmiddels verdwenen. Op een aantal plaatsen op de linkeroever zoals vlak bij de grens van Wijk bij Duurstede met Cothen, bij de sluis te Werkhoven en stroomafwaarts van kasteel Bever-

1. Langs de Kromme Rijn tussen Wijk bij Duurstede en Odijk, staan, enkele meters uit de oever, hier en daar nog enkele uit circa 1875 daterende limietpalen. Deze paal onder Cothen is inmiddels verdwenen (Foto auteur juli 1995)

2. Langs de (voormalige) provinciale wegen tussen Utrecht en het Culemborgse resp. het Wijkse veer staat nog een groot aantal betonnen waarschijnlijk iets na 1930 door de provincie Utrecht geplaatste, vierkantige grenspalen voorzien van het provinciewapen. Deze - ten dele toen ontgraven - paal staat in de buurt van het voormalige zwembad de Trip onder Schalkwijk (Foto auteur voorjaar 2000)

weerd, stonden ze in 1995 nog. Inmiddels is een aantal tussen Wijk bij Duurstede en Cothen verdwenen (afb. 1).[2]

Provincie

Van oudsher is de provincie Utrecht eigenaar en beheerder van een aantal wegen in ons gebied. Het betreft hier wegen die de stad Utrecht verbinden met veren over de rivier de Lek, dus via Houten-Schalkwijk naar het Culemborgse veer, via Houten-'t Goy naar het Beusichemse veer en via Bunnik naar het Wijkse veer. Langs die wegen heeft de provincie ooit hardstenen grenspalen laten plaatsen. Langs de weg via Schalkwijk en langs de weg via Bunnik (vooral onder Vechten) staat nog een groot aantal robuuste, vierkantige betonnen palen met het provinciewapen erin (afb. 2). Zij dateren waarschijnlijk uit de jaren dertig van de twintigste eeuw toen deze wegen werden opgeknapt en verbreed ingevolge het in 1927 vastgestelde provinciale wegenplan[3]. Langs de weg via 't Goy staan vooral onder 't Goy nog enkele vijfkantige natuurstenen palen waarvan ik denk dat die daar eerder en wel in de negentiende eeuw zijn neergezet (afb. 3). Wie de oude topografische kaarten van 1:25.000 goed beziet, merkt op dat langs de betreffende wegen om de 1000 meter de aanduiding 'MP' gevolgd door een vanaf Utrecht oplopend nummer voorkomt[4]. MP staat voor mijlpaal. Deze mijlpalen zijn geen grenspalen en zijn, bij mijn weten, overal verdwenen.

3. Langs de voormalige provinciale weg tussen Utrecht en het Beusichemse veer staat nog een aantal natuurstenen waarschijnlijk door de provincie Utrecht in de negentiende eeuw geplaatste vijfkantige grenspalen. De foto van deze paal is genomen onder 't Goy: Beusichemseweg 136 (Foto auteur voorjaar 2000)

4. Deze waarschijnlijk in 1828 op de Lekdijk geplaatste vierkantige stenen paal (getooid met de inscripties AMERONGEN en WIJK BIJ DUURSTEDE) staat op de grens van Wijk bij Duurstede met Amerongen: de gemeentewapen-bordjes zijn verdwenen (Foto auteur voorjaar 2000)

5. Aan de Trechtweg staat op de grens van Wijk bij Duurstede en Cothen een waarschijnlijk in 1828 geplaatste vierkantige stenen paal met gaten voor inmiddels verdwenen gemeentewapen-bordjes (Foto auteur voorjaar 2000)

6. Deze negentiende-eeuwse, spits toelopende, vierkantige, betonnen en gehavende paal dient ter hoogte van de kruising Wijkerweg-Landscheidingsweg ter markering van de grens van Wijk bij Duurstede en Langbroek (Foto Hans Dirksen september 2001)

Gemeente

Alle (voormalige) gemeenten in het Kromme-Rijngebied zijn ooit afgegrensd geweest door houten dan wel stenen grenspalen. Daar zijn er nog maar enkele van over. In het 1978 verschenen boekje *Grenspalen in Nederland* staat een tekening van een 'eenvoudig uitgevoerd grenspaaltje dat de namen HOUTEN en WERKHOVEN draagt' en aan de weg ertussen staat[5]. Dit inmiddels onvindbare paaltje zal bij de latere reconstructie van die weg zijn verdwenen. Genoemd boekje bracht me op het spoor van een zeer interessant dossier in het gemeentearchief van Wijk bij Duurstede uit de jaren 1827-1828[6]. Daaruit blijkt dat de grens tussen die gemeente en de omliggende gemeenten Houten, Cothen, Langbroek en Amerongen in 1828 is afgebakend met in totaal vijf stenen en 22 houten palen. Al die houten palen zijn verdwenen. Ik heb vier stenen palen gevonden waarvan waarschijnlijk drie op plaatsen waar in 1828 een stenen paal is neergezet plus één waar toentertijd een houten paal is geplaatst. Bedoelde drie stenen palen staan respectievelijk op de grens met Cothen aan de Trechtweg (afb. 4), op de grens met Amerongen op de Lekdijk (afb. 5) en op de grens met Langbroek op de kruising Wijkerweg-Landscheidingsweg (afb. 6). De vierde stenen paal staat ook op de grens met Amerongen maar dan aan de Amerongerdijk en zal daar later zijn neergezet (afb. 7)[7]. Overigens staan langs de Trechtweg onder Wijk bij Duurstede ook enkele vijfkantige na-

7. Aan de Amerongerdijk staat op de grens van Wijk bij Duurstede en Amerongen een waarschijnlijk in de negentiende eeuw geplaatste vierkantige, hardstenen en onversierde paal (Foto auteur najaar 2000)

tuurstenen palen van het zelfde formaat als dat van de al genoemde palen aan de Beusichemseweg onder 't Goy (zie afb. 3).

Ooit had de stad Wijk belang bij een weg richting Overlangbroek en naar 'Het Gat in de Berg', de gemakkelijke doorgang in de Heuvelrug bij Leersum. Vandaar dat de stad in 1367 een stuk grond kocht vanaf de Gooyerdijk naar Darthuizen om de voordien al in haar bezit zijnde (Boven)Wijkerweg door te trekken. Die (Boven)Wijkerweg is tot 1982 eigendom van de stad, van de gemeente Wijk geweest en toen verkocht aan de gemeente Langbroek. Sedert de gemeentelijke samenvoeging met Langbroek in 1996 is de weg opnieuw eigendom van Wijk geworden[8]. Om haar eigendom aan te geven, heeft de gemeente Wijk bij Duurstede ergens aan het eind van de negentiende - begin twintigste eeuw, kleine grenspaaltjes langs de Wijkerweg neergezet. Een tiental daarvan staat er nog; de meeste zijn sterk beschadigd bij het grasmaaien (afb. 8).

8. Langs de Wijkerweg onder Langbroek staat nog een tiental vierkantige, betonnen paaltjes die zijn gesierd met het wapen van de gemeente Wijk bij Duurstede; ze dateren waarschijnlijk uit het eind van de negentiende - begin twintigste eeuw (Foto auteur medio 1997)

Waterschap

Nog niet zo lang geleden was het Kromme-Rijngebied een lappendeken van allerlei waterschappen die uiteindelijk zijn samengevoegd tot het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden. Tot het onderhoud van de door die waterschappen beheerde watergangen (inclusief de Kromme Rijn) en wegen, waren allerlei personen en dorpen verplicht. Zij dienden een hen toegewezen deel, een slag genoemd, te onderhouden; een activiteit die de verhoefslaging werd genoemd. De slagen waren door palen gemarkeerd. Van al die palen is, voor zover mij bekend, niets meer over behalve op de Lekdijk, eertijds eigendom van het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams.
Het al meermalen genoemde boekje uit 1978 (p. 81) bevat de volgende passage: 'Vol raadsels zit een reeks achthoekige paaltjes aan de dijk van Amerongen naar Wijk bij Duurstede. De serie paaltjes, die alle voorzien zijn van een nummer, begint bij Amerongen. De vormen van de paaltjes, de manier van schrijven van de nummers en de vergissingen bij het inhakken doen ons vragen oproepen. Zijn de plaatjes wellicht bewerkt door een leerling van steenhouwer die het vak nog moest leren of was het

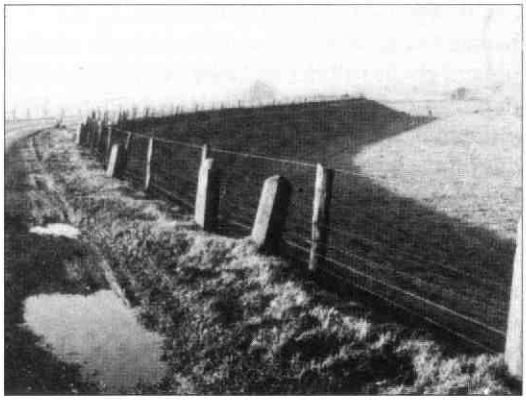

9. Tot de dijkverzwaring rond 1987 stonden langs de Lekdijk zoals hier bij Amerongen, talloze verhoefslagingspalen (Uit: H. van het Loo, *Bescryvinge van Ameronghen.* Amerongen, 1991, 86)

10. Eén van de weinige op de Lekdijk overgebleven waarschijnlijk in 1880 geplaatste verhoefslagingspalen (nr. 130) van het voormalig Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams, onder Amerongen tussen Lekdijk nr. 13 en nr. 15, tezamen met een - recent vervangen - laat twintigste-eeuwse houten hectometer paal (nr. 40) (Foto auteur voorjaar 2000)

een proeve van bekwaamheid?'
Het overgrote deel van deze 'raadselachtige' paaltjes is rond 1987 verdwenen bij de dijkverzwaring (afb. 9). Een deel is 'hergebruikt' en siert momenteel de binnenstad van Wijk bij Duurstede. Alleen te Amerongen achter de huizen ter hoogte van de stuw in de rivier zijn ze in rij blijven staan (afb. 10). Het zijn genummerde, achtkantige natuurstenen palen waarschijnlijk in 1880 geplaatst bij de grote dijkverhoging[9].
Overigens kan hier en daar langs de gehele dijk tot aan Schalkwijk nog een solitair exemplaar worden gevonden. Zo staan er bijvoorbeeld twee bij de ingang van het landgoed Kolland onder Amerongen. Met de raadselachtigheid ervan valt het wel mee. Van Vliet meldt in haar proefschrift over het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams dat er heel bewust door de eeuwen heen in het kader van de verhoefslaging grote en kleine palen werden gebruikt[10]. De grote palen waren zogenaamde 'hoefslagpalen' en onderscheidden zich van de andere palen niet alleen in grootte maar ook door het hebben van de letter 'H'. Alle palen waren genummerd te beginnen in Amerongen. Op een gegeven moment in de negentiende eeuw heeft het Hoogheemraadschap besloten afstandspalen langs de dijk te plaatsten. Deze hectometerpalen (HP) staan om de honderd meter en ze zijn genummerd, te beginnen in Amerongen. Ze staan doorgaans op oude topografische kaarten (1:25.000) en op waterstaatskaarten. Ooit waren de hectometerpalen van steen, toen van hout en recent heeft het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden die merendeels weer vervangen door palen van wit kunststof. In de Amerongse Bovenpolder ligt vlak aan de rivier de Rijn op de zomerdijk een natuurstenen paal met de aanduiding 'HP 127' (afb. 11). Ik ben in het bezit van blad 36, 'Wijk bij Duurstede', van een in 1871 uitgegeven waterstaats kaart van de rivieren de Waal en de Rijn[11]. Volgens die kaart stond hectometerpaal 127 stroomafwaarts van de stad Wijk bij Duurstede voorbij het wiel aan de Lekdijk West. Het is bijna niet aan te nemen dat die paal ooit kilometers stroomopwaarts naar het oosten is vervoerd... Een raadsel dus.
Het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams was al sedert de late Middeleeuwen verantwoordelijk voor een groot deel van de Noordelijke Lekdijk, te beginnen in Amerongen. Dat begin wordt gemarkeerd door een markante grenspaal die uit de achttiende eeuw dateert. Hij is van hardsteen en wordt bekroond door een classicistisch hoofdgestel (afb. 12)[12]. Verder stroomafwaarts staat op diezelfde dijk ter hoogte van De Heul te Schalkwijk een waarschijnlijk eveneens achttiende-eeuwse paal met

11. Een op de zomerdijk langs de Rijn in de Amerongse Bovenpolder liggende vierkante, natuurstenen waarschijnlijk uit de negentiende eeuw daterende hectometerpaal (Foto auteur voorjaar 2000)

12. De achttiende-eeuwse vierkante, natuurstenen paal op de Lekdijk bij Amerongen die aldaar het begin van het territoir van het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams markeert, met het opschrift LEKKENDIJK BOVEN DAMS en het wapen van het Hoogheemraadschap (Foto auteur voorjaar 2000)

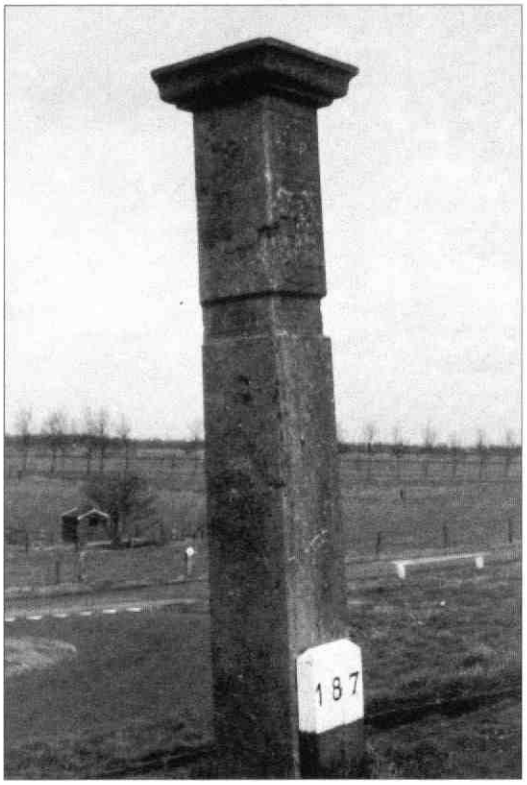

13. Deze waarschijnlijk achttiende-eeuwse vierkante, natuurstenen paal (nr. 187) staat op de Lekdijk bij De Heul te Schalkwijk en draagt het wapen en de wapenspreuk van het Hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams (Foto auteur voorjaar 2000)

het wapen van het Hoogheemraadschap en de wapenspreuk 'Concordia res parvae crescunt' ('Door eendracht groeien kleine dingen') (afb. 13)[13].

Overige

Landgoedeigenaren bakenden hun landgoed soms ook af met grenspalen. Het meermalen genoemde boekje bevat op pagina 87 een afbeelding van een grenspaal met het wapen van het geslacht Nassau, aan de oostkant van het park van kasteel Beverweerd te Werkhoven (afb. 14). Dat geslacht woonde van 1620 tot 1781 op Beverweerd. Gelet op de overeenkomst in stijl met de paal op de Lekdijk (zie afb. 12) gaat het hier waarschijnlijk eveneens om een achttiende-eeuwse paal. Het Monumenten-Inventarisatie boekje van Bunnik meldt op pagina 120 bij Beverweerd: 'Bij het huis staan [in 1985 bij navraag bij de auteur] aan het begin van de laan 2 hardstenen palen met het gekroonde wapen van Nassau en Beverweerd'[14]. Zelfs met hulp van aldaar goed bekend zijnde personen heb ik de paal respectievelijk de twee palen niet (meer) kunnen vinden. Bij Beverweerd moeten nog wel meer grenspalen hebben gestaan. Het huisarchief bevat immers twee wellicht zeventiende-eeuwse tekeningen van een grenspaal met het opschrift 'ODIJK'[15].

Soms blijven palen raadsels. Aan het Oostromsdijkje te Werkhoven staat bij de boerderij op nummer 3 een grote hardstenen paal waarvan de betekenis onbekend is gebleven (afb. 15). Ook te Odijk staat zo'n paal en wel aan het begin van het jaagpad langs de Kromme Rijn richting Utrecht. Misschien heeft die paal iets van doen met het landgoed Rijnwijk aldaar (afb. 16).

14. In 1978 is deze foto van een hardstenen grenspaal aan de oostkant van het park van kasteel Beverweerd te Werkhoven, met het wapen van het geslacht Nassau, gepubliceerd; in 2001 kon deze paal niet (meer) worden gelokaliseerd (Brouwer, 1978, 87: foto Monumentenzorg)

15. Bij de boerderij aan het Oostromsdijkje nr. 3 te Werkhoven staat deze grote, trapsgewijs toelopende, hardstenen paal waarvan verder niks bekend is (Foto auteur voorjaar 2000).

16. Aan het begin van het jaagpad langs de Kromme Rijn bij Odijk (Driebergseweg) richting Bunnik staat deze, door planken omheinde, afgeronde hardstenen paal waar van verder niets bekend is (Foto auteur juli 1995)

Tot slot

Laten we zuinig zijn op het kleine aantal historische grenspalen dat de tand des tijds (veelal bulldozer en grasmaaier) heeft overleefd. Ze zijn een tastbaar bewijs van de eeuwenoude geschiedenis van ons gebied en de doorwerking daarvan in het heden en naar de toekomst.

Dr. A.A.B. van Bemmel is sociaal geograaf, woonachtig in Wijk bij Duurstede en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op Cothen en het Kromme-Rijngebied.

Noten

1. In de regel is dat procesverbaal in het oud-archief van een gemeente terug te vinden. Bijvoorbeeld: Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug te Wijk bij Duurstede (SAKRUH): Gemeentebestuur Cothen 1811-1947, 155; Gemeentebestuur Langbroek 1811-1949, 129; Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1811-1851, 40, dan wel Gemeente Houten: Gemeentebestuur Houten 1811-1961, 163 en Gemeentebestuur Schalkwijk 1811-1961, 82 plus Gemeente Bunnik: Gemeentebestuur Bunnik 1596-1964, 250, Gemeentebe-

stuur Odijk 1566-1964, 104 en Gemeentebestuur Werkhoven 1811-1964, 105.

2. Zie A.A.B. van Bemmel, *De Kromme Rijn - waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600.* Houten, 1996, 89, 92.
3. G.J. Borger, *Staat van land en water. Provinciale waterstaat van Utrecht 1882-1982.* Zutphen, 1982, 139-114, 174, 206; J.A.M. Smits, O.J. Wttewaall, *Houten - historische bebouwing.* Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht. Zeist, 1991, 70.
4. Zie *Historische Atlas Utrecht - Chromotopografische Kaart des Rijks 1 : 25.000.* Den Ilp, 1989.
5. T. Brouwer, *Grenspalen in Nederland.* Zutphen, 1978, 39.
6. Brouwer, 1978, 38-39 en 117; SAKRUH, Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1811- 1851, 40.
7. S. van Ginkel-Meester en A. Vernooy, *Cothen - geschiedenis en architectuur.* Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht. Zeist, 1992, 68.
8. A.A.B. van Bemmel, 'Naar de markt - de stad in haar omgeving'. In: M.A. van der Eerden-Vonk, J. Hauer, G.W.J. van Omme (red.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis.* Hilversum, 2000, 47.
9. Zie L. Giebels, 'Waterkrijg en wie keer het water? De maatschappelijke discussie rond de verhoging van de Lekdijk Bovendams in 1880'. In: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techiek geschiedenis* 61 (1998), 226-250.
10. M. van Vliet, *Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams.* Assen, 1961, 403- 406; Streekarchief Rijnland te Woerden, Lekdijk Bovendams, 793 en 1380.
11 Voor een exemplaar van deze kaart zie Streekarchief Rijnland, Lekdijk Bovendams, 2140.
12. H. van het Loo, *Bescryvinge van Ameronghen.* Amerongen, 1991, 87; E. Kurpers hoek, E. Kurpershoek, *Amerongen - geschiedenis en architectuur.* Monumenten- Inventarisatie Provincie Utrecht. Zeist, 1996, 168; Brouwer, 1978, 77.
13. Brouwer, 1978, 77; M. Donkersloot-de Vrij e.a., *De Stichtse Rijnlanden -geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen.* Utrecht, 1993, 151.
14. S. van Ginkel-Meester, *Bunnik - geschiedenis en architectuur.* Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht. Zeist, 1989,120
15. Het Utrechts Archief: Huisarchief Beverweerd, 71.

Burg- en valknamen: sleutels tot het middeleeuwse Odijk?

Raymond Uppelschoten

In 1983 schreef C. Dekker in zijn *Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* kort over de mogelijke plaats van de middeleeuwse kern van Odijk[1]. Het dorp bestond in de vroege Middeleeuwen uit de gebouwen van de meier, de hof. De meier bestuurde het dorp uit naam van de keizer, de bisschop van Keulen en de abdij van Deutz, die in de feodale tijd heer van Odijk waren. Verder zal Odijk hebben bestaan uit de kleine woningen van horige of wellicht al vrije boeren, omringd door de akkers die zij bewerkten, de zogenaamde 'eng'. Dekker geeft echter aan dat de plaats van zowel de hof als de eng erg onzeker is. In dit artikel zal ik aan de hand van een paar Odijkse boerderij-, akker- en tiendnamen verder filosoferen over het middeleeuwse Odijk.

Waarom het middeleeuwse Odijk ?

Waarom is informatie over dat middeleeuwse Odijk zo belangrijk? Dat is eigenlijk heel eenvoudig: uit die periode weten we maar weinig van Odijk. Het dorp staat alleen genoemd als 'Jodichem' of 'Iodichem' in de elfde-eeuwse kopie van een negende-eeuwse goederenlijst van de Domkerk[2]. Daarna is pas weer uit de dertiende eeuw een aantal documenten beschikbaar. Maar meer dan een paar namen van boeren hebben we niet uit die periode. Verder resteert een aantal namen van landerijen. Gelukkig kunnen we aan de hand van een combinatie van gegevens een heel eind komen. Vanuit de namen van landerijen en boerderijen wil ik proberen een beeld te schetsen van het middeleeuwse Odijk. Maar zoals gezegd: een hoop zaken zijn en blijven voorlopig onduidelijk, dus het zal een ruw beeld zijn. Laten we daarom allereerst eens op een rijtje zetten wat we *wel* weten van het middeleeuwse Odijk.

De historische hof

Dat er een Odijkse hof is geweest, is wel bekend. Rond 1001 schonk de Duitse keizer Otto III de drie hoven Wijk, Werkhoven en Odijk aan aartsbisschop Heribert van Keulen: 'tres ... curtes: Wich et Werchinge et Odinge'. Dit is ook de enige vermelding van de Odijkse hof of *curtis*, want hiervoor en hierna is er alleen sprake van een *villa* of dorp. Uit dezelfde tijd hebben we wel verschillende vermeldingen van de hoven in de omgeving van Odijk (Vechten, Bunnik, Zeist, Werkhoven) en daarom kunnen we aannemen dat de Odijkse hof toen ook nog heeft bestaan. De hof werd geleid door een meier: hij beheerde de landerijen van de keizer, de bisschop en de abdij van Deutz en heerste over de horigen en later de vrije boeren die deze landerijen bewerkten. Maar van de Odijkse meier weten we niets. Met Dekker wil ook ik er voorzichtig vanuit gaan dat de enkele bekende leden van het geslacht Van Odijk ten minste iets te maken hadden met de vroege ministerialen van de bisschop of de meiers. Daarvoor in aanmerking komen: Lubbert van Odijk (die in ieder geval genoemd is als ministeriaal tussen 1165-1176), Werenboud van Odijk (1243) en Willem van Odijk (1288)[3]. Met deze 'feitelijke bagage' kunnen we eens nader kijken naar de aanwijzingen voor het middeleeuwse Odijk.

Bebouwing

De Odijkse bebouwing bestond in de Middeleeuwen niet uit het dorp aan de Meent zoals we dat kennen uit de negentiende en twintigste eeuw. Daar stonden in de Middeleeuwen geen of nauwelijks gebouwen. Hier lag de Rietmeent, een gemeenschappelijk stuk wild land, waar het loslopende vee van de boeren graasde. Pas tegen het einde van de Middeleeuwen worden er aan de huidige Meent huizen gebouwd en dan nog meestal illegaal[4]. Voor de enkele bewoners van het vroegmiddeleeuwse Odijk moeten we naar een hoek van het dorp waar ook nu nog maar een paar boerderijen staan. Dekker schrijft al dat de middeleeuwse Odijkse hof gelegen kan hebben op of bij de huidige boerderij het Burgje (die voorkomt als

'Terborch' vanaf 1586). Er zouden bij deze boerderij aanwijzingen zijn voor een gracht en zelfs een grote tuin die op enkele kaarten staat afgebeeld. M.S.F. Kemp heeft daarnaast aangetoond dat in deze hoek van het dorp twee hofsteden met een burgnaam stonden: één ten zuiden van de huidige Vinkenburgweg (het Burgje) en één ten noorden daarvan (Vinkenburg, dat voor het eerst in een document verscheen in 1473 als 'Wynckenburg')[5].
Tezamen met het Burgje zou Vinkenburg de kern hebben kunnen vormen van het middeleeuwse Odijk. Dekker en Kemp veronderstellen beiden dat we in Terborch of het Burgje de woning van de eerder genoemde Willem van Odijk kunnen zien. Deze Willem bezat in 1288 in Odijk 41 morgen van het Utrechtse kapittel van Sint Marie, waaronder 17 morgen rondom zijn eigen huis[6]. Zoals gezegd, is het mogelijk dat Willem een meier was: een middeleeuwse zaakwaarnemer van de abt van Deutz, die in die tijd heer van Odijk was. Zo kunnen we in deze twee hofsteden met een burgnaam waarschijnlijk de vroegmiddeleeuwse hof van Odijk zien. Maar dit zijn niet de enige burgnamen in de Odijkse archieven en wellicht was het middeleeuwse Odijk dus groter.

Valkenburg

Om te onderzoeken of het middeleeuwse Odijk inderdaad uit meer bestond dan het Burgje en Vinkenburg, moeten we weer terug naar de 'Dikke Dekker'. Dekker schrijft in zijn hoofdstuk over de ontginningen van Odijk ook over de ontginningseenheid Valkenburg. Deze zou ruwweg liggen tussen de Schoudermantel, Vinkenburgweg, het Raaphofsepad en de oude grens met Bunnik. Dat is interessant, want een burgnaam wijst gewoonlijk op een aanzienlijke woonkern. Valkenburg zou daar dus op kunnen wijzen, wat zou betekenen dat ten westen van de huidige Schoudermantel een boerderij Valkenburg moet hebben gelegen. Dekker veronderstelt echter dat de naam Valkenburg een verbastering is van Vinkenburg en we dus eigenlijk zouden moeten spreken over de ontginning Vinkenburg[7]. Deze ontginningseenheid zou haar naam ontlenen aan de boerderij Vin-

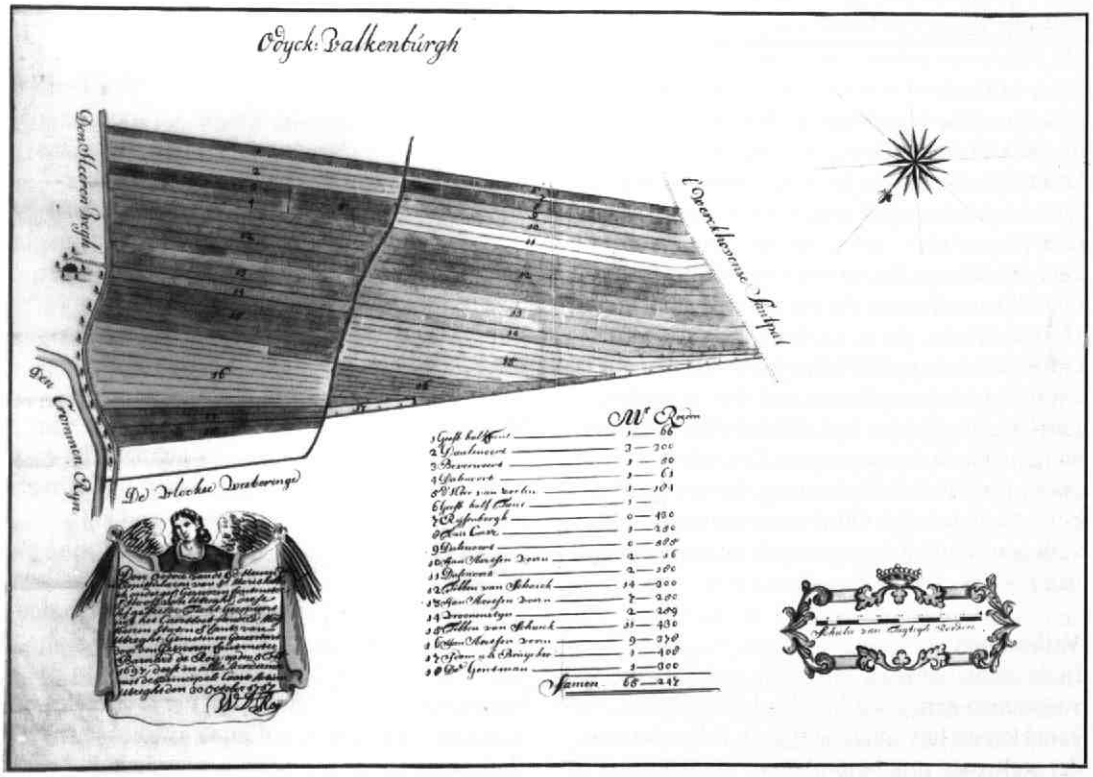

1. Kaart van de tiend Valkenburg (HUA, St. Marie, 790, 1717)

kenburg, wat logisch lijkt gezien het onderzoek van Kemp, dat de boerderij plaatste in dit gebied. Maar ik heb het altijd vreemd gevonden dat Vinkenburg tot Valkenburg is geworden, omdat zoiets een grote wijziging is en ook vrij hardnekkig standhoudt: in alle bronnen wordt immers gesproken over Valkenburg voor dit gebied. Daarom wil ik Valkenburg eens nader bespreken om te zien wat voor licht het kan werpen op de bewoning in het middeleeuwse Odijk.

De naam Valkenburg werd in de oude archiefstukken gegeven aan een tiendblok in de ontginningseenheid (zie kaart 1). Even in het kort: een tiend was een stuk land waarvan een persoon het recht bezat op een tiende deel van de oogst of de jonge dieren die daar werden geboren. De Valkenburgtiend behoorde vanouds toe aan de bisschop van Utrecht, de keizer en na de vestiging van de republiek der Verenigde Provinciën aan de Staten van Utrecht. In 1717 verkochten de staten het tiendrecht aan het kapittel van Sint Marie in Utrecht. Deze verpachtte het tiendrecht in hetzelfde jaar weer aan Theodorus Backer, de schout van Odijk[8]. Dekkers reden om Valkenburg als naam te laten vallen ten gunste van Vinkenburg, is dat er geen valknamen zouden voorkomen in Odijk: niet als naam van akkers of boerderijen en niet als persoonsnaam. Dat lijkt logisch: een naam komt niet zomaar uit de lucht vallen en er zijn meestal wel aanwijzingen voor te vinden in andere plaatselijke namen, van personen of akkers. Zo schreef Kemp dat Vinkenburg genoemd kan zijn naar de Utrechtse kanunnik Herman Vinke, die in 1337 ook land bezat in Odijk. Voor de naam Valkenburg zou dan ook ten minste een aanwijzing in Odijk te vinden moeten zijn. Dekker had die aanwijzingen niet en hernoemde de ontginning Valkenburg dus onder voorbehoud Vinkenburg. En dat voorbehoud bleek terecht: Odijk heeft namelijk wèl valknamen en zij liggen nog in de Valkenburgtiend ook!

Valknamen

In de archiefstukken van Odijk worden vier valknamen genoemd: Valkland, Valkakkers, Valkenakker en het Valkakkertje. Ik zal ze hieronder stuk voor stuk bespreken:

Valkland: In 1571 verkochten de erfgenamen van Dirck Adriaensz. Stael 1 morgen land in Odijk 'op Valcklant streckende van de woerdewech (huidige Schoudermantel, RU) tot inde vloekwijcksche weteringe'. In 1710 werd het in de boekhouding van Beverweerd genoemd als 'twee ackeren (...) genaemt het Walkland' of 'Valckland', met een grootte van 1 morgen en 58 roeden. Het land was 'tiendplichtig in t Bisdom Valckenburgh', ofwel: het lag in de Valkenburgtiend[9].

Valkakkers: in 1781 verkochten de kinderen van de overleden ouders Elbartus van Velpen en Grietje van Eck twee morgen als onderdeel van 14 morgen 'genaamd de Valckackers' aan Jan André van Westrenen. Via een vermelding in deze akte is het te combineren met een perceel in het oudschildgeldregister waarvan in 1600 staat vermeld dat het werd gebruikt door Frans Cornelisz. Van hem heeft Kemp aangetoond dat hij op Vinkenburg woonde en vele morgens land in de omgeving bezat en gebruikte. In 1717 werd het land gebruikt door Tibben Willemsz. van Schaik, zoals is aangetekend op de afgebeelde kaart van de tiend Valkenburg: daarop is maar één perceel van 14 morgen te vinden en de Valkakkers zijn dus precies te lokaliseren in Valkenburg[10].

Valkenakker: deze werd genoemd in de registers van de negentiende-eeuwse verkoop van de Utrechtse kapittelgronden, in dit geval van het Domkapittel. Het perceel loopt van de Voordijk (Schoudermantel) tot het Achterzandpad (Raaphofsepad). Het zal niet verbazend zijn: ook de Valkenakker valt via de belendingen te plaatsen in de Valkenburgtiend[11].

Valkakkertje: dit perceel 't Walckackertjen' van 3 hond groot was eind zestiende eeuw onderdeel van het bezit van de Odijkse pastoor, zo blijkt uit de rekeningen van de inkomsten van de Odijkse pastoor, opgemaakt tussen 1586 en 1588. Het is het enige valknaamperceel dat niet precies is te plaatsen op de kaart van Odijk, omdat een jongere vermelding ontbreekt: in 1669, als opnieuw de inkomsten van de pastorie (nu dus de inkomsten van de predikant) worden opgemaakt, is het perceel waarschijnlijk al verkocht. Het komt in ieder geval niet voor in de boekhouding. Het register van het oudschildgeld van 1600, dat in tijd bijna naadloos aansluit op de eerste rekening, biedt geen uitkomst over de ligging. Er wordt land van de pastoor

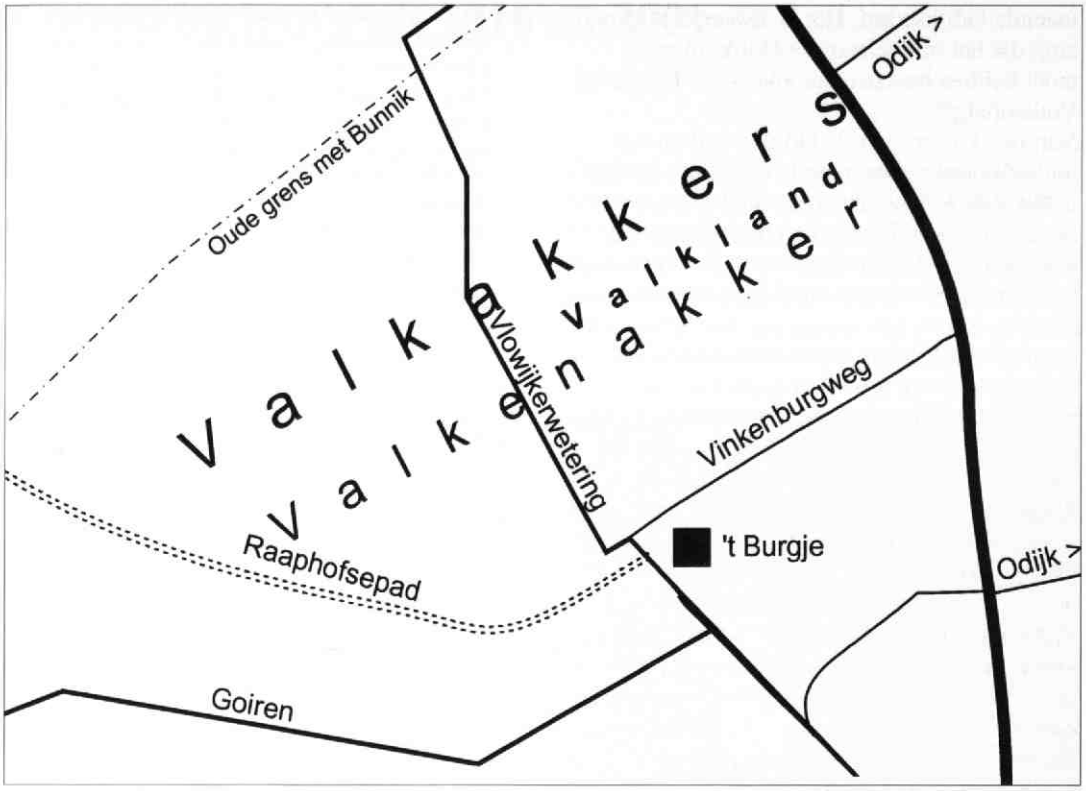

2. Valknamen die zijn te plaatsen in Valkenburg (kaart auteur)

genoemd als belending van landerijen in Valkenburg, maar van de grootte en exacte ligging van deze belendende akkers, is (nog) niets bekend[12].
Drie van de vier Odijkse valknamen zijn dus zonder twijfel te plaatsen in de Valkenburgtiend (zie kaart 2). Zodoende kunnen we veronderstellen dat er toch echt sprake moet zijn van een tiend en ontginningseenheid Valkenburg en niet van Vinkenburg.

Het middeleeuwse Odijk?
Het aardige is dat deze naam Valkenburg, zoals gezegd, kan duiden op een belangrijk gebouw, misschien zelfs een versterkte boerderij waarnaar het gebied is vernoemd, zoals de oude Vinkenburgersteeg (nu de Vinkenburgweg) is vernoemd naar het huis en de hofstede Vinkenburg. Nu we hebben gezien dat dit gebied Valkenburg moet heten, is het voorstelbaar dat in de Middeleeuwen een aanzienlijk huis moet hebben gestaan in deze ontginningseenheid. De Valkenburg was echter al verdwenen voor er kaarten verschenen van het gebied, eind zestiende eeuw. Daarop is immers geen andere boerderij te zien dan Kemps Vinkenburg. De naam Valkenburg is echter blijven bestaan tot in de achttiende eeuw!
Met Terborg (Burgje), Vinkenburg en Valkenburg hebben we dus al drie burgnamen in Odijk. En in de archieven is nog een vierde te vinden. In 1676 verpandt Philippa van Amstel van Mijnden, weduwe van Barend van Rijsenburg, heer van Rijsenburg, al haar bezittingen in Odijk. Onder die bezittingen bevindt zich ook 'vijff mergen genaempt Clarenborch streckende wtte Vlowyckerweteringhe tot Jerusalem & Vrouwe Cloosterlandt toe'. De exacte locatie van dit Klarenborg heb ik nog niet kunnen vaststellen en daarom kunnen we aan deze brugnaam geen harde conclusies verbinden. Het perceel met deze burgnaam lag echter aan de Vlowijkerwetering (evenals de andere burgen) en gezien de belendingen vermoedelijk in de buurt van de 'burgen' die ik in dit artikel heb genoemd. Kortom: in de buurt van de ver-

meende Odijkse hof. Het is alweer een aanwijzing dat het middeleeuwse Odijk uit meer moet hebben bestaan dan alleen het Burgje en Vinkenburg[13].

Natuurlijk is er over de Odijkse hof en het middeleeuwse dorp meer te vertellen. Zo heb ik het hele probleem van de meenten (de gemeenschappelijke gronden) buiten beschouwing gelaten. En dat alleen is voor Odijk, met twee meenten waarvan de locatie nog lang niet zeker is, al een hele uitdaging. Datzelfde geldt voor de Odijkse eng, de middeleeuwse akkers. Wanneer we van deze drie aspecten (hof, meenten en eng) aanwijzingen hebben, kunnen we pas zeggen dat we het middeleeuwse Odijk enigszins in beeld krijgen. Maar het is zoals Kemp al schreef in zijn geciteerde artikel over Vinkenburg: gelukkig wordt niet alles in één keer gevonden.

Raymond Uppelschoten (1967) groeide op in Odijk. Hij werkt aan een boek over de geschiedenis van Odijk tot ongeveer 1800, met het accent op landschap, bewoners en huis- en veldnamen. Hij woont in 's-Hertogenbosch.

Noten

1 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Stichtse Historische Reeks, 9. Zutphen, 1983, 126 en 224.

2 M. Gijsseling en A.C.F. Koch, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta* (2 delen). Tongeren, 1950, no. 195. Zie ook de afbeelding in R. Uppelschoten, 'Is de plaatsnaam Bunnik wel Germaans?', in: *Het Kromme-Rijngebied*, 34 (2000-1/2), 9-12.

3 Schenking Otto III: Wisplinghoff, *Rhein. Urk. I*, nr. 120 (deperditum voorjaar 1000-24 januari 1002). Van Odijks: S. Muller Fz. e.a., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 delen). Utrecht-'s-Gravenhage, 1920-1959. I no. 455 (22 april-18 juni 1165) en 488 (1176); II no. 1004 (9 november 1243); IV no. 2357 (13 november 1288).

4 Zie bijvoorbeeld de opmerkingen van Maria van Boecchout die bewoonde percelen op de meent schenkt aan de Odijkse kerk, maar 'gene andere parcelen ofte plecken wesende in die voorn. gemeijnte dan die gene die voorsz. staen'. Het Utrechts Archief (HUA), Hervormde gemeente Odijk (HGO), 106 (20 augustus 1566, afschrift 1668) of de kopie van schout Theodorus Backer in HUA, Beverweerd, 22, fo. 16. Ook over een perceel van Beverweerd aan de meent: 'een parceelken voor dese van de gemeente ofte den Brenck afgegraven' (1710), HUA, Beverweerd, 22, fo. 121.

5 Terborch: Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Dorpsgerechten, 1589, fo. 194 (18-5-1586). Gracht en tuin: Dekker, 1983, 126; Y.M. Donkersloot-de Vrij, 'Een buitenplaats met geometrische tuin te Odijk op 18e eeuwse kaarten: een droom die werkelijkheid werd ?', in: *Tussen Rijn en Lek*, 21 (1987-1), 21- 23; Y.M. Donkersloot-de Vrij, 'Het Burgje in Odijk. Een kasteellocatie?', in: *Het Kromme Rijngebied*, 29 (1995-2), 39-41. Vinkenburg en het Burgje: M.S.F. Kemp, 'Vinkenburg en het Burgje', in: *Tussen Rijn en Lek*, 20 (1986-2) 1-20 en 20 (1986-3), 1-17. Wynckenburg 1473: HUA, Zoudenbalch, 68, fo. 153 e.v.

6 Zie hiervoor noot 3 en HUA, St. Marie, 1423 (13 november 1288). Dit is wellicht dezelfde persoon als Willem Utermate en zijn zoon die van St. Marie in 1280 goederen in Odijk in lijfpacht ontvangen: G. Brom, *Regesten van oorkonden betreffende het Sticht Utrecht (694-1301)* deel 1-2. Utrecht, 1908, nr. 1975 (16 juni 1280).

7 Dekker, 1983, 224 en 227.

8 Tiend Valkenburg: HUA: Beverweerd, 22, fo. 127 e.v. (1710). Verkoping Staten aan St. Marie en verpachting aan Theodorus Backer: HUA, St. Marie, 790 (3 augustus 1717), (6 augustus 1717), (13 oktober 1717) en (22 februari 1721). Kaart Valkenburg: HUA, idem (1721).

9 Valcklant: SAKRUH, Dorpsgerechten, 1589, fo. 150 (2 november 1571); Walkland: HUA, Beverweerd, 22, fo. 127 (1710); Valcklant: idem, fo. 155 (1710).

10 Valkakkers: HUA, Familie Westrenen, 70 (8 februari 1781). Oudschildgeldregister: HUA, Financiële Instellingen, 1676, fo. 428-454.

11 Valkenakker: HUA, Hypotheekbewaarders, 312, fo. 58, nr. 49 (1 oktober 1821) en idem, 335, nr. 38 (21 maart 1827).

12 Walckackertjen: HUA, Stadsarchief Utrecht, 3580 (1586/88 en 1669). Pastorieland in Valkenburg: 'op Valcklant streckende van de woerdewech tot inde vloekwijckse weteringe daer die pastoor van Odijck noortwaarts en Willem Wouters suijtwaarts naest gelegen zijn' SAKRUH, Dorpsgerechten, 1589, fo. 150 (2 november 1571). Ook in verschillende registers van bijvoorbeeld oudschildgeld en morgengeld worden percelen van de pastorie genoemd (zie HUA, Staten en HUA, Financiële Instellingen).

13 Clarenborch: SAKRUH, Dorpsgerechten, 1590, fo. 37 en 38 (29 februari 1676).

Cothen op foto's uit 1916 en 2001

Ad van Bemmel

Wat te doen als je tijdens de Eerste Wereldoorlog in Cothen woont en je verloofde in Woerden? Dan stuur je haar regelmatig een ansichtkaart. Dat deed mijn opa Adrianus van Bemmel (1876-1954) naar zijn verloofde Alida Jacoba van den Hoogen (1884-1960). In mei 1917 is ze met hem getrouwd en naar zijn boerderij in Cothen verhuisd (Zandpad 11).

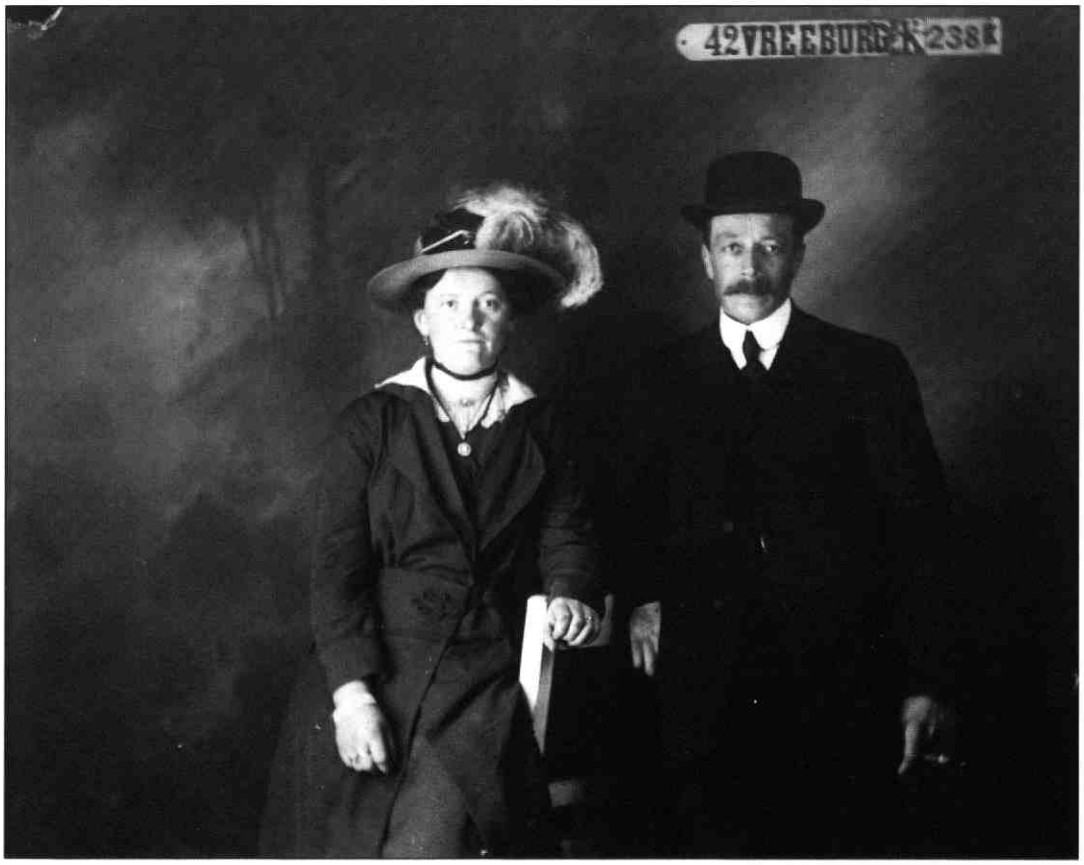

Adrianus van Bemmel en Alida Jacoba van den Hoogen, genomen ergens op het Vreeburg te Utrecht in waarschijnlijk 1916-1917 (collectie auteur)

De (vier) ansichtkaarten nam ze mee en ze zijn bewaard gebleven. Uiteindelijk zijn de kaarten in het door mij beheerde familie-archief terecht gekomen. Het betreft kaarten die volgens de poststempels in de tweede helft van 1916 zijn verstuurd en wel naar haar ouderlijke woning aan de Straatweg (een nummer was toen blijkbaar nog niet nodig) in Woerden. Heel discreet bevatten de kaarten alleen zijn naam. Mooie, nostalgische plaatjes. Het zijn zogenaamde foto-kaarten; echte, dus op zich unieke foto's waarin handmatig een opschrift is gestanst.

Met de kaarten in de hand ben ik naar Cothen gegaan en heb, waar mogelijk vanuit eenzelfde positie als indertijd, een foto genomen van de hedendaagse situatie. Eén ansichtkaart toont kasteel Rijnestein, dat er nu nog net zo uit ziet als in 1916. Een andere kaart laat de RK-kerk aan de Kerkweg zien vanaf de noordwestzijde. Nadien is in het gezichtsveld een huis gebouwd en zijn er hoogopgaande bomen geko-

Dorpsstraat Cothen in 1916 (collectie auteur)

Dorpsstraat Cothen in 2001 (foto auteur mei 2001)

Hoek Dorpsstraat-Willem Alexanderweg Cothen in 2001 (foto auteur mei 2001)

Hoek Dorpsstraat-Willem Alexanderweg Cothen in 2001 (foto auteur mei 2001)

men, wat een foto-vergelijking sterk bemoeilijkt. Twee andere kaarten - met het opschrift 'Groeten uit Cothen' - tonen de Dorpsstraat en die zijn hieronder afgedrukt tezamen met een foto van de huidige toestand.
De eerste ansichtkaart doet ons vanuit de richting Wijk bij Duurstede het dorp inkijken. De betreffende foto is genomen ter hoogte van de Brink. Rechts zien we de voormalige onderwijzerswoning (Brink 1) en de toenmalige lagere school, later gemeentehuis (Dorpsstraat 30). Links zien we café, nu cafetaria Het Oude Raedthuys (19-21). De Dorpsstraat is nog ongeplaveid met in het midden een bakstenenpad waarop een (beslagen) trekpaard kon lopen. Een deel van de dorpsjeugd is voor het fotoevenement uitgelopen. Cothen, dorp plús buitengebied, telde toen zo'n 900 inwoners en tegenwoordig ongeveer 2800. De toestand nu laat zien dat er links huizen zijn gekomen, de bomen langs de weg zijn verdwenen en de weg is geplaveid.

Voor de afbeelding op de tweede ansichtkaart lopen we verder de Dorpsstraat in. We zien toen en nu een winkel-woonhuis. Het ligt op de hoek van de Dorpsstraat (37) en de Willem Alexanderweg (tot ver in de twintigste eeuw met de ontginnings-historisch juiste naam Achterdijk getooid maar dat vonden sommige bewoners op een gegeven moment te 'min'). Het is tot begin van dit jaar altijd een manufacturenwinkel geweest. Midden op de kruising een lantaarn paal en een prachtige wegwijzer van de ANWB: echt veel verkeer was er niet. Voor het huis staat waarschijnlijk de toenmalige winkelierster. Het links van de winkel gelegen huis is later verbouwd tot postkantoor (later verplaatst verderop de straat in). Nadien is rechts van de winkel een kruidenierszaak (recent gesloten) gekomen.

Dr. A.A.B. van Bemmel is sociaal geograaf, woonachtig in Wijk bij Duurstede en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op Cothen en het Kromme-Rijngebied.

Opgeruimde Koninginnefeesten in Wijk bij Duurstede

Bep van Nimwegen-Seggelink

Het nieuws werd in de jaren dertig van de vorige eeuw steeds grimmiger. De *Wijksche Courant* bracht in die jaren nog tweemaal per week, op woensdag en zaterdag, op de voorpagina het wereldnieuws en dat loog er niet om. Berichten over de Spaanse burgeroorlog, in Duitsland zouden gevaarlijke wapens worden geproduceerd, aan de Frans-Duitse grens werden blokkades opgeworpen en de Sudeten-Duitse Partij zette Praag onder druk, 20.000 joden moesten Italië verlaten, Chamberlain confereerde met Hitler en diens redevoeringen werden voluit in de krant afgedrukt.
In Nederland werden luchtbeschermingsoefeningen gehouden en er werd een wetsontwerp ingediend om de voedselvoorziening in tijden van oorlog te waarborgen. Er werden vergelijkingen getrokken met de tijd van vóór 1914, met 'de oorlog' die toen nog niet de 'Eerste Wereldoorlog' heette. Er leek geen plaats voor vrolijke berichten.

1. De triplex-Veldpoort uit 1938 op een prentbriefkaart (SAKRUH, Collectie J.A.F. Thieme)

Festiviteiten in 1938

Maar toch... in de Wijksche Couranten van augustus en september 1938 verscheen ook ander nieuws. Onder de rubriek 'plaatselijk nieuws' werden de feesten ter gelegenheid van het veertigjarig regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina aangekondigd. Op 31 augustus zou haar verjaardag, Koninginnedag, gevierd worden en op 6 en 7 september het jubileumfeest.
De Oranjevereniging publiceerde het programma en eindigde elke mededeling met 'Leve de Koningin'. Het moest net zo worden als in 1923 toen men van heinde en ver naar de versierde straten was komen kijken.
De bevolking werd enthousiast. De straten werden 'geweldig' versierd met groen, vlaggen, erebogen en verlichting. De Veldpoort werd herbouwd, weliswaar van triplex maar 'van uiterlijk even zuiver oud als hij vroeger was'. De wijnhandelaren Van Tellegen en Van Rijn adverteerden met Oranjebitter. Wijk ging feest vieren en hoe!
Kanonschoten openden de eerste feestdag, gevolgd door klokgelui. Concordia liet haar klanken horen vanaf de stadstoren en in de kerken werden diensten opgedragen aan de Koningin. Burgemeester Naud van der Ven hield zijn feestredes die, naderhand gepubliceerd in de krant, vele kolommen besloegen. Men moet wel veel geduld hebben gehad in die jaren en de gezamenlijke kreet 'Lang leve Koningin Wilhelmina' aan het einde van iedere rede moet haast wel een verlossende klank bevat hebben.
Er werd uitbundig feestgevierd, zonder wanklanken. De commissie, verantwoordelijk voor de namaak Veldpoort, kreeg zulke enthousiaste

PROGRAMMA FEESTELIJKHEDEN

te WIJK BIJ DUURSTEDE

op 31 Augustus en 1 September 1945.

Vrijdag 31 Augustus 1945:

8.— uur Koraalmuziek van den Stadstoren
8.30 „ Klokluiden
9.— „ Kerkdiensten
10.10 „ Kindertractatie op de lagere scholen
10.30 „ Zangaubade schoolkinderen op de Markt.
11.— „ KINDERSPELEN:
Meisjesspelen, leeftijd 11 t.e.m. 14 jaar:
Wasch ophangen
Tonnetje rollen.
Jongensspelen, leeftijd 8 t.e.m. 10 jaar:
Busslaan
Zakloopen
13.30 „ Muzikale rondgang met versierde wagens. Prijzen voor Allegorische wagens en Reclamewagens. Opstellen in de aangegeven straten om 13.15 u.
14.30 „ KINDERSPELEN:
Jongensspelen, leeftijd 11 t.e.m. 14 jaar:
Wedloop met hersengymnastiek
Wedloop met hindernissen.
Meisjesspelen, leeftijd 8 t.e.m. 10 jaar:
Busslaan
Ei op lepel.
16.30 „ Singelloop. Prijzen wisselbeker en medailles.
17.— „ Ringrijden met losse paarden. Prijzen voor ringsteken.
Alle spelen worden op de Markt gehouden.
19.— „ Groote Muziek- en Zanguitvoering op de Markt.
20.30 „ Muzikale rondgang, waaraan deelnemen vereenigingen en de versierde wagens.

Zaterdag 1 September:

9.— uur Klokluiden
9.30 „ Ringsteken met fietsen voor jongens en meisjes van 15 jaar af. Prijzen voor versiering en ringsteken.
11.— „ Wedstrijd met hindernissen voor jongens van 15 jaar af.
11.45 „ Wedstrijd met hindernissen voor meisjes van 15 jaar af.
13.30 „ Ringrijden voor paren (dame en heer) met tilbury's. (Eén der deelnemers-neemsters moet Wijk's ingezetene zijn). Prijzen voor versiering en ringsteken.
Alle spelen worden op de Markt gehouden.
16.— „ Gecostumeerde voetbalwedstrijd op het terrein aan den Zandweg. Deze wedstrijd duurt 1 uur. Er wordt afgemarcheerd van de Markt om 15.45 uur. Muzikale begeleiding.
17.30 „ Kanowedstrijd. Deze wedstrijd wordt gehouden in het Kanaal van de Singelbrug bij den heer Deen tot aan de houtzaagmolen. Deelnemers moeten met hun kano's om 17.15 aanwezig zijn.
19.30 „ Muzikale rondgang, waaraan deelneemt de geheele bevolking.

2 Het feestprogramma in 1945 uit de Wijksche Courant (SAKRUH, Collectie Wijkse Courant, jrg. 75, 30-8-1945)

reacties dat zij plannen smeedde voor de herbouw van de poort. Het kasoverschot van *f* 15,- werd voor dat doel beschikbaar gesteld en een straatcollecte zou het benodigde bedrag verder aanvullen. Maar de opbrengst van de collecte bedroeg *f* 17,- en het was wel duidelijk dat voor het totaal bedrag van *f* 32,- zelfs in die jaren geen nieuwe 'oude' Veldpoort herbouwd kon worden ! Het bedrag werd toen maar aan de Oranjevereniging geschonken. Maar toen de feesten voorbij waren, baarde het opruimen van de versieringen het gemeentebe-

stuur grote zorgen. Een ludieke oplossing werd gevonden. In de krant verscheen een mededeling dat bij gunstige wind op 13 september 1938 's avonds om 21.00 uur van de restanten van de versieringen een vreugdevuur gestookt zou worden achter de Walmuur. En het werd weer feest. Bij mooi weer en de wind van de stad af marcheerde Concordia naar het terrein, het publiek liep en zong mee. Donderbussen en Bengaalsvuurwerk werden afgestoken. De Wijkse bevolking, verzameld op de Walmuur, genoot van dit extraatje.
'Gelukkige bevolking van Wijk, die zich, terwijl de gansche wereld schokt van onrust, weet te amuseren met een vuurtje achter den Walmuur', was de slotzin van het verslag in de krant.

In de daarop volgende jaren was er weinig aanleiding tot feestvreugde. In mei 1943 kwam de voorlopig laatste *Wijksche Courant* uit: het papier was door de bezetter in beslag genomen.
Op 19 mei 1945 kwam de eerste bevrijdingskrant uit, weliswaar in klein formaat en eenmaal per week, maar er was weer nieuws.

Festiviteiten in 1945
Toen 31 augustus 1945 in zicht kwam, verschenen er opnieuw mededelingen over de viering van Koninginnedag. Het moest weer een groot feest worden: op vrijdag 31 augustus Koninginnedag en op zaterdag 1 september zou de herkregen vrijheid worden gevierd. De Oranjevereniging publiceerde het programma. De straten werden weer versierd met groen en vlaggen, maar omdat de energievoorziening nog schaars was, werd de verlichting wel moeilijk want de straatlantaarns brandden nog niet. Zelfs daar werd iets op gevonden. De Oranjevereniging plaatste een verzoek in de krant aan de inwoners van Wijk om hun lichten in de kamers aan de straat aan te doen en de gordijnen open te laten. 'Hierdoor wordt Wijk verlicht en door de in de straten aangebrachte versiering en kan men spreken van een feestverlichting.'
En opnieuw was het stadje op z'n mooist uitgedost. De Veldpoort van triplex werd weer geplaatst, de straten en etalages waren weer prachtig versierd. De grote eensgezindheid onder de bevolking om na vijf zwarte jaren een mooi feest te organiseren was enorm. De klanken van Concordia schalden als voorheen vanaf de stadstoren en de klokken luidden. Het werd een geweldig feest en weer kwamen bezoekers van heinde en ver om het versierde Wijk te bekijken.
De Oranjevereniging was het 'nafeest' van 1938 nog niet vergeten. Het sparregroen en papier van de versieringen werd naar de strekdam aan de Lek gebracht en op de avond van 7 september 1945 feestelijk verbrand. Achter Concordia aan marcheerde het publiek naar de brandstapel en toen de vlammen hoog oplaaiden verscheen de brandweerauto, volgeladen met grote partijen propagandamateriaal uit de bezettingstijd, die tot grote vreugde van de aanwezigen in de vlammen werden gegooid. Wijk had zijn vrijheid gevierd en schoon schip gemaakt.

E. van Nimwegen-Seggelink doet onderzoek naar de geschiedenis van Wijk bij Duurstede, in het bijzonder naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis van de Volderstraat.

Jaarverslagen van de Historische Kring over 2000

Bep van Nimwegen-Seggelink

Verslag van de algemene ledenvergadering op 19 april 2000 te Schalkwijk

Opening

De voorzitter P.S.A. de Wit verwelkomde de aanwezigen en gaf daarna een kort overzicht van de activiteiten van de vereniging in 1999.

Verslag van de kascommissie

De kascommissie, bestaande uit de heren A.A.J. van der Leun en H.J. Meesters, verklaarde zich na inzage van de stukken akkoord met de financiële administratie en bedankte de heer W. Donselaar voor zijn werkzaamheden als penningmeester van de vereniging. In 2001 zal de kascommissie bestaan uit de heren H.J. Meesters en H. Snippe.

Verkiezing bestuursleden

Aftredend en herkiesbaar waren de heren O.J. Wttewaall (vice-voorzitter) en H.J. Steenman (secretaris). Er waren geen tegenkandidaten voor een bestuursfunctie ingediend, zodat beiden voor een nieuwe termijn werden herkozen.

Rondvraag

Dhr. Schemmekes vroeg het bestuur om haast te maken met de uitgave van een nieuwe folder.

Sluiting

De voorzitter bedankte de vergadering voor het in het bestuur gestelde vertrouwen. Ook dankte hij de redactie van het tijdschrift, de leden van de archeologische werkgroep, de kascommissie, zijn medebestuursleden en de bezorgers van ons tijdschrift voor hun inzet voor de historische vereniging.

Verslag van de secretaris over 2000

Het ledenbestand

Op 1 januari 2000 heeft de vereniging 450 betalende leden, op 31 december is dit aantal gedaald tot 449. De geografische spreiding van onze leden is, als we het Kromme-Rijngebied een beetje ruim willen zien, als volgt: Utrecht (stad) 14, Nieuwegein 5, Houten 124, Tull en 't Waal 4, Schalkwijk 18, 't Goy 9, Zeist 14, Driebergen-Rijsenburg 4, Bunnik 53, Odijk 47, Werkhoven 21, Doorn 7, Langbroek 6, Cothen 13, Wijk bij Duurstede 60 en in het overige deel van de provincie Utrecht nog eens 16 leden. De verdeling over de rest van Nederland is: Noord-Holland 8, Zuid-Holland 8, Flevoland 2, Gelderland 9, Noord-Brabant 5 en Limburg 2. Eén lid woont in België. Volgens de gebruikelijke berekening wonen 369 leden 'echt in' en 80 leden 'echt buiten' het Kromme-Rijngebied.

Ter vergelijking volgt hier een overzicht van het ledenaantal op 31 december van de afgelopen jaren. 2000 - 449, 1999 - 450, 1998 - 459, 1997- 454, 1996 - 426, 1995 - 411, 1994 - 382. U ziet dat het ledental zich na jaren van stijgingen gestabiliseerd heeft op ongeveer 450.

In het afgelopen jaar hebben 142 leden hun periodieken en nieuwsbrieven per post ontvangen. Bij 308 leden werden de bescheiden door een klein legertje van 11 vrijwilligers steeds netjes op tijd bezorgd. Uiteraard is het bestuur hen daar zéér dankbaar voor. Door hun inzet bespaart de vereniging jaarlijks zo'n 3500 gulden aan portokosten.

Ruilabonnementen

Onze vereniging wisselt de verenigingsbladen en aankondigingen van lezingen en excursies uit met een tiental zustervereniging en in de regio.

Bestuur

In 2000 werd het bestuur gevormd door: Ir P.S.A. de Wit, Odijk (voorzitter), O.J. Wttewaall, 't Goy (vice-voorzitter), H.J. Steenman, Houten (secretaris), W. Donselaar, Wijk bij Duurstede (penningmeester), mw K. van der Wiele-Pasterkamp, Werkhoven (2e secretaris, PR en lezingen) en de leden A.P. van der Houwen en J. van Herwijnen, beiden uit Houten. Het bestuur kwam viermaal bijeen, waarvan eenmaal in een gecombineerde vergadering met de redactie en afgevaardigden van de ar-

cheologische werkgroep. Onderwerpen die aan de orde zijn geweest: begrotingen 2000 en 2001, PR beleid, historische boeken- en prentenmarkt, excursies en lezingen, het opzetten van nieuwe werkgroepen en de drukkosten van het periodiek.

Beleid in 2000
Door nieuwe werkgroepen te helpen opzetten, hoopt het bestuur het aantal activiteiten waar aan onze leden kunnen meedoen uit te breiden en tevens meer mensen voor het lidmaatschap van onze vereniging te interesseren. Hierin is het bestuur niet geslaagd: er zijn wel ver gevorderde plannen voor een monumenten-werkgroep; een genealogische werkgroep is er nog steeds niet. Beide werkgroepen moeten in 2001 van de grond komen.
Het bestuur streeft ernaar de contributie die in 1999 werd vastgesteld op fl. 42,50 ook in 2001 niet te verhogen. Wel wordt er naar besparingen in de uitgaven gezocht.
Een belangrijke taak voor het bestuur, willen we het hoge niveau van ons tijdschrift handhaven, is ervoor zorgen dat onze vereniging er meer leden bij krijgt. Een ontwerp voor een nieuwe folder is in de maak.

Activiteiten in 2000. Lezingen en excursies
Op zaterdagmiddag 25 maart was in Wijk bij Duurstede, binnen de viering van 700 jaar stadsrechten, een stadswandeling georganiseerd waaraan 70 leden deelnamen. Na korte introducties, leidden Ria van der Eerden-Vonk, Kees van Vliet en Hélène van Rossum ons langs schitterende monumentale panden en historische plekjes in de stad. Veel leden hebben nog net de bijbehorende bouwhistorische kaart kunnen aanschaffen.

Historicus Ferdinand van Remmen en landschapsarchitect Har Kuypers verzorgden op 19 april te Schalkwijk in Het Gebouw een dialezing over wielen in de Betuwe en Utrecht, die na evenzoveel doorbraken in de Lekdijk in het landschap achter gebleven zijn. Er waren 35 personen aanwezig.

De grote excursie op zaterdag 13 mei naar België telde 52 deelnemers. Bezocht werden in

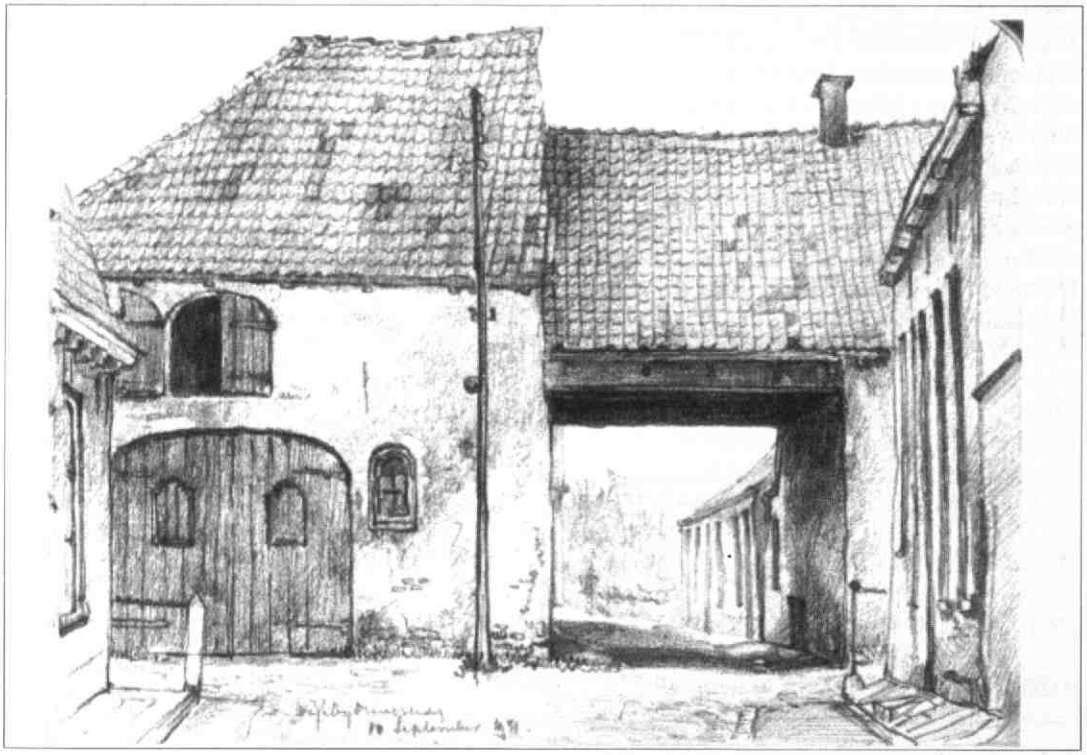

Hoek Maleborduurstraat, Achterstraat, Kostverlorenpad, potloodtekening door Jaap van Nijendaal uit 1941

de historische handelsnederzetting Ename het Provinciaal Museum en de archeologische opgravingen van het Benedictijner klooster, en, in de textielstad Oudenaarde het Stadhuis en de Lakenhal. Nog gevolgd door een stadswandeling onder leiding van gidsen langs o.a. het Begijnhof en de St. Walburgakerk.

Zaterdagochtend 3 juni brachten 50 deelnemers een bezoek aan de buitenplaats Hindersteijn aan de Langbroekerdijk te Langbroek. Eric Geijtenbeek, die in oktober 1999 ook voor onze vereniging een lezing over oranjerieën in Nederland verzorgde, leidde ons nu rond over het landgoed. Daarna nam Ad van Bemmel ons mee voor een wandeling, langs de woontoren Weerdesteijn, naar een typische ontginningskavel gelegen in de 'Dertig Hoeven, Rijnwaarts'. Hij schreef hierover in het maartnummer 1999 van het tijdschrift.
In de nieuwe vestiging van Museum Dorestad in huize Amstelwijk aan de Muntstraat was tot 4 september in het kader van de Wijkse stadsfeesten een tentoonstelling te zien van werken van de Wijkse schilders, vader Jan Roelof (1880 – 1975) en zoon Jacobus Jan (1916 – 1990) van Nijendaal. Op zaterdagmiddag 2 september bezochten 25 leden deze expositie. Conservatrice Lisette le Blanc hield een inleiding over leven en werk van de kunstschilders.
'Grepen uit het bouwhistorisch onderzoek in Utrecht met een blik op kasteel Rijnauwen' was de titel van de dialezing die bouwhistoricus Frans Kipp op donderdagavond 2 november hield voor 45 personen in Huis Rijnauwen te Bunnik.

Op woensdagavond 22 november hield Go Wammes, voorlichter van het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, een lezing in De Gouden Leeuw te Wijk bij Duurstede met de titel 'veilige dijken, droge voeten, schoon water, waterbeheer vroeger en nu'. Er waren 47 personen aanwezig.

Historische boeken- en prentenmarkt
Voor deze markt, gehouden op 17 februari in De Engel te Houten, was belangstelling van veel bezoekers uit Houten maar toch ook van elders uit de regio. De deelnemers waren tevreden, de organisatoren Hans Schemmekes, Harry van de Heiligenberg en Bert van der Houwen ook.

Het tijdschrift Het Kromme-Rijngebied
Het verenigingsblad van de Historische Kring verscheen in 2000 drie keer (de eerste aflevering was een dubbelnummer). De in totaal tachtig pagina's werden gevuld met tien hoofdartikelen van evenzoveel auteurs, een boekbespreking en elf kleinere bijdragen in de rubriek Varia. De redactie bestond uit: dr A.A.B. van Bemmel uit Doorn, drs M.A. van der Eerden – Vonk uit Wijk bij Duurstede, drs S.G. van Ginkel – Meester uit Zeist en O.J. Wttewaall uit 't Goy.

Het bestuur wil langs deze weg ieder die op een of andere manier actief is geweest voor onze vereniging nogmaals bedanken voor zijn of haar inzet.

J.M. van Aken en H.J.J. Steenman

HISTORISCHE KRING TUSSEN RIJN EN LEK

Financieel jaaroverzicht 2000

	2000	Begroting 2000	1999	Begroting 1999	Begroting 2001
Ontvangsten					
Contributies	*f* 18495	*f* 19100	*f* 19384	*f* 19100	*f* 18700
Rente bank	- 738	- 600	- 698	- 700	- 500
Verkoop losse nummers	- 220	- 100	- 43	- 100	- 100
Advertenties	- 725	- 600	- 600	- 600	- 500
Opbrengst publicaties	- 8183	p.m.	- 139	- 0	p.m.
Totaal ontvangsten	*f* 28361	*f* 20400	*f* 20864	*f* 20500	*f* 19800
Uitgaven					
Drukken periodiek	*f* 11630	*f* 14000	*f* 12736	*f* 11500	*f* 12000
Porti	- 2203	- 2500	- 2324	- 2500	- 2500
Bestuurskosten	- 104	- 250	- 133	- 250	- 500
Bankkosten	- 513	- 500	- 238	- 600	- 500
Folder	- 1000	- 1000	- 0	- 1000	- 500
Zaalhuur	- 590	- 800	- 450	- 800	- 750
Kosten lezingen	- 324	- 850	- 494	- 850	- 750
Convocaties	- 971	- 600	- 555	- 900	- 1000
Attenties	- 422	- 350	- 318	- 350	- 350
Kosten excursies	- 467	- 500	- 329	- 500	- 500
Projectieapparatuur	- 370	- 350	- 365	- 350	- 0
Archeologische Kroniek	- 450	- 500	- 500	- 500	- 500
Kosten publicaties	- 8367	- 0	- 1000	- 0	- 0
Kosten werkgroepen	- 0	- 500	- 0	- 0	- 500
Boekenmarkt	- 0	- 0	- 0	- 0	- 500
Totaal uitgaven	*f* 27411	*f* 22700	*f* 19442	*f* 20100	*f* 20850
Dotatie publicaties-fonds	-/- 184	- 0	-/- 861	- 0	- 0
Per saldo een vermogensmutatie van	- 1134	-/- 2300	2283	- 400	-/- 1050
Totaal uitgaven	*f* 28361	*f* 20400	*f* 20864	*f* 20500	*f* 19800

Balans per 31 december 2000

ACTIVA

	2000	1999
Projectieapparatuur	*f* 0	*f* 370
Rabobank r.c. 32.98.07.498	- 8257	- 11484
Rabobank spaarrek. 32.98.287.555	- 17622	- 17000
Kas	- 186	- 346
Provincie Utrecht	- 0	- 2850
Te ontvangen contributie	- 1885	- 1530
Te ontvangen rente	- 19	- 0
Te ontvangen excursiegelden	- 105	- 78
Te ontvangen advertentieopbrengsten	- 700	- 575
	f 28774	*f* 34233

PASSIVA

	2000	1999
Vermogen	*f* 12832	*f* 11698
Publicatiefonds	- 9798	- 9982
Te betalen drukkosten periodiek	- 3598	- 9918
Overige te betalen posten	- 1596	- 1635
Te betalen SPOU	- 950	- 1000
	f 28774	*f* 34233

Toelichting bij de jaarrekening 2000

Op grond van afspraken tussen het bestuur en de redactie wordt het voor- of nadelig saldo van de uitgaven in de historische reeks gemuteerd op het publicatiefonds. Dit fonds dient ter financiering van toekomstige publicaties. Gestreefd wordt hierbij de publicaties kostendekkend te laten zijn, eventueel onder verrekening van verkregen subsidies. De publicaties komen niet ten laste van de exploitatie van de vereniging.

Jaarverslag van de archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer' over 2000

Het afgelopen jaar was voor de werkgroep een jaar vol activiteiten, afwisseling en mobiliteit. Als een moederpoes die maar geen goed plekje kon vinden voor haar jongen, versleepten we onze bullen twee keer. En bij iedere verhuizing bleek dat onze roerende goederen weer vermeerderd waren met ettelijke kubieke meters. Op 30 maart betrokken we een nieuw onderkomen aan de Keercamp, ons ter beschikking gesteld door de gemeente Houten. Tot die tijd werden we jarenlang belangeloos en gastvrij gehuisvest en onthaald bij de familie De Keijzer.
Ook op 30 maart besloot ons bestuur daarom om Henriëtte de Keijzer te benoemen tot lid van verdienste van onze werkgroep. Dat dit niet vanwege een sinecure, een baantje van niks, gebeurd is, moge blijken uit het feit dat ze benoemd is vanwege :

' ... de goede kennisse, die wij hebben van de, vrouwhafte, onze lieve getrouwe vrouwe Henriëtte de Keijzer, mitsgaders van hare goede qualiteiten en bewezen preuven van getrouwigheid, beleid en ervarenheid in het stuk van de archeologie in het algemeen en in het stuk van de zorg voor onze werkgroep in het bijzonder ....'.

Met deze, in haar geval zeker niet te *grote*, woorden werd deze beslissing in de haar uitgereikte oorkonde gemotiveerd.
Doordat ons nieuwe honk na enige tijd door anderen opgeëist werd, kregen we een ander 'clubhuis' toegewezen meer in het centrum van Houten. Op 8 juli verhuisden we naar de Regenboog. We hopen daar wat langere tijd te kunnen resideren.

Naast verhuizen, waren we dit jaar weer op diverse lokaties archeologisch actief. Aan de Binnentuin en op Heemstede werd het in 1999 begonnen archeologisch onderzoek voortgezet. Bijzondere vondsten aan de Binnentuin waren een slingerkogel, Romeins? / IJzertijd? (zie foto 1) en een groot fragment van een maalsteen

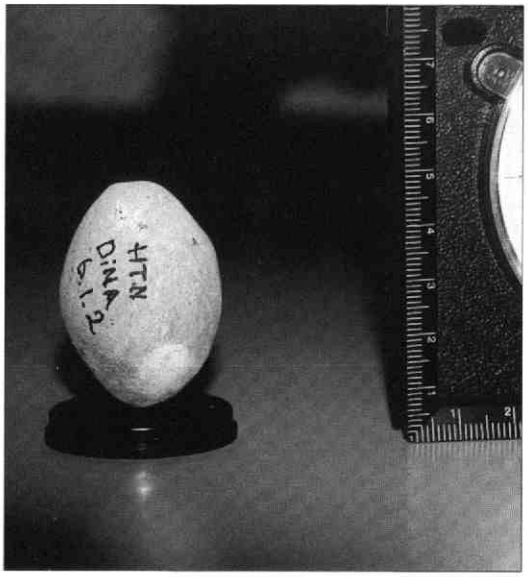

1. De aan de Binnentuin gevonden slingerkogel (foto J. van Herwijnen, oktober 2000)

(zie foto 2) waarvan de ouderdom (Romeins? / middeleeuws?) (nog) niet met zekerheid vastgesteld kon worden. Bij kasteel Heemstede werd onderzoek gedaan naar de funderingen en omgrachting van de daar gesloopte bouwhuizen. De oudste vondsten daar tot nu toe waren fragmenten van een tweetal flessen uit rond 1700.

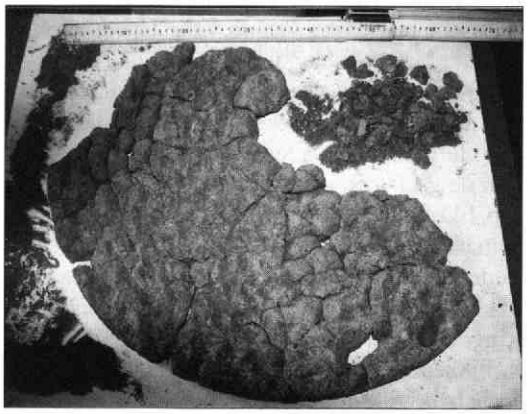

2. Het opgegraven maalsteenfragment (foto J. van Herwijnen, oktober 2000)

3. De archeologische excursie bij kasteel Heemstede (foto J. van Herwijnen, oktober 2000)

Aan de Houtensewetering, op De Hoon, werd begonnen met een systematische grondboring, die tegen de verwachting in, nog geen Romeins vondstmateriaal opgeleverd heeft.
Ben Elberse ontdekte dit jaar een groot stuk van een Romeinse grafsteen in een grondstort. Op de waarschijnlijke plaats van oorsprong, de fietstunnel op de Molenzoom, assisteerden een aantal leden van onze werkgroep bij een systematische opgraving van de Vrije Universiteit Amsterdam in samenwerking met de Provinciale Archeoloog. Hoewel daarbij veel Romeins materiaal te voorschijn kwam (dakpannen; terra) werden geen verdere fragmenten van de grafsteen meer gevonden.
Op 14 oktober waren we gastgroep voor de (amateur-)archeologen uit de regio Utrecht en gedeputeerde Kok. De gemeente Houten stelde als locatie daarvoor de Raadzaal ter beschikking. In de middag waren er twee excursiemogelijkheden: naar het museum van de collega's in Schalkwijk of naar de tuinen en de opgravingen van onze groep op kasteel Heemstede (zie foto 3). Blijkens de vele positieve reacties, mag de werkgroep op een geslaagde dag terug kijken.

Rest mij aan het eind van dit verslag nog de volgende leden eervol te vermelden, vanwege de vele moeite en inspanning, die ze zich voor de werkgroep getroost hebben. Vaak kwamen ze per week een aantal keren extra bijeen, om de determinatie en documentatie van de gedane vondsten te voltooien. Joke van den Barselaar, Willemijn Blitterswijk, Boudewijn de Jonge, Wil Griffioen, Joop van Herwijnen en Hans van Aken, bedankt daarvoor.

Anton van Schip

Varia

Een interessant weggetje in Bunnik

Bezoekers van het landgoed De Niënhof te Bunnik kennen wel het stukje weg langs de oude Hakswetering, vanaf de Kouwenhovense laan tot aan de volkstuinen (zie afb.). Die weg lag daar al twaalf eeuwen geleden als beschermende kade tegen het water van het moerassige Cattenbroec. Aan beide zijden van de weg liggen oude landbouwgronden. Aan de Bunniker zijde lag de Rumpst, al sedert de 9de eeuw bekend als bezit van de bisschop van Utrecht. Aan de Zeister kant lag het Cattenbroec, dat na 1122 ontgonnen werd.

In de Rumpst treffen we restanten van 'kromakkers' aan. Een kromakker is een smalle strook oud bouwland met gebogen zijkanten, meestal in een sterk gestrekte S vorm. De kromakkers waren een halve eeuw geleden nog aanwezig in het terrein van het huidige sportcomplex Tolhuislaan. Ten westen van dit complex zijn restanten van de kromakkers nog duidelijk in het terrein te onderscheiden. Deze kromakkers werden geploegd met de zware Utrechtse karploeg, die in de vroege Middeleeuwen getrokken werd door een groot span ossen, vaak acht in getal. Zo'n karploeg met grote bespanning was een onhandelbaar geval. Om aan het eind, op de wendakker, de ploeg gemakkelijk te kunnen keren bereidde men de draai al voor op de akker. Vandaar de gebogen zijkanten van het bouwland[1].

Omstreeks 1122 gaf de bisschop van Utrecht verlof tot ontginning van het Zeister Cattenbroec. Dit werd een cope-ontginning, waarbij

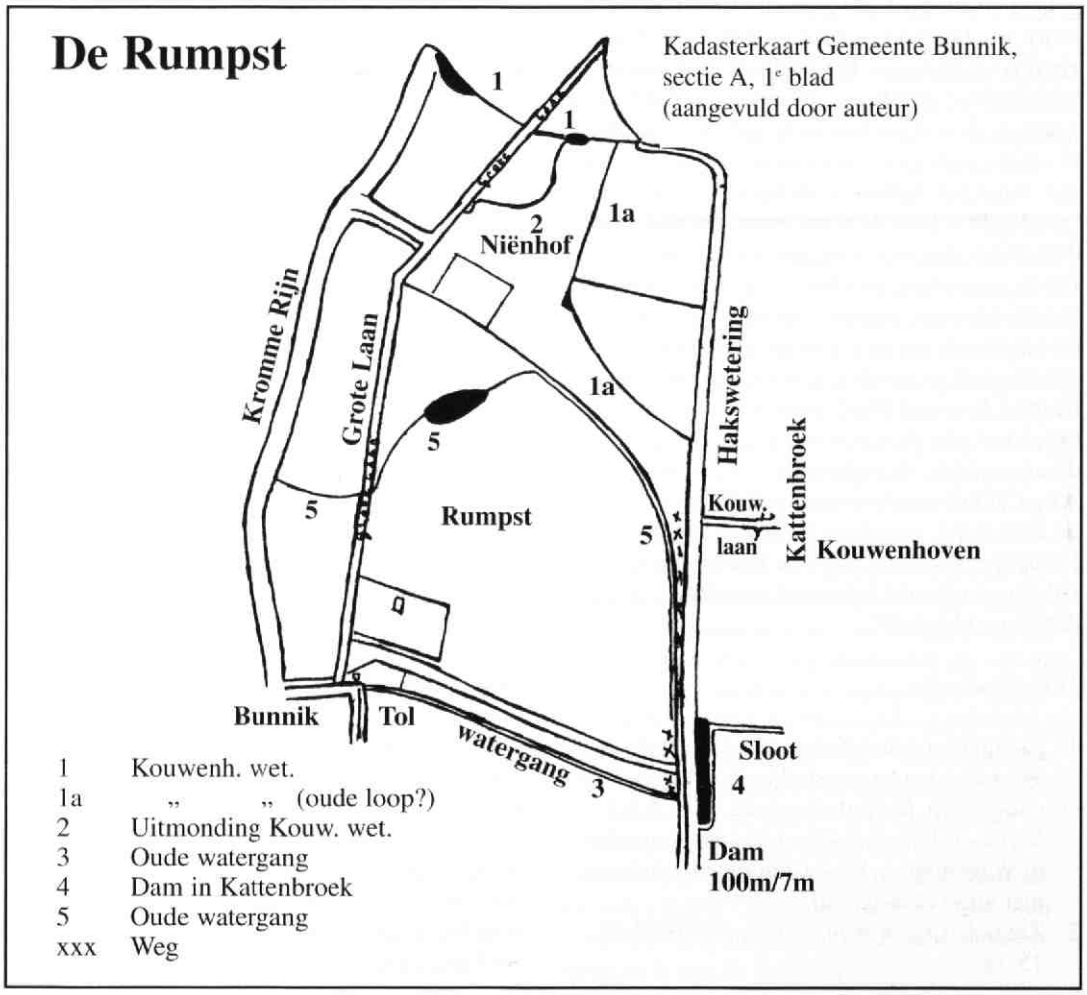

we de indruk krijgen dat de bisschop vrij direct betrokken is geweest bij de ontginning ervan. Toen de grond verdeeld werd, kreeg hij dan ook een hoeve - de Coude Hoeff - (Kouwenhoven) met twee morgen grond in eigendom. Noch de bisschop noch zijn pachters hebben ooit veel zorg aan deze boerderij besteed. Het terrein tussen de hofstede en de oude Hakswetering is blijkbaar nimmer geëgaliseerd. De diepe oude geulen waardoor het water van het Cattenbroec, vóór de ontginning, naar de Rijn werd afgevoerd zijn nu nog duidelijk in het terrein te herkennen.
Ten behoeve van de belangen van de bisschop werd daarnaast een voor die tijd nogal omvangrijk waterstaatkundig werk in de ontginning tot stand gebracht. Het betrof een damconstructie van 100m lang en 7m breed; die dam is nog steeds aanwezig (zie de afb.).
De Utrechtse bisschop had al sedert eeuwen het gebied de Rumpst, gelegen naast het Cattenbroec, als hofgoed in bezit en trok daaruit aanzienlijke inkomsten. Dit deel van de Rumpst loosde zijn overtollig water door een watergang waarvan de restanten over de gehele lengte nog te vinden zijn en die door de brede hakhoutsingel, vanaf het Tolhuis, richting Cattenbroec liep (zie de afb.). Daar kon het water geloosd worden op het nog niet ontgonnen Cattenbroec.
Bij de ontginning van het Cattenbroec heeft de bisschop waarschijnlijk afspraken gemaakt met de ontginners en zijn er maatregelen getroffen waardoor deze afwateringsmogelijkheid voor de Rumpst bewaard bleef, zonder dat het Cattenbroec last van dit water zou krijgen. Tegenover de uitgang van de watergang werd in de ontginning Cattenbroec bovengenoemde damconstructie aangelegd, waardoor het water van de Rumpst gedwongen werd de Hakswetering te volgen, zonder dat het lage Cattenbroec er hinder van ondervond[2].

D.R. Klootwijk

1 Zie hiervoor luchtfoto's. In alle landen van West-Europa wordt studie gemaakt van dit onderwerp. In Nederland o.a. door J.A.J. Vervloet, hoogleraar historische geografie in Wageningen. De deskundigen zijn lang niet altijd eensgezind.
2 Zie ook *Tussen Rijn en Lek*, 18 (1984-2), 15-18.

Transcriptie Wijkse overledenen 1610-1645

Ten behoeve van genealogisch onderzoek was tot nu toe slechts het begraafboek beschikbaar om de overledenen in Wijk bij Duurstede te achterhalen. Omdat dit begraafboek alleen de 18de-eeuw bestrijkt (uitgezonderd de jaren 1579 en 1645) en dat ook nog met grote hiaten, zijn de overledenen die in de rekeningen van de Nederduits gereformeerde kerk (later Hervormde gemeente) zijn opgetekend een goede aanvulling. Deze vormen een reeks die vanaf 1610 tot 1929 goeddeels compleet is.
Uit deze rekeningen zijn bovendien in veel gevallen extra gegevens over de overledene af te leiden zoals het bezit van een eigen graf en de sociaal-economische situatie van de familie.
Thans zijn van de rekeningen de jaren 1610-1645 getranscribeerd en voor bezoekers beschikbaar op de studiezaal van het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug in Wijk bij Duurstede.
In de rekeningen van de kerk werden telkenjare door de kerkmeester (later de kerkvoogd) de inkomsten en uitgaven van de kerk verantwoord. De looptijd van de rekeningen is van Victoris (10 oktober) tot Victoris, met soms een uitloop tot 1 november. Hoewel de kerkmeester verantwoordelijk was lijkt het erop dat de rekeningen door een ander werden geschreven. Die andere persoon was waarschijnlijk de stadssecretaris. Gezien het handschrift was het in ieder geval de stadssecretaris Abraham Booth die de rekeningen over de jaren 1626-1632 samenstelde.
De overledenen komen in de rekeningen steeds naar voren onder de rubriek 'extra ontfanck van overluijdingen en openen van het graf' of soortgelijke benamingen. Meestal volgt dan een opsomming van de overledenen met de betaalde bedragen zonder dat duidelijk wordt wanneer de overledene precies werd begraven. De exacte begraafdatum wordt in enkele rekeningen wel vermeld.
Overigens zijn in de kerkrekeningen naast de overluidingen veel meer gegevens over de toenmalige bevolking te vinden. Ook het gebruik van land van de kerk, leveranties door de middenstand en verstrekte leningen aan en door de kerk met de regelmatig terugkerende rentebetalingen werden geregistreerd. Kortom veel gegevens over hetgeen in vroegere eeu-

De radersalonboot 'Kapitein Kok' op de Lek bij Jaarsveld in april 2000 (foto H. Kraaivanger)

wen het economische leven in een kleine gemeenschap bepaalde.
De rekeningen van de kerk zijn te raadplegen op Het Utrechts archief in het archief van de Hervormde gemeente Wijk bij Duurstede (toegang 19-2) en wel onder de inventarisnummers 169-185.

Casper A. van Burik

Vierde historische vaartocht met de 'Kapitein Kok'

Meer dan 1000 mensen zijn al mee geweest met de drie voorgaande 'historische vaarten' in 2000 en 2001 met de raderboot 'Kapitein Kok'. Deze heeft van 1911 tot 1946 als 'Reederij op de Lek 6' in de lijndienst Culemborg - Schoonhoven - Rotterdam van de Stoomboot-Reederij op de Lek (SRodL) gevaren. In 1948 is deze lijndienst gestaakt. De 'Zes' heeft nog enkele jaren verhuurvaarten verzorgd en is in 1950 naar het Duitse Ludwigshafen aan de Rijn verkocht. Na 26 jaar stilliggen als onder meer loodsenstation en restaurant is de 'Rheingaststätte Kurpfalz' aangekocht door de Nederlandse familie Key en in 1976-77 geheel hersteld. Het schip heeft sinds de restauratie de Oostelijke Handelskade in Amsterdam als thuishaven en is eigendom van Martin Key/Radersalonboot Kapitein Kok BV, gevestigd in Diemen.
De 'Kapitein Kok' is gebouwd in 1910 - 1911 bij J&K Smit in Kinderdijk. Afmetingen: totale lengte 57,88m, breedte over de raderkasten 13,65 m, grootste breedte van de romp 7,00 m, maximale diepgang 1,40 m. Als lijndienstboot kon het schip 1200 passagiers herbergen. Met de huidige, veel geriefelijker accommodatie is de capaciteit 400 personen. De schepraderen worden hydraulisch aangedreven door middel van een Cummins 620 pk hoofdmotor en twee Hägglunds hydromotoren. De twee raderen of wielen kunnen onafhankelijk van elkaar draaien. Het een 'echte' raderboot en heeft dus geen hoofdschroef. Wel is een boegschroef aangebracht.

De vierde 'historische vaart' vindt plaats op zaterdag 27 oktober 2001 vanuit Wijk bij Duurstede. Deze rivierstad, gelegen op de overgang van Rijn en Lek, was in de jaren 1934 tot en met 1938 's zomers het eind-/beginpunt van de 'Lekdienst' van de Stoomboot-Reederij op de Lek. De plaats van afvaart is de haven aan de Lek, vlakbij de molen 'Rijn en Lek', tevens stadspoort. Het inschepen kan vanaf 9.30, het vertrek is stipt om 10.00 en de terugkeer rond 17.00. Langs onder meer Culemborg, Hagestein (stuw), Vianen, Vreeswijk en Ameide vaart de boot tot voor Schoonhoven waar gekeerd wordt. In Schoonhoven bij de Veerpoort staat aan de rivier het beeld van kapitein Theunis Kok, naar wie de raderboot genoemd is.
De vaartocht wordt georganiseerd door de Stichting Over Water (te Amsterdam en Schoonhoven) in samenwerking met de Radersalonboot Kapitein Kok BV en met medewerking van onder meer de Historische Vereniging Schoonhoven, de VVV Wijk bij Duurstede en de VVV Schoonhoven/Krimpenerwaard. Deze 'historische vaarten' zijn alleen mogelijk door bijdragen van vele personen en instellingen. Aan boord zullen weer beknopte voordrachten plaatsvinden over scheepvaartgeschiedenis en streekliteratuur. Ook zullen er diverse foto- en teksttentoonstellingen zijn. Het definitieve programma is nog in voorbereiding.

De Stichting Over Water heeft onder andere tot doel culturele, historische en informatieve vaartochten op touw te zetten. Aanvullend worden soms ook busexcursies gehouden. De aard van een vaart kan variëren van een scheepvaart-historische tocht op een van de grote rivieren tot een literaire rondvaart op zee, gewijd aan een of meer belangrijke (maritieme) schrijvers. Ook zijn er plannen voor muzikale vaartochten. Verdere inlichtingen over de Stichting Over Water en haar activiteiten zijn te verkrijgen bij Hubert Kraaivanger in Amsterdam op tel. 020 - 6279343 en Wim Slappendel in Schoonhoven op tel. 0182 - 382887. Correspondentie: Zwanenburgwal 176, 1011 JH Amsterdam.

Hubert Kraaivanger

'Thuis in de bodem van Houten'

De Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) bestaat in 2001 50 jaar. Landelijk wordt dit op diverse manieren gevierd, onder andere met een grote tentoonstelling in Haarlem die op 29 september van start gaat. Tegelijkertijd bestaat de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' bijna 35 jaar. Deze werkgroep is een onderdeel van de Historische Kring Tussen Rijn en Lek. Aan beide feestelijkheden wordt door middel van een expositie van vondsten uit de bodem van Houten aandacht besteed.
Onder bovenstaande titel zal daarom van 4-25 oktober 2001 een tentoonstelling worden gehouden in het gemeentehuis van Houten. Een deel van de tentoonstelling zal op de laatste drie zondagen van oktober, november en december bovendien te zien zijn in het dorpsmuseum Het Bakhuis te Schalkwijk. Er zullen vondsten worden tentoongesteld uit het bezit van onze werkgroep van opgravingen uit de afgelopen jaren vanwege de Vinex-activiteiten. Ook zullen er voorwerpen te zien zijn van de archeologische werkgroep uit Schalkwijk, uit de gemeentelijke Oudheidkundige Verzameling en uit het provinciaal archeologisch depot. Met behulp van teksten, tekeningen en foto's wordt een overzicht gegeven van de activiteiten die hebben plaats gevonden om de historie van Houten zichtbaar te maken.

Nieuwe Internetwebsites

Sinds april 2001 is op het Internet een site te zien over archeologie in de gemeente Houten. Op de zeer uitgebreide site kunt u veel informatie vinden over de bewoningsgeschiedenis van Houten. Bijna alle grote en kleine archeologische onderzoeken worden door middel van tekst en foto's behandeld. Daarnaast is er ook wat meer algemene informatie over archeologie, de Historische Kring, de archeologische werkgroepen en Museum Het Bakhuis te vinden. Het adres van de website is: www.archeologienet.nl/houten.

De gezamenlijke archiefdiensten in de provincie Utrecht zijn hard bezig met een nieuwe, gezamenlijke website. In eerste instantie zal de informatie bestaan uit adres- en openingsgegevens en een compleet en actueel overzicht van de duizenden openbare archieven en collecties die bij de Utrechtse archiefdiensten kunnen worden geraadpleegd. Verwacht wordt dat de website in november of december 2001 gereed zal zijn. Het adres wordt: www.utrechtsarchiefnet.nl.

Vacature penningmeester

Wim Donselaar heeft aangekondigd met ingang van 2002 te willen stoppen met zijn bestuurswerkzaamheden van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'. Als penningmeester heeft hij jarenlang de financiën van onze vereniging beheerd en dit beheer verantwoord middels financiële jaarverslagen. Het bestuur verliest een bekwaam penningmeester en doet daarom een dringend beroep op u.
Heeft u enige ervaring met financieel beheer en voelt u ervoor om een gedeelte van uw vrije tijd te besteden in het belang van de vereniging? De vereniging heeft uw kennis en ervaring hard nodig; kom het bestuur versterken, meldt u aan. Neem hiervoor contact op met het secretariaat: Hans van Aken, Karpersloot 9, 3993 TN Houten. Tel (030) 63 77 513. Inlichtingen over de werkzaamheden kunt u verkrijgen bij Wim Donselaar, Zigzagoven 33, 3961 EC Wijk bij Duurstede. Tel (0343) 57 57 84.

De memoriesteen voor Samuel Gijsberts in de Grote Kerk te Wijk bij Duurstede

*Peter van der Eerden**

Inleiding

In de Grote Kerk in Wijk bij Duurstede, voorheen gewijd aan S. Jan de Doper, bevindt zich een opmerkelijke memoriesteen voor een zekere Samuel uit circa 1514. Hij is gehouwen uit Baumberger kalksteen, een steensoort uit de omgeving van Billerbeck in Munsterland. Baumberger steen is van het eind van de 14de tot het midden van de 16de eeuw op veel plaatsen in Oost- en Midden-Nederland toegepast. Precies uit de tijd dat de Wijkse memoriesteen werd vervaardigd, is de leverantie van grote partijen van deze steensoort ten behoeve van de Utrechtse Dom bekend[1]. Helaas gaat de gemakkelijke bewerkbaarheid van Baumberger gepaard aan een tamelijk grote kwetsbaarheid voor allerlei vormen van chemische en fysische aantasting[2]. De Wijkse memoriesteen, die dankzij zijn plaats binnen de kerk de eeuwen goed doorstaan had, is vermoedelijk het slachtoffer geworden van kristallisatieprocessen, die op gang gekomen zijn als een onbedoeld neveneffect van de bij de restauratie van 1968-1976 aangelegde verwarming in de kerk[3]. Op een foto uit 1971 vertoont de steen zich nog in redelijke staat en als nagenoeg volledig leesbaar (zie afb. op pag. 71). Thans is een groot deel van het oppervlak afgebrokkeld, waardoor vooral het bovenste gedeelte reeds onherstelbaar beschadigd is. Te vrezen valt dat de voortgaande werking van schadelijke zouten dit kleine, maar in zijn soort hoogst uitzonderlijke monument uit de vroege 16de eeuw weldra volledig teniet zal hebben gedaan. In 2000 werd besloten om, met behulp van de foto uit 1971, een kopie van de steen te laten hakken, waarop de oorspronkelijke tekst weer goed zichtbaar zou zijn. De onthulling van deze kopie op 22 november 2001 vormt de aanleiding tot dit artikel. Centraal daarin staat de transcriptie van de tekst, de vertaling en de interpretatie ervan. Daarnaast zullen de schaarse gegevens aan de orde komen, die gevonden konden worden over de in 1514 gestorvene voor wie de steen bestemd was.

De memoriesteen uit 1514 in de westmuur van de noordelijke dwarsarm van de Grote Kerk in februari 2001 (foto A.J. Gelok)

Het object

De steen bevindt zich in de westmuur van de noordelijke dwarsarm van de kerk. Hij is op ongeveer drieëneenhalve meter hoogte ingemetseld en heeft een formaat van circa 32x83 cm. Het is niet met volledige zekerheid uit te maken of de steen zich van meet af aan op deze plaats heeft bevonden. Het jaartal dat op de steen wordt vermeld, 1514, plaatst hem midden in een langdurige, in 1486 begonnen, bouwcampagne, waarbij de kerk een geheel vernieuwd aanzien kreeg. Met G. Berends zou men kunnen veronderstellen, dat de steen een aanwijzing ervoor vormt dat het dwarsschip in 1514 al gereed gekomen was, als tweede groot

Het transept van de Grote Kerk tijdens de opgravingen in 1971, gezien vanuit het noorden. Rechts op de voorgrond het gewelf van de grafkelder aan de voet van de memoriesteen (foto ROB neg.nr. H 1140-9)

Het interieur van de grafkelder aan de voet van de memoriesteen, zoals blootgelegd tijdens de opgravingen in 1971 (foto ROB neg.nr. H 1140-7)

bouwonderdeel na het torenonderstuk dat rond 1506 moet zijn voltooid[4]. Dat de steen aanvankelijk in het koor van de kerk was aangebracht en later verplaatst naar de huidige plek in het transept, zoals op een recent bijschrift in de kerk gesuggereerd, lijkt veel minder plausibel. Rond 1514 stond het koor op de nominatie om eveneens te worden vernieuwd en het ligt niet voor de hand dat daar op dat moment nog gedenkstenen geplaatst werden en graven gedolven[5]. Dat laatste is ter zake, want op grond van de tekst op de steen staat een nauwe relatie tussen epitaaf en graf wel vast: de woorden 'hic iacet ante oculos' ('hier ligt voor uw ogen') laten daar weinig twijfel over bestaan[6]. Bij opgravingen in het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw bleek zich bovendien recht onder de steen een grote grafkelder te bevinden, die zeer goed de laatste rustplaats van Samuel geweest kan zijn (zie afb.).
Het is onbekend of de steen deel heeft uitgemaakt van een groter memoriestuk, inclusief een gebeeldhouwde of geschilderde voorstelling, die dan na de reformatie gesneuveld zou zijn. Op de steen zelf zijn daarvan geen sporen te ontwaren en het muurvlak erboven is bedekt door een pleisterlaag die eventuele informatie onzichtbaar maakt. Memoriestenen met louter inscripties vormen overigens naast de meer complexe stukken die beeld en tekst combineren een eigen type en de Wijkse steen zou daartoe zeer wel kunnen behoren[7]. De tekst op de steen lijkt zich ook niet zo goed te lenen voor de combinatie met het soort devotievoorstellingen dat in deze periode gangbaar was.
Twee uiterlijke kenmerken verdienen nog afzonderlijke aandacht. Ter hoogte van de tweede en derde regel bevinden zich rechts enkele verticale inkervingen, waaraan vermoedelijk geen specifieke inhoudelijke betekenis moet worden toegekend. Het zou kunnen dat de beeldhouwer er zijn bijtel heeft uitgeprobeerd of de structuur van de steen getest.
Significanter is het duidelijk afwijkende karak-

ter van de zevende regel, waarin de sterfdatum van Samuel wordt vermeld. Hetzelfde lettertype als in de eerste zes regels is hier op ongeveer halve grootte ingehakt. De reden is duidelijk: de steen liet onvoldoende ruimte om met dezelfde interlinie en lettergrootte voort te gaan. Hoewel verkeerde bemetingen veelvuldig voorkwamen, is een andere mogelijkheid waarschijnlijker, namelijk dat de sterfdatum pas achteraf is toegevoegd en dat de steen derhalve al tijdens het leven van Samuel gemaakt is. Het laten vervaardigen en doen aanbrengen van graftekens ante mortem was niet ongebruikelijk[8].

De tekst

Om te beginnen volgt hier de tekst in diplomatische weergave, dat wil zeggen zo getrouw mogelijk naar de inscriptie (zie afb.):

Hic iacet ante oculos samuel dū viveret oñi
Pervigil officio: laus quȝ decus quȝ virū
Pierios meruit cantus et secula longa
  Secula que nullo sūt peritura die
Qualis aristides qualis numa qualis larg[9]
  Talis erat magno a nomine nomē habens
  Qui obiit octava Augustis a^{o} xv^{c} xiiii

Vervolgens de tekst met opgeloste afkortingen en met moderne interpunctie, kapitalen en cijfers:

Hic iacet ante oculos Samuel dum viveret omni
Pervigil officio. Lausque decusque virum
Pierios meruit cantus et secula longa,
Secula que nullo sunt peritura die.
Qualis Aristides, qualis Numa, qualis Largus
Talis erat, magno a nomine nomen habens.
Qui obiit octava Augustis anno 1514.

De eerste zes regels van deze tekst hebben het klassieke elegische distichon tot model. Daarin volgen elkaar een hexameter en een pentameter telkens paarsgewijze, elk met hun eigen metrische voorschriften. De beeldhouwer heeft dit versificatieschema in de vierde en zesde regel aangeduid door in te springen bij het begin van de pentameter. In de tweede regel is dat niet het geval. Het heeft er de schijn van dat hij zich de subtiliteit van de tekst niet bewust was en halverwege gecorrigeerd is, wellicht door de auteur van de verzen.
Deze onbekende dichter heeft met de keuze van deze specifieke literaire vorm een bewijs van eruditie geleverd. Het elegisch distichon was al in de oudheid in zwang bij grafschriften[9]. Ook de drie disticha zelf getuigen van vakmanschap. Metrisch zijn ze foutloos. De vijfde regel is een versus spondiacus, dat wil zeggen dat de vijfde voet uit twee lange syllaben (qūalīs) bestaat. Een dergelijk vers

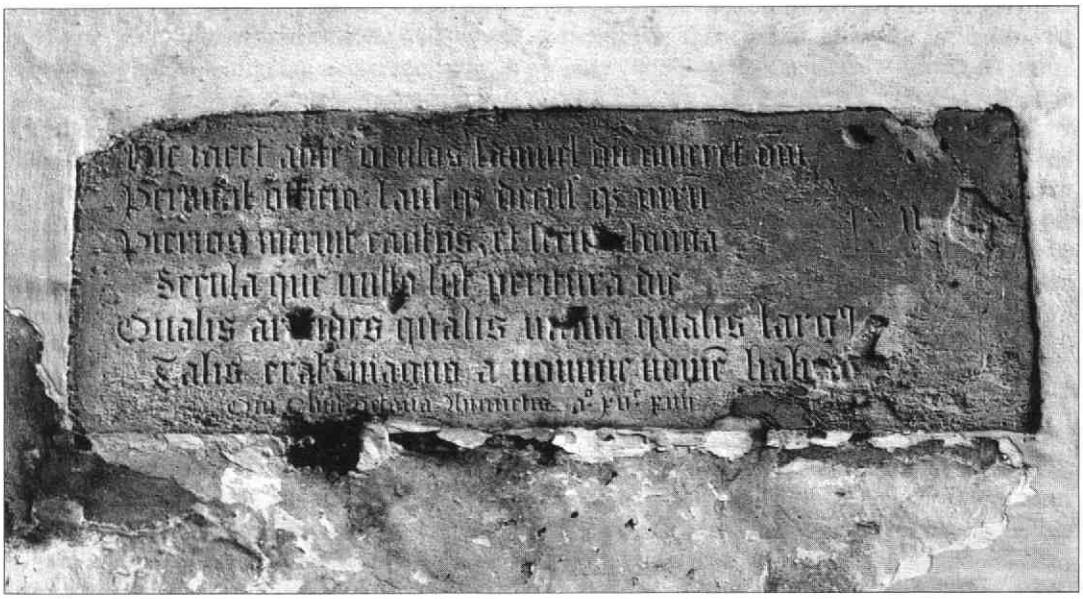

De nog goed leesbare en in redelijke staat verkerende memoriesteen in december 1971 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist)

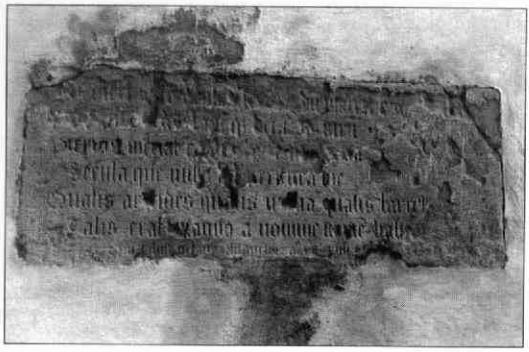

De gehavende memoriesteen in september 1999 (foto A.J. Gelok)

was weliswaar tamelijk uitzonderlijk, maar het leende zich goed voor de gedragen toon van een grafschrift. Misschien heeft de dichter hiermee juist zijn deskundigheid willen tonen. De caesuur valt in alle zes regels na tweeënhalve voet (penthemimeron). In de tweede regel valt zij samen met het syntactische einde van de eerste zin, op de steen gemarkeerd door de dubbele punt achter officio.
De zevende regel, die zich, zoals we zagen, onderscheidt door een kleinere letter, heeft geen relatie tot het gedicht. Het is een vermelding van de sterfdatum van Samuel, prozaïsch in letterlijke en overdrachtelijke zin. Dat de geleerde auteur van het grafschrift er geen enkele bemoeienis mee heeft gehad, wordt zeer waarschijnlijk gemaakt door de eigenaardige vorm 'Augustis' waar men 'Augusti' zou hebben verwacht. Het lijkt er enigszins op dat de verkeerde uitgang naar analogie van 'Septembris' etcetera gemaakt is door iemand die nauwelijks Latijn beheerste. Het kan in dat geval natuurlijk zowel een schrijffout van de opdrachtgever van de steen zijn geweest, als een hakfout van de steenhouwer. Hoe dan ook contrasteert deze zevende regel dus ook in stilistisch opzicht met de zes voorafgaande - een argument temeer om aan toevoeging achteraf te denken.
De eerste zes regels, het eigenlijke grafschrift, maken het unieke karakter van deze Wijkse steen uit. Voorzover ik heb kunnen nagaan, bevindt zich in het gehele Nedersticht en wellicht zelfs in een nog groter gebied geen tweede zo vroeg voorbeeld van een graftekst die volledig gedrenkt is in humanistische stijlvormen. Dat geldt zowel voor de strikte metriek, als voor de inhoud waarin alle laat-middeleeuwse sjablones terzijde zijn geschoven.

Vertaling en commentaar
De vertaling is in proza, maar typografisch is de regeleenheid van de oorspronkelijke tekst aangehouden:
1 Hier ligt voor uw ogen Samuel, zijn leven lang in elk
2 ambt vol plichtsbetrachting. Zijn lof, zijn roem onder de mensen
3 heeft de zang der muzen verdiend en dat eeuwen lang,
4 eeuwen die nooit zullen vergaan.
5 Zoals Aristides, zoals Numa, zoals Largus
6 zò was hij, die zijn naam van een grote naam had.
7 En hij stierf de achtste augustus 1514.

De eerste zin geeft geen problemen. De aanvangswoorden vormen een aanwijzing dat de steen zich aanvankelijk dichtbij, vermoedelijk boven het graf van Samuel heeft bevonden. De verwijzing naar meerdere functies die de dode had bekleed, moet waarschijnlijk letterlijk worden genomen, zoals hierna zal blijken.
Dat zijn roem, zoals de tweede zin zegt, door de muzen bezongen behoort te worden is uiteraard op zichzelf al een humanistische wending. De keuze van het woord 'pierius' is een aanwijzing voor de moderne scholing van de dichter. Het is een in het middeleeuws Latijn spaarzaam gebruikte aanduiding voor de muzen naar het Macedonische gebied van hun mythologische herkomst, die in de renaissance haar antieke populariteit heeft herwonnen.
Het aankondigen van de eeuwige roem wordt gekenmerkt door een dubbele bodem die men in renaissancistische poëzie vaak aantreft: het is immers de dichter zelf die de verdiende lof van de dode zingt en het is de steen die deze lofzang tot in eeuwigheid zal bewaren. Impliciet wordt in deze regels gezinspeeld op een typisch antiek idee, de onsterflijkheid die de mens verwerft door zijn faam bij het nageslacht. Het behoeft geen betoog, dat deze opvatting nogal verwijderd is van de christelijke conceptie van onsterflijkheid in het hiernamaals, die de doorsnee memoriestukken uit deze periode beheerst. Op de Wijkse steen derhalve geen gebedsformule en geen verwijzing

naar zielenheil of ten hemelopname, maar slechts de 'roem onder de mensen' als vertroosting voor de dood.
Het laatste distichon is naar vorm en inhoud het zwaarst opgetuigd. De woordherhalingen met qualis in de hexameter[10] en met nomen in de pentameter[11], gecombineerd met de slepende tred van de versus spondiacus hebben een plechtig effect, dat ongetwijfeld beoogd werd. De drie personages waarmee Samuel vergeleken wordt, vormen naast de metrische perfectie het belangrijkste bewijs van de humanistische pretenties van de dichter. Hun antieke herkomst is op zichzelf al opmerkelijk, de keuze juist voor deze tamelijk ongebruikelijke trits is dat nog meer. Aristides zou de Griekse rhetor Aelius Aristides uit de 2de eeuw na Christus kunnen zijn. Al aan het begin van de 15de eeuw fungeerde diens bekende lofrede op Athene, de Panathenaicus, als model voor de Laudatio Florentinae Urbis van Leonardo Bruni[12]. Ruim honderd jaar later kan de faam van Aelius Aristides heel goed inmiddels het noorden hebben bereikt. In dat geval zou Samuels grafschrift naar diens welsprekendheid verwijzen.
Een andere mogelijkheid is dat de Atheense veldheer en staatsman Aristides uit de 5de eeuw voor Christus wordt bedoeld, die al in de oudheid object van legendevorming werd en als de belichaming van rechtvaardigheid werd beschouwd[13]. Uiteraard zou dat dan ook de deugd zijn die in Samuel werd geprezen. De kans dat het om deze Aristides ging, wordt vergroot door de combinatie met Numa Pompilius, de legendarische tweede koning van Rome. Zowel van Aristides als van Numa had de Griekse historicus Plutarchus de levensbeschrijving opgenomen in zijn 'Parallelle Levens'. In de middeleeuwen was dat boek in het westen vrijwel onbekend, maar vanaf de late 14de eeuw werden zowel de Griekse tekst als vertalingen en samenvattingen vanuit Italië over Europa verbreid[14]. Het is goed denkbaar dat de dichter van de graftekst beide namen uit Plutarchus heeft geplukt. Of met Numa behalve een geleerde ook een gepaste vergelijking kon worden gemaakt is de vraag. De belangrijkste verdiensten die aan deze Romeinse koning werden toegeschreven, betreffen zijn vredelievendheid en zijn wetgevende activiteiten, niet de eerste zaken waaraan men bij een kleinsteedse kanunnik denkt[15].
De derde klassieke figuur die ter vergelijking wordt aangehaald, is een geval apart. Het gaat om de arts Scribonius Largus die tussen 44 en 48 n. Chr. een receptenboek heeft geschreven met de titel *Compositiones*[16]. Aangezien middeleeuwse handschriften van dit boek uiterst zeldzaam zijn en de eerste editie uit 1528, dus van enige tijd ná Samuels memoriesteen, dateert[17], ligt het voor de hand dat de dichter de naam van Scribonius ergens heeft opgepikt. Dat zou bij Galenus kunnen zijn, de klassieke medische autoriteit par excellence, die zich meermalen met zoveel woorden op Scribonius beroept[18].
Hoe dan ook moet de vergelijking met Scribonius Largus erop wijzen dat de kanunnik Samuel ook over een zekere medische kennis beschikte. Dat is niet zo bijzonder in het tijdsgewricht waarin hij leefde. Een voor de hand liggende parallel biedt Wessel Gansfort, de grote humanistische theoloog, die als persoonlijk arts van bisschop David van Bourgondië is opgetreden[19].
De laatste regel van het grafdicht is op zichzelf duidelijk genoeg. De overledene ontleende zijn naam aan een 'grote naam', waarmee uiteraard de bijbelse Samuel bedoeld wordt. Op het eerste oog lijkt dit een tamelijk overbodige mededeling. Dat is het echter niet. De dichter heeft namelijk de aandacht willen vestigen op het bijzondere karakter van deze naam, dat hem en andere tijdgenoten stellig is opgevallen. Zo populair als de oudtestamentische naam Samuel in sommige kringen na de reformatie is geworden, zo schaars was het gebruik dat men er in de late Middeleeuwen van maakte. Destijds zal de naam vooral joodse associaties hebben opgeroepen en op zijn minst als buitenissig zijn beschouwd.
Tegen welke culturele achtergrond moet dit naar vorm en inhoud uitzonderlijke grafdicht zijn ontstaan? Zoals in de volgende paragraaf zal blijken, bieden de persoonlijke gegevens van de Samuel voor wie het bestemd was onvoldoende houvast om het moderne humanistische karakter ervan te verklaren. Eerder dan op de bezongen dode zal men zich op de anonieme dichter moeten richten. Wel bijna zeker moet hij gezocht worden aan het bisschoppe-

lijk hof dat onder de 'Bourgondische' bisschoppen David, Frederik en Philips meestentijds in Wijk bij Duurstede gehuisvest was. Het sterfjaar 1514 plaatst de steen enkele jaren vóór het aantreden van Philips, binnen wiens renaissancistisch cultuurbeleid een dichter van dit soort verzen het gemakkelijkst geplaatst zou kunnen worden[20]. De periode van zijn voorganger Frederik van Baden is op cultureel gebied terra incognita, zodat het gissen blijft naar een hoveling van deze bisschop die al in 1514 metrische grafschriften vol antieke reminiscenties kon schrijven.

Samuel

Is hij te identificeren, deze Samuel wiens nagedachtenis dankzij het ingehouwen grafschrift inmiddels inderdaad 'lange eeuwen' heeft overleefd? Vaak is zoiets bijna onmogelijk wanneer alleen een voornaam is overgeleverd en de ambten van de gestorvene niet nader worden omschreven. Een gelukkige omstandigheid in dit geval is evenwel de ongebruikelijke voornaam zelf. Het is dan ook boven alle twijfel verheven dat de memoriesteen betrekking heeft op een zekere meester Samuel Gijsberts die als enige Wijkse gegadigde deze uitzonderlijke naam heeft gedragen[21].
Samuel Gijsberts duikt voor het eerst in de Wijkse bronnen op in 1477 als hij samen met zijn moeder Lijsbet (Elijzabeth) in een akte figureert die betrekking heeft op een huis aan de Markt nabij de Nederhof. Dit huis was zijn moeder bij loting toegevallen, wel bijna zeker bij de verdeling van de bezittingen van haar overleden echtgenoot, waarschijnlijk de Gijsbert waarnaar Samuel zich noemde[22]. Anders dan zijn zoon droeg deze een zeer gangbare naam, zodat hij moeilijk verder te traceren valt. In de oorkonde van 1477 wordt Samuel als kanunnik van de S. Jan Baptist aangeduid. Wanneer hij die functie verworven heeft, is niet zeker. Wellicht combineerde hij haar voordien enkele jaren met het pastoorschap in Cothen. Dat laatste ambt bezat hij in elk geval in de jaren 1473-1474 tot en met 1475-1476, blijkens de rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken van de Dom. Het werk in de dorpskerk liet hij echter opknappen door vicarissen[23]. In de Wijkse oorkonde uit 1477 voerde Samuel ook de meestertitel. Dat maakt het mogelijk een nog vroegere fase in zijn levensgang op te sporen, namelijk zijn studietijd. Alweer komt zijn zeldzame voornaam ons te stade. Zonder twijfel was hij de 'Samuel Wijc Trajectensis diocesis' die zich op 11 november 1466 aan de artesfaculteit van de Leuvense universiteit had laten inschrijven[24]. Als we van een leeftijd van 16 tot 20 voor deze Wijkse eerstejaars uitgaan, moet hij dus rond of iets voor 1450 geboren zijn. De Leuvense matrikels leveren nog een aardig bijkomstig detail. Samuel was namelijk niet alleen toen hij zich zover van huis waagde: dezelfde dag in 1466 schreef zich bij dezelfde faculteit ook een 'Helyas Wijc' in[25]. Op grond van het feit dat amper een handvol Wijkse zonen gedurende de hele eeuw in Leuven heeft gestudeerd, zou dat al frappant zijn. De oudtestamentische aard van de voornaam, die weliswaar iets minder uitzonderlijk dan Samuel was, maar toch ook zeker geen pasmunt, maakt het wel heel waarschijnlijk dat deze Elias een andere zoon van Gijsbert was en een broer van Samuel.
Naast zijn canonicaat bekleedde Samuel nog een tweede aanzienlijke functie binnen het residentiestadje van de Utrechtse bisschoppen. Hij wordt vanaf 1486 tot in zijn sterfjaar 1514 vele malen genoemd als gasthuismeester van het Ewoud- en Elisabethgasthuis. Voor een groot deel vloeiden die vermeldingen uit zijn eigen pen, want hij schreef eigenhandig de rekeningen van het gasthuis die voor deze periode ten dele zijn overgeleverd[26]. Hij duidt zichzelf daarin aan met de eerste persoon als 'ic'

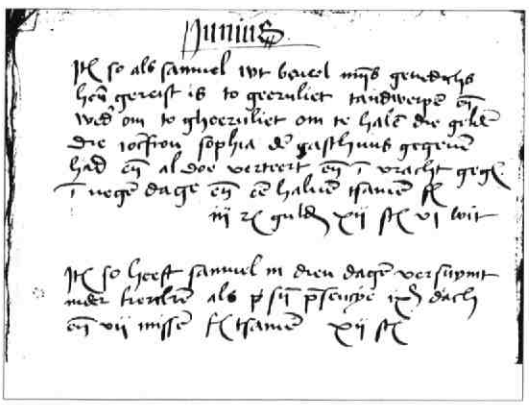

Fragment uit de gasthuisrekening van juni 1488 waarin Samuel de uitgaven voor een reis naar Geervliet en Antwerpen verantwoordt (SAKRUH, Gasthuis I, 15, 1486-1491)

of 'ic Samuel' en met de derde persoon als 'Samuel', 'mr. Samuel, priester' en dergelijke.
Als kanunnik, maar wellicht nog meer als gasthuismeester is Samuel nauw betrokken geweest bij twee belangrijke bouwcampagnes die Wijk bij Duurstede rond 1500 een voornamer aanzien gaven. De S. Jan kreeg in zijn ambtsperiode het indrukwekkende onderstuk van de toren en vermoedelijk ook het huidige hoge transept[27]. En toen hij aantrad als bestuurder van het Ewoud- en Elisabethgasthuis werd juist de vleugel aan de Oeverstraat opgericht en kort daarop de oude achtervleugel volledig verbouwd. Ook onder zijn bewind werd de nog bestaande gasthuiskapel gebouwd en ingewijd[28].
In februari 1514 is in de boekhouding van het gasthuis sprake van de 'executores van heer Samuel', die de rekening van dat jaar verder afhandelen[29]. Zou men niet over de sterfdatum op de steen beschikken, dan lag het voor de hand om aan te nemen dat hij kort voordien gestorven was. Nu is het waarschijnlijker dat hij in de loop van het ambtsjaar 1513-1514 te ziek of te oud geworden was om zijn werk voort te zetten, waarna hij uiteindelijk op 8 augustus 1514 is gestorven. Deze gang van zaken wordt nog aannemelijker door een testament van 25 januari 1514 waarbij Samuel een deel van zijn bezittingen reserveert voor de Onze Lieve Vrouwebroederschap in Wijk bij Duurstede die de betrokken middelen diende aan te wenden voor de voedseluitdelingen aan de plaatselijke armen[30].
Behalve in zijn eigen rekeningen treedt Samuel ook in verscheidene overgeleverde akten namens het gasthuis en eenmaal ook namens het kapittel op, steeds binnen de periode 1477-1514[31]. Helaas vormen rekeningen en oorkonden niet bepaald het soort bronnen waarin veel persoonlijke details tot uiting komen. Eén bescheiden uitzondering doet zich niettemin toevalligerwijze voor. In de gasthuisrekeningen is een strookje perkament verzeild geraakt waarop in het handschrift van Samuel enkele administratieve kladaantekeningen staan[32]. Anders dan de in het Nederlands gestelde rekeningen die ook toegankelijk dienden te zijn voor lager geschoolden, zijn deze notities in het Latijn, een taal waarvan hij zich kennelijk voor eigen gebruik bediende. Dat strookt uiteraard met zijn universitaire opleiding en laat een enkele lichtstraal schijnen op de achtergrond waartegen het geleerde grafschrift moet zijn ontstaan. Samuel zal het zelf wel niet hebben kunnen dichten, appreciëren kon hij het vermoedelijk wel degelijk.

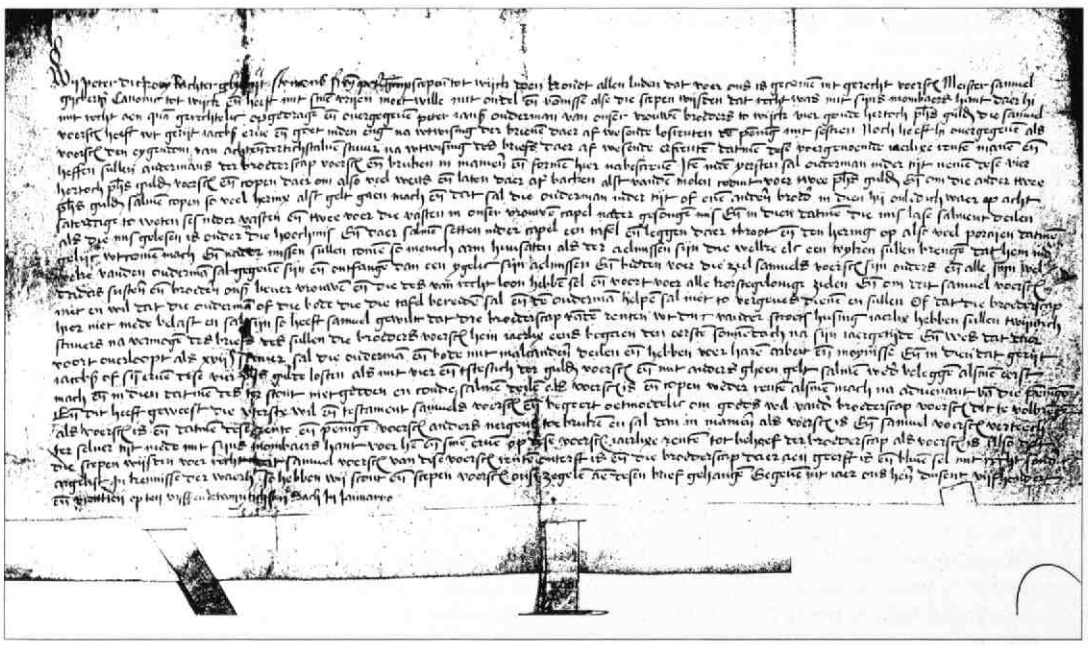

Het testament van Samuel van 25 januari 1514 (SAKRUH, Collectie Handschriften, ongeïnv., regestnr. 25)

Drs. P.C. van der Eerden is docent middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceert over demonologie, hekserij en diverse idee- en cultuurhistorische onderwerpen.

Noten

* Mijn dank gaat uit naar Dr. A.A.B. van Bemmel, Dr. T. van Bueren en Drs. L.C. Meijer die mij van waardevolle adviezen hebben voorzien en in het bijzonder naar Prof. Dr. Chr. Heesakkers die mij bij de vertaling van de tekst langs enige obstakels heeft geleid die ik op eigen kracht niet kon passeren.

1 *Restauratievademecum Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ)*, 2b, Rvblad 03-19, 1993; H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer*. Zwolle-Zeist, 1991, 17.

2 A. Kramer en J.F. Feenstra, *Schade aan natuursteen in Nederlandse monumenten*. Zeist- Den Haag, z.j. (Restauratievademecum bijdrage 08), 32-39.

3 Vriendelijke mededeling G.A. Overeem (RDMZ).

4 G. Berends, 'De Hevormde kerk van Wijk bij Duurstede', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 73 (1974), 150-151. Zie ook H. Halbertsma, 'De Kerk van Sint Johannes de Doper te Wijk bij Duurstede', in: *Spiegel Historiael*, 13 (1978), 327.

5 De bouwgeschiedenis van het koor is door het ontbreken van adequaat archeologisch onderzoek in nevelen gehuld. In een recente publicatie wordt betwijfeld of het 16de-eeuwse koor überhaupt tot stand gekomen is, zie J.J. van Meerwijk, 'De Mazijk: het groene open hart van de stad', in: M.A. van der Eerden-Vonk e.a. (red.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*. Hilversum, 2000, 225-227.

6 Een nauwe ruimtelijke relatie tussen epitaaf en graf is niet dwingend, maar wel zeer gebruikelijk, zie T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*. Turnhout-Utrecht, 1999, 66.

7 P. Schoenen, 'Epitaph', in: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* dl V. Stuttgart, 1967, kol. 875.

8 Van Bueren, 53.

9 L. Nougaret, *Traité de métrique latine classique*. Parijs, 1963[3], 59 (par. 149).

10 H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München, 1973, I, 612, 618, 629, 799 (repetitio).

11 Idem, 637, 640-648 (adnominatio).

12 H. Baron, *The crisis of the Early Italian Renaissance*. Princeton, 1966, 192-195.

13 K. Ziegler en W. Sontheimer (ed.), *Der Kleine Pauly I*, 557. H. Cancik en H. Schneider (ed.), *Der Neue Pauly I*, 1095.

14 R. Weiss, 'Lo studio di Plutarco nel trecento', in: R.Weiss, *Medieval and Humanistic Greek*. Padua, 1977, 212-226. G. Resta, *Le epitomi di Plutarco nel quattrocento*. Padua, 1962. R. Hirzel, *Plutarch*. Leipzig, 1912, 106-107.

15 E.M. Moorman en W. Uitterhoeve, *Van Alexandros tot Zenobia*. Nijmegen, 1998[3], 167-168.

16 S. Sconocchia (ed.), *Scribonii Largi Compositiones*. Leipzig, 1983, VI.

17 Idem, IX.

18 Idem, VIII.

19 M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*. Den Haag, 1917, 113-115.

20 Philips had al voordat hij in 1517 zijn intrede deed veelvuldig contact met het Nedersticht. Het valt niet uit te sluiten dat Samuels grafstekst door iemand uit zijn toenmalige entourage is geschreven, vergelijk J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524), bisschop van Utrecht als protagonist van de Renaissance, zijn leven en maecenaat*. Zutphen, 1980, 24 en 26.

21 In een door Booth afgeschreven 'poortboeck' wordt in 1464 een zekere Henrick Samuel Gijsbertsen genoemd en in 1481 een Henrick Gijsbertsen Sammel (met dank aan C.A. van Burik). Of deze namen enige relatie hebben met de Samuel Gijsberts van de memoriesteen is onduidelijk, vgl. Het Utrechts Archief (HUA), Verzameling Van Buchel Booth, 112, fo. 70[v].

22 HUA, S. Jan Baptist, 100.

23 J.G. Joosting en S. Muller Hzn. (ed), *Bronnen voor de geschiedenis van de kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht. Eerste Afdeeling (De Indeeling van het bisdom), eerste deel* (= Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 2e reeks 8). Den Haag, 1906, 247 en H.L. Leeuwenberg, *Indices op de rekeningen van de officiaal van de aarstdiaken van de dom (Gooiland en Betuwe) 1405-1609*. Utrecht, 1995, 38 en 48. Deze verwijzingen dank ik aan Dr. A.A.B. van Bemmel.

24 J. Wils, *Matricule de l'Université de Louvain*, dl II (1453-1485). Brussel, 1946, 179.

25 Idem.

26 Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Sint Ewouds- en Elisabethsgasthuis te Wijk bij Duurstede, (1367) 1400-1930 (Gasthuis I), 15, rekeningen 1486-1491 en 1502-1513, passim.

27 Halbertsma, 327.

28 P.C. van der Eerden en M.A. van der Eerden-Vonk, 'De bouwgeschiedenis van het Ewouds- en Elisabethsgasthuis', in: Van der Eerden-Vonk e.a., 167-173.

29 SAKRUH, Gasthuis I, 15, rekening 1502-1513, fo. 58[v] (18-2-1514).

30 SAKRUH, Collectie Handschriften, ongeïnventariseerd, regestnr. 25.

31 SAKRUH, Gasthuis I, 125 (14-2-1512), 144 (28-7-1497), 145 (31-3-1498), 149 (13-1- 1505), 161 (14-2-1503), 206 (9-8-1511), 229 (14-12-1493) en 236 (31-5-1502).

32 SAKRUH, Gasthuis I, 15, rekening 1486-1491, tussen fo. 36-37 en fo. 46-47.

Aan kasteel Heemstede zat een aardig schroefje los

*Anton van Schip**

Marcel Kroonenburg, uitvoerder bij de restauratie van kasteel Heemstede te Houten, meldde ons, leden van de archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer', begin juli 2001 een aantal archeologische vondsten. Daarbij was onder andere een groot fragment van een mogelijk zeventiende-eeuwse fles met een bijzondere 'coating'. Hij had de vondst gedaan bij reconstructiewerkzaamheden in de gracht rond het kasteel. Bij deze werkzaamheden waren verder diverse bewerkte grenen kinderbalken en één van eikenhout aangetroffen en ook een zeer vreemd gevormde paal (zie afb. 1) Deze laatste werd aangetroffen een aantal meters ten zuidoosten van de toegangsbrug naar het kasteel. De gedachte kwam op dat balken en paal mogelijk dienst gedaan konden hebben in een molen die in de nabijheid van het kasteel gestaan zou kunnen hebben[1].

De zeer vreemd gevormde paal bleek een houten schroef te zijn met een lengte van 115 cm, een grootste doorsnede van 15,5 cm en een draadhoogte van 1,5 cm. De schroef was voor het gebruik als paal aan één zijde gevlakt en vierzijdig aangepunt (puntlengte 20 cm). Omdat het aangepunte gedeelte zonder overgang in de schroefdraad doorliep, kan de schroefdraad oorspronkelijk een stuk(je) langer geweest zijn. Na ontvangst werd direct actie ondernomen om deze schroef adequaat te conserveren: dit omdat er nog veel vocht in zat en er bij de minste aanraking stukjes afvielen. Hij werd daarom eerst langzaam gedroogd en daarna geïmpregneerd met paraffine, ter bescherming en versteviging. Er rezen toen we dit voorwerp in handen kregen onmiddellijk een tweetal vragen: hoe oud is het en waar heeft het oorspronkelijk voor gediend?

Hoe oud is deze schroef?

Bij onderzoek ter plekke op 21 juli bleek, dat de reconstructie al zodanig ver gevorderd was dat hier en daar alleen nog maar resten van de palen 'in situ', op de plek waar ze in de grond geslagen waren, aangetroffen werden. Het balkhout bleek verweringssporen te vertonen, die aangaven dat ze al lang onder water hadden gelegen. Er was één enkele eiken balk bij, die dezelfde verweringssporen vertoonde als de eiken palen en deze (en de andere balken?) moet(en) daarom gelijktijdig daarmee geplaatst zijn.

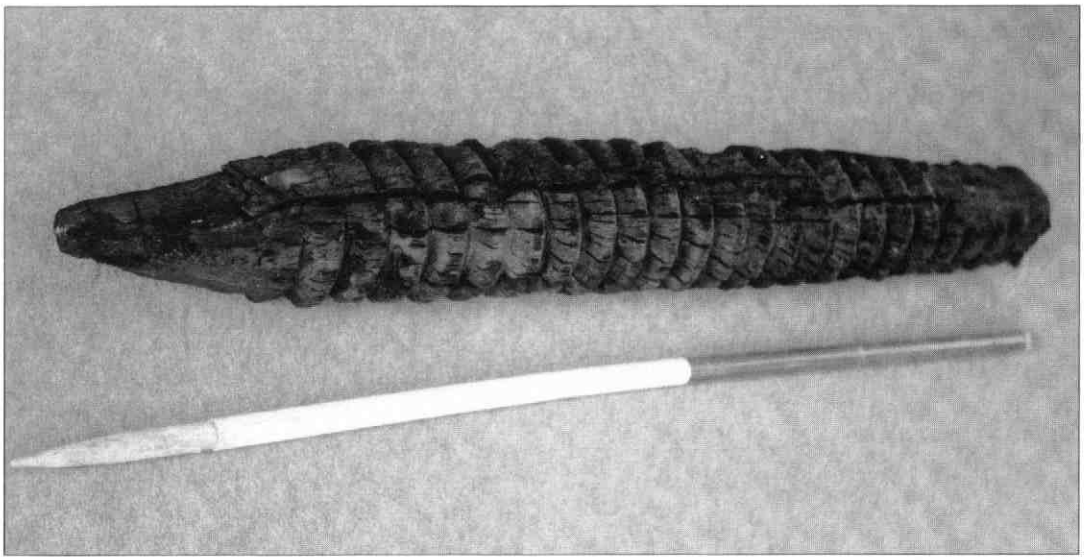

1 De zeer vreemd gevormde paal na conservering (foto Joop van Herwijnen)

Op de grondhopen rond de gracht werd nog een groot aantal palen aangetroffen, met eenzelfde verweringslaag. Deze waren over het algemeen van eiken en evenals de schroef ook vierzijdig aangepunt. Uit de vorm van een aantal palen kon afgeleid worden dat voor het maken daarvan een dikkere eiken balk in vieren gezaagd was. Er waren echter ook eiken palen die uit een dikkere balk of stam gekloofd waren. De palen waren een meter of minder lang, dit laatste mogelijk door het wegrotten van de koppen. De dikte was redelijk gelijk, 8 cm, terwijl de breedte varieerde van 12 tot 15 cm. Een klein deel van de palen bleek van grenen, deels ronde palen, deels rechthoekig. De meeste daarvan waren in zeer slechte staat, één echter, die gemenied was en oorspronkelijk mogelijk deel had uitgemaakt van een kozijn was nog in uitstekende conditie. Blijkbaar waren ook grenen delen als paal benut. Er werd een compleet aangepunt deel aangetroffen van 100x24x3 cm en een aantal fragmenten van soortgelijke delen. Daarnaast werd een aantal fragmenten van eiken planken en schaaldelen aangetroffen, even verweerd als de eiken palen. Bij deze planken varieerde de dikte over de breedte gemeten van 2 tot 1 cm.
Aanvankelijk werd er van uit gegaan dat palen, planken en balken gebruikt waren voor het maken van een grachtbeschoeiing. Uit de tekeningen van het kasteel blijkt echter dat de gracht er omheen afgegrensd was met muren. Daarom wordt nu verondersteld dat de genoemde materialen deel hebben uitgemaakt van een bekisting, die diende om de grachtmuren te funderen. De bekisting heeft bestaan uit een rij palen, met in de rij een onderlinge afstand van 40 tot 50 cm. Daartegenaan werden balken en grenen delen aangebracht, waarop vervolgens de grachtmuur werd opgetrokken. Eerder hadden we al resten van de fundering van bijgebouwen gevonden die op een identieke manier gefundeerd bleken. Verder is ook de fundering van de torens op dezelfde manier opgebouwd. En bij de grote tuinvijver, die oorspronkelijk ook met een muur omringd was, werd op een aantal plaatsen een rij van deze palen nog aangetroffen.
Op grond van de verweringssporen op de schroef valt aan te nemen, dat hij als onderdeel van de oorspronkelijke bekisting geplaatst werd, bij de bouw van het kasteel in 1645. Dit zou inhouden dat deze schroef, oorspronkelijk gemaakt met een heel ander doel voor ogen, zo'n driehonderdvijftig jaar geleden letterlijk voor paal kwam te staan.

Met welke bedoeling werd hij ooit gemaakt?
Houten schroeven worden al eeuwenlang gebruikt. Uit Herculaneum, door een plotselinge uitbarsting van de Vesuvius in 79 na C. onder vulkanische as bedolven, is een afbeelding bekend van een linnenpers met twee schroeven. Ook werd daar een linnenpers met één schroef opgegraven[2]. Wijnpersen die gebruik maakten van een schroefmechanisme moeten al vòòr 1046 in gebruik geweest zijn. Otto Roller schrijft namelijk, dat in de *Codex Aureus Spirensis* van de Duitse koning Hendrik III een afbeelding van zo'n wijnpers voorkomt[3].
Tot in recente tijd werden deze schroefmechanismen nog gebruikt. Zelf fotografeerde ik in 1985 een grote, waarschijnlijk olijfoliepers in Playa del Ingles op Gran Canaria, die daar blijkbaar als een soort monument opgesteld was (zie afb. 2). Van Cordula Peper van het

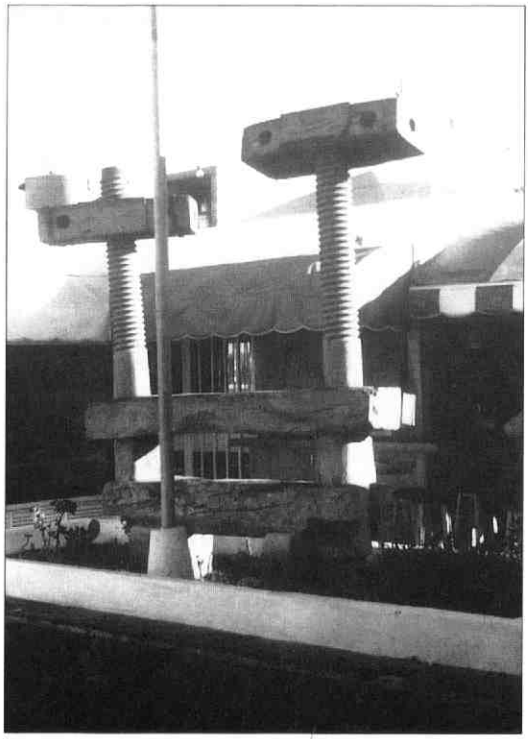

2 Olijfolie(?)pers (foto Anton van Schip)

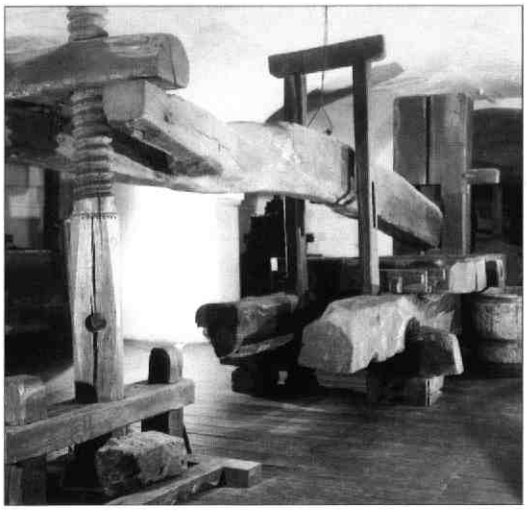

3 Wijnpers (foto Landesmuseum Koblenz)

Landesmuseum te Koblenz kreeg ik een foto van een zeer grote wijnpers uit 1790, van het type Baumkelter (zie afb. 3), die daar in het museum tentoongesteld wordt[4]. Uit eigen waarneming in Playa del Ingles en uit de mij door het Landesmuseum Koblenz toegezonden mededelingen over de afmetingen van de schroef van de Baumkelter, met een diameter van maar liefst 23 cm, werd mij duidelijk dat daarbij soms schroeven gebruikt werden met beduidend grotere afmetingen dan het op Heemstede aangetroffen exemplaar.
Houten schroeven werden tot in de vorige eeuw ook vaak gebruikt bij mangels, kaas- en papierpersen en bankschroeven. Een andere toepassing ervan was in een vijzel om de kap van de hooiberg hoger of lager te brengen (zie afb. 4). Het apparaat is bij de linker hooiberg onder de kap gemonteerd op een bergroede rechts op de foto[5]. Bij deze toepassingen zijn de houten schroeven echter vaak kleiner of niet veel groter dan 8-9 cm.
Nu lijkt het me heel erg onwaarschijnlijk dat er op of in de omgeving van kasteel Heemstede een olijfoliepers gestaan zal hebben. En ook aan een grote wijnpers zal men daar weinig gehad hebben. Dus werd eerst eens nagegaan of de Heemsteedse bekistingspaal/schroef, zoals door onze voorzitter Joop van Herwijnen geopperd, deel uitgemaakt zou kunnen hebben van een molen. Daartoe werd een bezoek gebracht aan de Werkhovense molen. Een aanrader, ook voor zo maar een bezoek. Vriendelij-

4 Werkhovenaren bij een hooiberg met bergwijn (ongedateerde foto van onbekende fotograaf, collectie Arie van der Gaag)

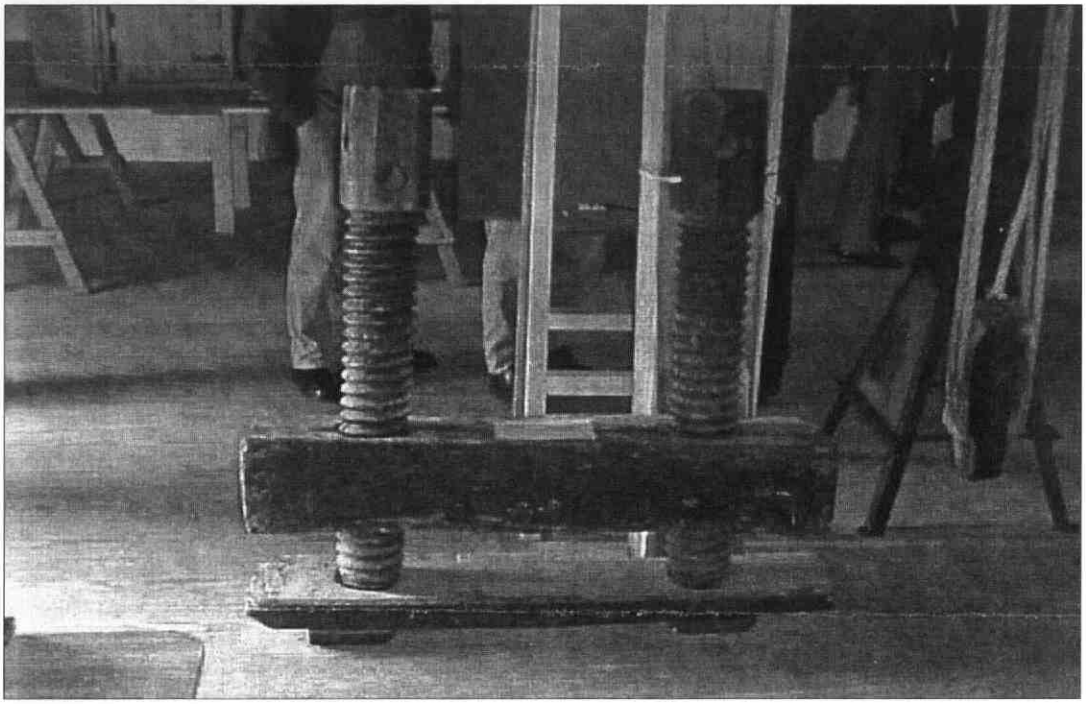

5 Blokvijzel (foto Provinciaal Molenmuseum Wachtebeke)

ke mensen, een prachtig en imposant mechaniek en u kunt er nog diverse gezonde produkten kopen ook. Een nauwkeurige inspectie samen met de molenaar, Michel Strik, van het mechaniek kon de aanwezigheid van een houten schroef met de afmetingen van het op Heemstede gevonden exemplaar niet aan het licht brengen. Helaas!

Maar och, ik had nog meer schroeven op mijn boog. Er werden brieven verzonden aan diverse instanties, die iets zouden kunnen weten over het gebruik van dit soort reuzenschroeven.

Van W.F. Renaud, conservator Collecties van het Openluchtmuseum, kreeg ik de suggestie dat de schroef onderdeel geweest zou kunnen zijn van een zeer grote linnenpers. Toen ik mijn licht hierover opstak bij Guus den Besten van het Nederlands Strijkijzermuseum te Noordbroek en mede-auteur van het boek *Strijken Streek Gestreken* [6], bleek deze het gebruik van een schroef van dit formaat in een linnenpers niet te kennen. Hij veronderstelde dat de schroef onderdeel van een vruchtenpers zou zijn geweest.

De oplossing

Ik had ook een brief aan de Vereniging De Hollandsche Molen gestuurd met een verzoek om informatie. Daarop kreeg ik van Nico Kruger, medewerker Techniek daarvan, de stellige verzekering dat de op Heemstede gevonden schroef geen molenonderdeel kon zijn, noch een relatie met molens had. Volgens hem zou het kunnen zijn dat de schroef oorspronkelijk dienst gedaan had in een blokvijzel, een soort houten dommekracht. Deze veronderstelling leek hem des te aannemelijker, omdat bij de bouw in een kasteel zeer zware balken, zogenaamde moerbalken, aangebracht worden, die te groot en te zwaar zijn om alleen maar met spierkracht gemanoeuvreerd te worden. Hij meende dat er in het Molenmuseum te Wachtebeke (Oost-Vlaanderen) een paar van deze vijzels opgesteld waren.

Ik had het gevoel dat ik steeds dichter bij de oplossing van mijn vraagstuk kwam. Daarom ging er een brief naar het Belgische Molenmuseum met het verzoek om informatie over de afmetingen en constructie van de bij hen tentoongestelde blokvijzels. Walter van den

Branden, conservator van dit museum, stuurde me een foto (afb. 5) en de relevante gegevens toe. Een blokvijzel is, zoals uit de foto blijkt, een hijstoestel met twee schroeven. Met dit toestel kunnen zeer zware lasten opgeheven worden. De diameter van de daar geëxposeerde schroefvijzels bleek 12 cm te bedragen, terwijl de lengte van de schroefdraad 60 cm was. Deze afmetingen zijn dus wat minder groot dan de in ons bezit zijnde schroef.

Met de kennis die ik u tot nu toe voorgelegd heb, lijkt het me redelijk om te veronderstellen dat onze schroef, tezamen met een identiek exemplaar, aanvankelijk heeft dienst gedaan in een blokvijzel bij de bouw van Heemstede. Uiteindelijk, misschien doordat de vijzel het begaf, begon onze schroef een tweede leven als bekistingspaal. Was dat niet gebeurd, dan was hij waarschijnlijk al eeuwen geleden opgestookt en zou ik er geen artikel over hebben kunnen schrijven. Zo ziet u maar weer, het kan raar lopen in het leven.

Drs. A.S.M. van Schip is psycholoog en secretaris-penningmeester van de archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer' van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

Noten

* Met dank aan alle in dit artikel genoemde personen en instanties voor hun bijdrage.

1 In november 2001 werden tijdens de restauratiewerkzaamheden van de tuin restanten gevonden van de 'molen'. Ten zuid-oosten van de halfronde theatermuur kwam in een watergang een circa 6 meter lange duiker tevoorschijn. Aan weerskanten van deze duiker staan muren met uitsparingen ten behoeve van balken voor de verder in hout opgetrokken opbouw. Waarschijnlijk werd in dit gebouw door middel van een vijzel water omhoog gebracht ten behoeve van de fonteinen en de waterpoort. Over deze vondst zal in de nabije toekomst een apart artikel verschijnen. (noot redactie)

2 G.J den Besten en L.S.J. den Besten-den Burger, *Strijken Streek Gestreken*. Zutphen, 1983, 19-20, afb 18 en 19.

3 O. Roller, 'Die Baumkelter im Weinmuseum des Historischen Museums der Pfalz', in: *Sonderdruck aus den Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz*, dl. 67 (*Festschrift hundert Jahre Historisches Museum der Pfalz*). Speyer, 1969, 357.

4 Frans Landzaat uit Schalkwijk maakte mij op deze wijnpers attent.

5 Mijn zwager Wim Miltenburg, die jarenlang op het Rijnsoever in Bunnik geboerd heeft, kent de schroef van dit apparaat als het 'mannetje' en het gedeelte waarin de schroef draaide als het 'vrouwtje'. Willemijn Blitterswijk uit Bunnik herinnert zich dat ze dit apparaat bij haar thuis een 'bergwijn' noemden.

6 Zie noot 2.

Reparatie van de molen van Beverweerd in 1715

Raymond Uppelschoten

Wie vanuit de richting Utrecht Werkhoven binnen rijdt, ziet rechts de molen 'Rijn en Weert'. Deze molen dateert uit 1882 en verving de rond die tijd afgebroken, al in 1395 genoemde, molen van Beverweerd. Vanouds lieten de boeren uit de omgeving van Odijk en Werkhoven hun graan malen bij die aan de Kromme Rijn gelegen molen. De molen behoorde toe aan de heren en vrouwen van Beverweerd, die deze verpachtten aan de molenaars. Het was de taak van de rentmeester van Beverweerd, als zaakwaarnemer van zijn heer en vrouwe, om te zorgen voor de goede staat van de molen. In 1715 was de as van de Beverweerdse molen zover vergaan dat deze moest worden vervangen. In die tijd was Theodorus Backer behalve schout van Odijk ook rentmeester van Beverweerd. Uit zijn correspondentie en uit de rekeningen die hij tijdens zijn ambtsperiode (1705-1725) opmaakte voor de heer van Beverweerd is een goede reconstructie te maken van de situatie van de Beverweerdse molen in 1715 en de gang van zaken rond de reparatie[1].

Situatie

De pachters van landerijen van het huis Beverweerd waren, ingevolge de zogenoemde molendwang, verplicht hun graan te laten malen bij de Beverweerdse molen. Deze stond aan de zogenaamde Molensteeg, die vanaf de weg naar Werkhoven via een brug leidde naar het landgoed van Beverweerd op de oostelijke oever van de Kromme Rijn. In de pachtcedullen, die de pachters van de landerijen van Beverweerd in het begin van de achttiende eeuw tekenden bij het ingaan van een pachttermijn, stond expliciet dat zij 'gehouden zijn ter Maelstede te komen aen de Molen van Beverweert, mits dat die Molenaer die luyden goedt gerijf doet'.

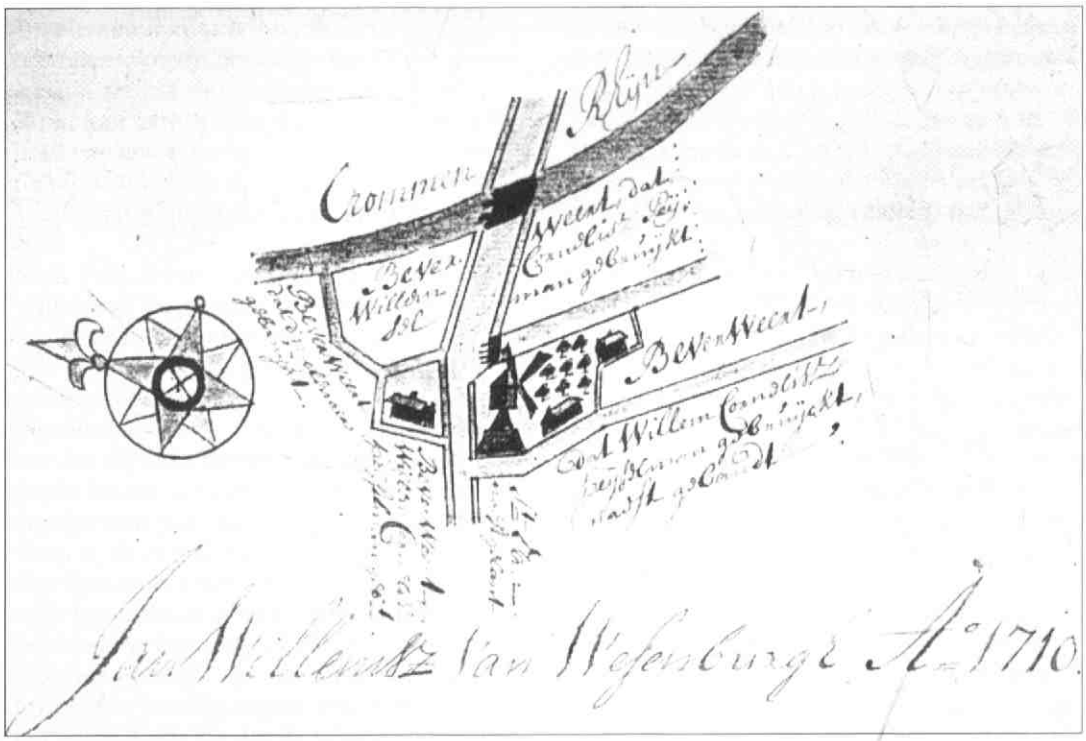

Kaart van de molen van Beverweerd anno 1710 door Theodorus Backer (HUA, Huis Beverweerd, 22, fol. 70)

In 1715 was Jan Willemsz. van Wesenburg al enkele jaren pachter van de molen van Beverweerd. Hij had de molen in 1707 overgenomen van Gerrit van Enspick, die kort tevoren door de vrouwe van Beverweerd 'vermits zijn onmacht' was ontslagen van de pacht van de molen. In 1716 noteert Theodorus Backer in zijn rekening over 1715: 'Jan Willemsz van Wesenburg heeft in hure de koorn wind en Rosmolen met de huijzinge en erve mitgaders het Weijtje agter de Rosmolen en de weijde van den langen boomgt: voor zes jaren tegen 250-0-0 per jaar'[2]. Op de kaart die Theodorus Backer enkele jaren daarvoor, in 1710, van de omgeving van de molen maakte, is de toenmalige situatie goed te zien.

Financiering

In 1715 bleek de as van de molen vervangen te moeten worden. Dit was een aanzienlijke klus die behoorlijk wat geld zou gaan kosten. Dat was een probleem: er was geen geld. De toenmalige heer van Beverweerd, Maurits Lodewijk, bezat behalve het Stichtse leen Beverweerd vele andere goederen, maar hij had vooral tienduizenden guldens schuld. Om de reparatie van de molen te kunnen bekostigen, besloot hij daarom enkele morgens land in Odijk verkopen. Niet geheel toevallig was Theodorus Backer de koper van het land. In de periode dat Backer schout en gadermeester van Odijk en rentmeester van Beverweerd was, maakte hij regelmatig gebruik van de slechte economische toestand op het platteland en de penibele financiële situatie van plaatselijke landverkopers. Zo bouwde hij een aanzienlijke hoeveelheid eigendommen op in Odijk en Driebergen, vanuit een soort voorkennis avant la lettre...

Bij de verkoop van het land van Beverweerd aan Theodorus Backer rees echter een probleem: het was in strijd met het testament van Maurits van Oranje, overgrootvader van Maurits Lodewijk en eertijds heer van Beverweerd. Maurits had in 1625 in zijn testament verordonneerd dat niets van de heerlijkheid Beverweerd en de bijbehorende landerijen verkocht mocht worden. Het land dat verkocht zou moeten worden om de reparatie te betalen, viel binnen de clausule van het testament. Anna Isabella van Beieren van Schagen, moeder van Maurits Lodewijck en vrouwe van Beverweerd, diende vervolgens een verzoek in bij de Staten van Utrecht om te worden ontslagen van het voorbehoud en het land toch te mogen verkopen. De Staten van Utrecht waren bevoegd tot een dergelijk besluit als de hoogste autoriteit in het Sticht Utrecht. Zij gaven waarschijnlijk niet om de reparatie van de molen. Zij erkenden echter wel dat de vrouwe van Beverweerd 'in dese Zorgelijcke tijden, als mede doorde groote reparatien aen de Beverweertse molen, van den nieuwe asch, nieuwe steen, steenreep (...) buijten staet gesteld wert om onse ongelden te voldoen'. De leden van het Huis Beverweerd zouden dus hun belastingen niet kunnen betalen als de Staten niet zouden toestemmen. Deze kozen daarom eieren voor hun geld en gaven toestemming voor de verkoop van de acht à negen morgen land. Daarbij maakten zij de nadrukkelijke aantekening dat het geld alleen mocht worden gebruikt voor de reparatie van de molen en belastingbetaling, niet voor privézaken. Theodorus Backer kocht het land van zijn heer Maurits Lodewijk voor 1125 gulden[3].

Gang van zaken

De gang van zaken bij de reparatie is zeer gedetailleerd beschreven door Theodorus Backer aan zijn zus en zwager in Amsterdam. Backer vraagt daarin zijn zwager contact op te nemen met een Amsterdamse molenmaker over de kosten van de reparatie. We hebben daarbij het geluk dat zowel de Amsterdamse molenmaker als de zwager van Theodorus Backer, Paulus Schoonhoven, niet al te snugger moeten zijn geweest. In drie opeenvolgende brieven vraagt Theodorus Backer zijn zwager steeds uitvoeriger om bij de molenmaker in Amsterdam te informeren wat bij hem het werk aan de Beverweerdse molen zou hebben gekost. Het lijkt een verzoek om een 'second opinion'. Immers: de molen is dan al gerepareerd, zo blijkt uit latere brieven. De offerte van de Amsterdamse molenmaker geldt waarschijnlijk als toets van de rekening van de feitelijke molenmaker, Dirk van Rijswijk. Als antwoord op het eerste offerteverzoek schrijft Paulus dat hij weliswaar verschillende keren bij de molenaar is langs geweest, maar deze vaak niet thuis was en de offerte bij zich droeg. Als de molenaar een

keer wel thuis is, kan hij niet zeggen hoeveel hij voor de reparatiewerkzaamheden moet vragen omdat hij deze niet gedetailleerd op een rijtje heeft en de molen niet kent. Vervolgens schrijft Theodorus Backer aan zijn zwager dat hij de molenaar kan vragen wat het kost om 'simpelijk een molen asch te beslaen en deze beslagen zijnde in de molen te brengen, daer onder gereckent het uijtnemen van de roeden uijt de oude asch, alsmede de asch selfs en de roeden wederom in de nieuwe te brengen, mitsgaders een molen-steen (door een ander geprepareert en zo't behoort klaer gemaekt zijnde) in de molen op zijn plaets te brengen en te stellen .. het wijder vervormen van de asch en steen met daer aen dependerende onkosten die den eijgenaer van de molen apart moet betalen'. Ook aan deze beschrijving heeft de molenmaker niet voldoende. Hij laat Paulus Schoonhoven aan de rentmeester vragen nog meer informatie te geven, waarop Theodorus Backer uiteindelijk (en waarschijnlijk ten einde raad) de uitgebreide beschrijving stuurt die ons precies vertelt hoe de molen is gerepareerd (zie hierna op pag. 85). Dat heeft eindelijk effect: de vergelijkingsofferte lijkt dan toch echt binnen te zijn gekomen, want in de rekening van Beverweerd over 1715, die in 1716 werd opgemaakt, noteert Theodorus Backer de volgende betalingen:

Datum	**Omschrijving**	**Bedrag**	**Totaal**
25 augustus 1715	aen Hendrik Verkerk betaeld voor een zeventhienden molensteen aen de molen van Beverweerd geleverd volgens quitantie		88-0-0
4 februari 1716	aen de wed. Agterberg betaeld in mindering van geleverde houtwaaren aen de Molen van Beverweerd, volgens quitantie	100-0-0	
	En rest nog aen de voors. specificatie van hout tot de Molen geleverd, daer onder gerekent een nieuwe asch	67-3-0	
	Totaal		163-3-0
Onbekend	Betaeld aen de Molenmaker Dirk van Rijswijk voor verdient arbeijtsloon aen de Molen in mindering van zijn specificatie volgens quitantie	110-0-0	
	En rest nog aen de voors. specificatie een zomma van	33-0-0	
	Totaal		143-0-0
Onbekend	Item de wed. van Cornelis Adriaensz smit tot Werkhoven van t gene zij aen de Molen en huijze van Beverweerd heeft verdient, volgens specificatie		87-13-0
Totaal			481-16-0

Beschrijving van de reparatie van de molen van Beverweerd in 1715:

'om een nette beschrijving van de molen etc te hebben zo zult ued: gelieven te weten:

1. dat het is een koorn-windmolen, staande omtrent de huijse Beverweerd en malende met steenen, die men zeven thienders juffers noemd.
2. dat de asch in de voors: molen vergaen zijnde, ick als Rentmeester van Beverweerd een stuck houts bij Agterberg tot een nieuw asch heb gekogt en ten mijne kosten heb doen brengen ten huijze van de Molenmaker.
3. dat het hout aldaer zijnde, de molenmaker deselve beslagen en tot een asch gemaeckt heeft.
4. dat ik die asch ten mijnen kosten heb doen brengen ter plaetse voors:
5. dat deselve daer zijnde, de molenmaker met zijn instrumenten de 2. roeden uijt de oude asch heeft genomen,
6. dat hij vervolgens de oude asch uijt de molen heeft uijtgehaeld.
7. dat gedaen zijnde, heeft hij de nieuwe asch wederom in de molen gebragt en ook de twee roeden wederom daer ingestoken.
8. dat eenige personen die aenschouwers waren, de molenmaker en zijn 3. knegts, daerin behulpzaem zijn geweest, dewelcke ik 4 gls tot drinkgeld heb gegeven
9. dat vervolgens een zeventhiender molensteen (niet een volle zeventhiender, want daer is groot onderscheijd in, daer de den de 17en Juffer tot Thiel gekogt, maer kost f 88,- en daerentegens voor een volle zeventhiender geeischt wierd f 170) gekogt tot Thiel van dair doen halen en aen de Molen doen brengen heb, alles ten mijnen kosten.[4]
10. dat ik het maken van t gad in de steen, als mede deselve ofte bicken, en bequaam te maken, om daer mede te kunnen mulen heb bekostigt.
11. Dat de steen also klaer gemaekt zijnde, de molenmaker niet anders heeft gedaen, als een openinge in de solderinge van de molen te maken, de steen met zijn instrumenten in deselve zijn plaets te brengen en te leggen en openinge wederom digt te maken.

Raymond Uppelschoten (1967) groeide op in Odijk. Hij werkt aan een boek over de geschiedenis van Odijk tot ongeveer 1800, met het accent op landschap, bewoners en huis- en veldnamen. Hij woont in 's Hertogenbosch.

Noten

1 Correspondentie 1705-1725 Theodorus Backer: Het Utrechts Archief (HUA), Stadsarchief, 1711.

2 Pachtcedullen: HUA, Huis Beverweerd, 81. Overname huur molen: HUA, Huis Beverweerd, 147 en 148; pacht 1715: idem, 155.

3 Testament stadhouder Maurits van Oranje-Nassau: HUA, Huis Beverweerd, 295. Verkoop land Beverweerd, inclusief transport gerecht Odijk, codicil op testament Maurits, procuraties Beverweerd en goedkeuring Staten: Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Dorpsgerechten, 1590.

4 Een zeventiender was de grootste soort molensteen, met een omtrek van 17 Amsterdamse voeten en een diameter van 1,50 m. Het verschil tussen een juffer- en een volle zeventiender betreft waarschijnlijk de dikte, maar dat is niet zeker. Met dank aan dhr. T. Blekkenhorst van Stichting De Utrechtse Molens.

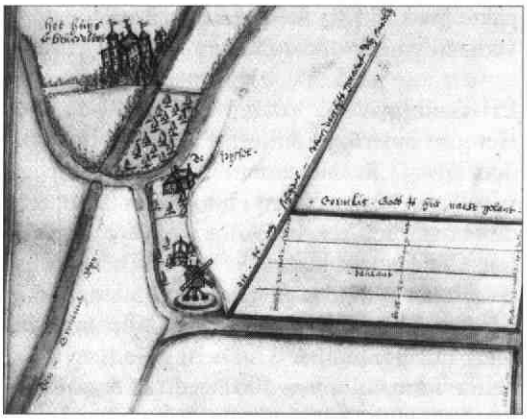

De molen van Beverweerd op een kaart uit 1606 (HUA, TA S.Jan 328-40)

Hijmans' boek over Wijk bij Duurstede uit 1951 in het Engels

Ad van Bemmel

Verbazing

Ik geloof mijn ogen niet. De via internet (www.abebooks.com te Canada) op 22 augustus 2001 op mijn beeldscherm verschenen tekst zegt toch duidelijk: 'H. Hijmans *Wijk bij Duurstede*. English translation. Delhi, 1961'. Natuurlijk ken ik het dit jaar precies vijftig jaar geleden met die titel uitgegeven boek van Hendrik Hijmans. Tot het in 2000 verschenen *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad* was dit hét boek over Wijk. Is er een Engelse vertaling van? Mij in ieder geval niet bekend. Wat kan dit zijn? Het boek wordt aangeboden door antiquariaat Q.M. Dabney in Washington DC in de VS. Ik bestel het via e-mail en enkele dagen later wordt via mijn credit-card *f* 126,07 van mijn rekening afgeschreven. De terroristische aanslagen op 11 september in New York en Washington DC hebben ongetwijfeld de verzending en het transport bemoeilijkt, maar 21 oktober ploft er een pakket uit de VS in mijn brievenbus. Ik pak het zeer zorgvuldig ingepakte boek uit, sla het open en val van de ene verbazing in de andere.

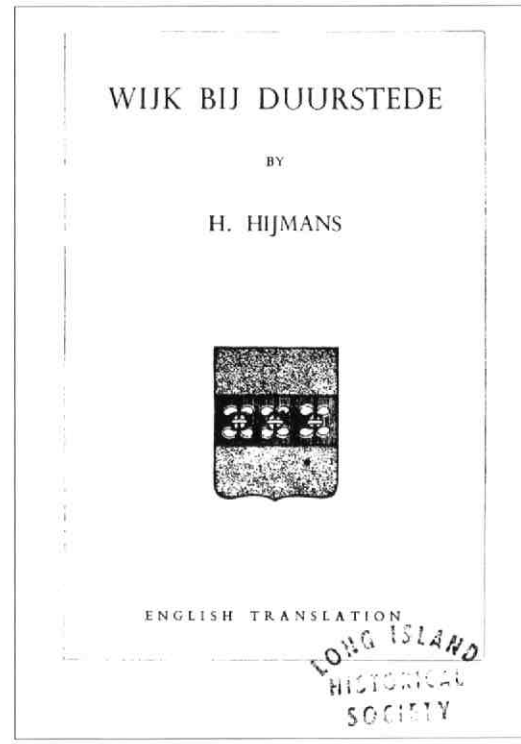

De titelpagina van de Engelse Hijmans

Privé-uitgave

Het gaat inderdaad om een Engelse vertaling - door mw. G.R. Peereboom-Chambers in Overveen - van het boek van Hijmans en dat in opdracht van een zekere Philip Van Wyck in Wilton, Connecticut in de VS. Volgens het colofon betreft het een privé-uitgave van 150 met de hand genummerde exemplaren. Mijn exemplaar draagt nummer 37. De uitgave is in het zelfde formaat in mei 1961 gedrukt door Printers United te Delhi in India. Vervolgens is in ieder geval mijn exemplaar ingebonden door T.B. Merrett te Stroud, Glos. Voorin heeft waarschijnlijk Van Wyck eigenhandig geschreven: 'September 1963. Gift of Philip Van Wyck to the Reference Library Long Island Historical Society'. Een eigendomssticker en -stempel van die Society bevestigen dit. Een stempel met de tekst 'Withdrawn Brooklyn Historical Society' biedt zicht op de verdere geschiedenis van het boek dat op een gegeven moment vanuit New York bij het antiquariaat in Washington DC terecht moet zijn gekomen.

Wie is Philip Van Wyck?

Volgens eigen schrijven is hij - met alle andere Van Wycken in de VS - een afstammeling van Cornelis Barentse uit Wijk bij Duurstede die in 1660 op negentienjarige leeftijd naar Nieuw Amsterdam, het latere New York, is geëmigreerd. Van Wyck heeft aan de Engelse versie van het boek van Hijmans (132 pagina's) een epiloog van 58 pagina's tekst en enkele foto's toegevoegd. Die epiloog heeft hij voltooid na zijn bezoek eind juni 1960 - dus 300 jaar na het vertrek van zijn voorvader - aan Wijk bij

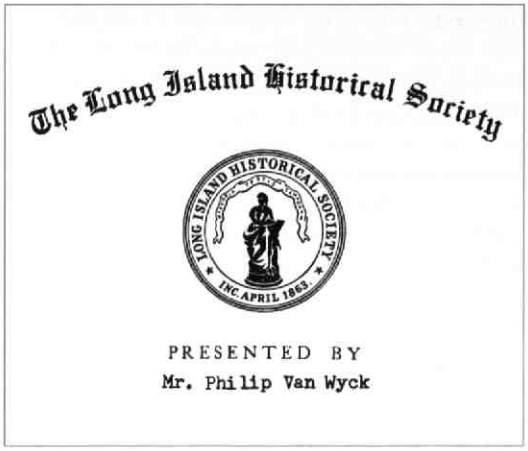

Eigendomssticker en -stempel voorin het boek

Duurstede. Aan dat bezoek is aandacht besteed in de Wijkse Courant[1]. Op 30 juni heeft hij in het dwarsschip van de Grote Kerk op de Markt, onder het toeziend oog van burgemeester Kentie, een bronzen plaquette laten aanbrengen ter herdenking van dat feit. Tezelfdertijd schonk hij het kerkbestuur 1000 gulden voor de restauratie van het kerkorgel.

Afkomst

Cornelis Barentse is, volgens Van Wyck, een zoon van Berndt Danielse, een rademaker uit Schalkwijk die in 1637 burger van Wijk bij Duurstede wordt. Hij huwt aldaar in 1639 Anneken Cornelisdr. van den Engh. De moeder van Berndt Danielse was een De Cruijff. Broers en zusters van Berndt die in Schalkwijk achterbleven, droegen de achternaam De Cruijff. Afstammelingen van Cornelis zijn zich in de VS Van Wyck gaan noemen. Wellicht is hij naar Nieuw Amsterdam geëmigreerd omdat daar in 1638 Oloff Stevense van Cortlandt uit Wijk bij Duurstede al naar toe was gegaan. De families kenden elkaar, aangezien Berndt Danielse van de weduwe Jan Cornelisse van Cortlandt een smederij aan de Markt had overgenomen. Van de genoemde Oloff stammen, alweer volgens Van Wyck, alle Van Cortlandts in de VS af[2]. Ter herinnering aan Oloff heeft Van Wyck tijdens zijn bezoek eveneens een plaquette in de Grote Kerk laten aanbrengen. Beide plaquettes zijn nog steeds aanwezig (zie de afbeelding op p. 69).

Brieven

Wellicht is Van Wyck op het idee van de Engelse vertaling gekomen omdat het boek van Hijmans indertijd zo goed was ontvangen. Een in mijn bezit zijnde, prijzende recensie in de Nieuwe Rotterdamse Courant van 3 november 1951 getuigt daarvan. Het kan bijna niet anders dan dat er contact tussen Van Wyck en Hijmans moet zijn geweest. Gelukkig blijkt Hijmans een collectie en archief te hebben nagelaten. De plaatsingslijst ervan maakt melding van een omslag met daarin een briefwisseling met Philip van Wyck[2]! De eerste brief in de omslag is van eind september 1957, geschreven door Van Wyck en gericht aan Hijmans als auteur van het boek *Wijk bij Duurstede*. Hij stelt hem een aantal genealogische vragen onder meer over het geslacht Van Cortlandt: het begin van een groot aantal brieven. In een brief van eind juni 1958 vraagt Hijmans of het mogelijk is zijn boek te vertalen en in Amerika uit te geven. Van Wyck, dan verbonden aan de Amerikaanse ambassade in Phnom Penh in Cambodja, antwoordt daartoe mogelijkheden te zien. Later zegt hij dat het boek dan wel enige 'reworking' behoeft. Hijmans regelt op zijn verzoek het bezoek van Van Wyck aan Wijk bij Duurstede en de bronzen plaquettes (door de firma Begeer). Tijdens dat bezoek laat de burgemeester weten eventueel wel bij te willen dragen aan een Engelse uitgave. Daarvoor worden voorbereidingen getroffen. Bij drukkerij Brill in Leiden wordt offerte gevraagd voor een uitgave van 1000 exemplaren. Dat blijkt nogal kostbaar te zijn. Van Wyck is inmiddels gestationeerd bij de Amerikaanse ambassade in New Delhi. Hij laat weten dat het drukken in India veel goedkoper is en dat hij nu denkt aan een gelimiteerde privé-uitgave. Uit een brief van begin februari 1961 van Brill aan Van Wijck blijkt dat ook in Nederland de liefde inmiddels wat is bekoeld. Het is de laatste brief in de omslag. Uit niets blijkt dat Van Wyck enkele maanden later inderdaad zelf een privé-uitgave heeft laten verzorgen. Uit niets in de tekst blijkt dat hij contact met Hijmans heeft gehad; de burgemeester en de dominee van de NH-kerk worden wel genoemd.

Van Cortlandt

In zijn epiloog besteedt Van Wyck, ten dele vragenderwijs, aandacht aan Van Cortlandts in onder meer Utrecht en aan een Kortland in Rotterdam. Tijdens het lezen daarvan kreeg ik een gevoel van herkenning, van 'hé, dat heb ik eerder gezien'. Gelukkig heb ik van mijn eigen archief een computer-inventaris en na enige ogenblikken blijkt dat mijn gevoel me niet heeft bedrogen. Ooit heb ik bij een antiquariaat in Haarlem op de kop getikt de doorslag van een getypte, twee pagina's tellende in het Engels gestelde notitie van de hand van W. Wijnaendts van Resandt, gedateerd 26 november 1962. De notitie is getiteld 'Van Cortlandt (Wijk bij Duurstede, Utrecht)'. Het is het resultaat van een betaalde opdracht van een niet nader genoemde opdrachtgever. Hij zegt daarin dat met de dood van Steven van Cortlandt, mogelijk in Utrecht, de mannelijke lijn van dit geslacht in Nederland blijkbaar is uitgestorven. Hij gaat ook in op een Kortland in Rotterdam en zegt dat deze niets met de Van Cortlandts uit Wijk bij Duurstede van doen heeft. Wat een toeval (of niet?)! Het kan niet anders dan dat de onbekende opdrachtgever Philip van Wijck is! Niet zo vreemd overigens omdat Wijnaendts van Resandt gerelateerd was aan het Centraal Bureau voor Genealogie waaraan Van Wyck, zoals hij zelf memoreert, betaalde onderzoeksopdrachten had verstrekt.

Wijkenaren over zee

Het bezoek aan Wijk bij Duurstede heeft veel indruk op Van Wyck gemaakt: 'The feeling of a past continuity with Wijck (sic) bij Duurstede, because it was the home of my ancestry in the early seventeenth century, is very real to me and has grown as I have visited and revisited the ancient little city' (Epilogue, 2). Uitgebreid gaat hij dan ook in op de sociaal-economische achtergrond van de Van Wijcks en de Van Cortlands. Bovendien put hij zich uit in het aangeven van historische links tussen die stad en de rest van de wereld. Naast de Van Wijcks en de Van Cortlandts in de VS, wijst hij er op dat de meeste Van Wijks in Zuid-Afrika ook afstammen van iemand uit Wijk bij Duurstede. In dat laatste geval zou het gaan om Arie van Wijk - wiens grootvader Roelof rond 1600 in Wijk bij Duurstede zou zijn geboren - die circa 1688 in de Kaapkolonie aankwam. Van Wyck besteedt ook aandacht aan de Wijkse (notaris)familie Van Sandick waarvan sinds 1694 een aantal leden commissaris/eigenaar was van plantages in Suriname[3]. Hij had dieper kunnen in gaan op het feit dat het voorgeslacht van Jan van Riebeeck, stichter van de Kaapkolonie in 1652, afkomstig is van de hofstede Riebeeck (nu de Kleine Melkweg aan de Langbroekseweg 2-4) te Wijk bij Duurstede[4]. Ook had hij kunnen ingaan op Nicolaas Schaghen, geboren aldaar in 1644, vertrokken naar de Oost, en ondermeer gouverneur van Malakka. Later was Schaghen gouverneur van Ambon alwaar hij in circa 1690 op het eiland Honimoa (nu Saparua) het nog bestaande VOC-fort Duurstede heeft gebouwd[5]. Overigens is het opvallend hoeveel mensen uit dit gebied in de zeventiende eeuw over zee zijn gegaan. Kemp heeft op verzoek van een Van Schaick te New York onderzoek gedaan naar de achtergrond van een twintigtal hoofdzakelijk uit Bunnik en Houten afkomstige kolonisten die zich in de eerste helft van die eeuw ten noorden van Nieuw Amsterdam hadden gevestigd. In ieder geval via één van hen was er een relatie met de al genoemde Oloff Stevensse van Cortlandt[6].

Ten slotte

Het is heel verassend hoe je via zo'n modern medium als internet en via een omzwerving over de gehele wereld eigenaar wordt van een met liefde in privé-beheer uitgegeven boek, een boek dat mij alleen al daardoor nog meer bewust maakt van, zoals Van Wyck dat noemt, 'the feeling of a past continuity' met in dit geval ons beider 'voorvaderlijk gebied'.

Dr. A.A.B. van Bemmel is sociaal geograaf, woonachtig in Wijk bij Duurstede en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op Cothen en het Kromme-Rijngebied.

Noten

1 Zaterdag 2 juli 1960: Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Collectie Wijkse Courant. Met dank aan mw. B. van Nimwegen-Seggelink.

2 SAKRUH, Collectie en Archief Hendrik Hijmans, 3. Met dank aan mw. R. van der Eerden-Vonk.
3 G. Oostindie, *Roosenburg en Mon Bijou: twee Surinaamse plantages 1720-1870*. Dordrecht, 1989.
4 Z. van Doorn, 'Riebeeck'. In: *De Nederlandsche Leeuw*, 84 (1967), 169-187.
5 M. Donkersloot-de Vrij, 'Plattegrond der Vesting Duurstede'. In: *Tussen Rijn en Lek*, 27 (1993-3), 24-27; C.J.G.L. van den Berg van Saparoea, 'De Tragedie op het Eiland Saparoea in het jaar 1817 tijdens den Opstand in de Molukken. Waarin is opgenomen het boeiend relaas van den eenigen, bij den moord in het Fort Duurstede gespaarden ooggetuige, den kleinen Nean'. In: *BKI*, 104 (1948-2/3), 237-336.
6 M.S.F. Kemp, 'Krommerijners in de nieuwe wereld. Een onderzoek naar de achtergrond en onderlinge verwantschap van vroege kolonisten in Nieuw Nederland (voornamelijk Rensselaerswijck), afkomstig uit het Utrechtse Krommerijngebied'. In: *De Nederlandsche Leeuw*, 109 (1992), 405-433.

Boeken

Het geslacht In den Eng
H.J.M. Klute, *Het geslacht In den Eng*. Leerdam 2000 (uitgegeven in eigen beheer; 184 blz., geïll.)

Op 24 november 1524 stichtte Gerrit Jacobszoon in den Engh een vicarie op het altaar van Sint Maria en Barbara in de kerk van Sint Jan Baptist te Wijk bij Duurstede. De stichter gaf aan daarmee een voornemen van zijn voorvaderen uit te voeren. Een eind 16de-eeuws afschrift van de stichtingsakte bevindt zich in het archief van het Stadsbestuur Wijk bij Duurstede 1300-1810[1]. De vicarie werd begiftigd met 7,5 morgen en een akker land onder Wijk en een rente uit een huis in de Achterstraat.
De opbrengsten hiervan dienden ter bekostiging van het lezen van drie missen per week. Na het lezen van de mis diende de priester zich te begeven naar de graven van Dirck Baers, Jan van Leut, jonkvrouw Willam Baers en hun ouders, 'desgelijks zall die priester nog gaen nae sijnre missen te graeve van mijnen (= Gerrit Jacobs in den Engh) ouders alzo vader ende moeder ende nae mijnre doot tot mijnen graeve en mijnre huijsvrouws...'.
Het collatierecht, dat wil zeggen het recht om een dienstdoende pastoor aan te stellen en de overige revenuen van de vicarie te genieten, bleef nog tot circa 1785 in het bezit van de Schalkwijkse tak van de familie In den Engh. Alle thans nog in Nederland levende In den Enghen blijken af te stammen van een Jan in den Engh die van 1820 tot 1891 leefde te Beesd. Hij behoorde tot de Schalkwijkse tak waarvan achtereenvolgende leden van circa 1620 tot 1785 molenaar waren op de korenmolen aan de Heul.

In een attestatie op 18 april 1643 voor notaris Gerard Vastert te Utrecht verklaarde de 63- of 64-jarige Joost Aerts in den Engh in Wijk bij Duurstede te wonen, 'wesende oudste nagelaten soone van Aert Jacobs in den Engh, die soone was van Jacob Gerrits in den Engh, soone van Gerrit Jacobs in den Engh fundateur van zekere vicarie op Sint Maria en Barbara altaar in de kerk van Sint Johan Baptist tot Wijck geconstitueert volgens fundatiebrief daarvan
sijnde in date 1524 en 24 november'[2]. De afstammingslijn uit Gerrit Jacobs in den Engh wordt daarmee duidelijk bevestigd. (Deze attestatie is een vondst van de recensenten.)
De auteur heeft getracht de stamreeks met drie generaties in mannelijke linie verder op te voeren door de gebroeders Dirck Baers en Jan van Leut en hun zuster jonkvrouw Willam Baers in die linie te koppelen aan de stichter van de vicarie. Een verwantschap via een vrouwelijke linie lijkt echter meer voor de hand te liggen.
In het boek worden per generatie de afstammelingen in mannelijke lijn van de genoemde Gerrit Jacobszoon uitgebreid beschreven waarbij af en toe ook de 'grote', vaderlandse historie ter sprake komt. De schoolkennis komt op die manier te pas om de 'kleine' geschiedenis van de In den Engen tot leven te brengen. Daarnaast bevat het boek veel familiefoto's en afbeeldingen van oude kaarten en akten en van Wijkse gebouwen. Aan het eind volgt de genealogie van de familie waarin alle naamdragers In den Eng en hun partners nog eens in het kort de revue passeren. Opvallend is de fraaie gekleurde omslag met de kaart van Jacob van Deventer uit circa 1563 met daarop de boerenhofstede 'Den Engh' te Wijk bij

Duurstede. Het is jammer dat het boek niet voorzien is van een namenindex waarmee (aanverwante) personen makkelijk zijn terug te vinden. Dat zal voor familieleden de pret niet drukken. Zij zullen de boeiende informatie over hun voorouders zeker weten te waarderen.

Casper van Burik en Kees van Schaik

Noten

1 Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Stadsbestuur Wijk bij Duurstede 1300-1810, 522.
2 Het Utrechts Archief, Notariële Archieven stad Utrecht 1560-1905, U 021a010.

Varia

Presentatie Leenrepertorium

Op 15 november 2001 werd, als eerste gezamenlijke uitgave van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' en Uitgeverij Verloren in Hilversum, deel zes in de Historische Reeks Kromme-Rijngebied feestelijk gepresenteerd. Het betreft het *Repertorium op de lenen van Gaasbeek* door Jacob Kort. De goed bezochte presentatie vond plaats in het oude stadhuis van Wijk bij Duurstede op de Markt. Na korte toespraken van Peter de Wit, bestuursvoorzitter van de Historische Kring, Ad van Bemmel, die namens de redactie de uitgave heeft begeleid, en de auteur Jacob Kort zelf, overhandigde de laatste het eerste exemplaar van zijn boek aan de Wijkse burgemeester, Guus Swillens. Deze sprak in zijn dankwoord ondermeer zijn verbazing uit over het feit dat van de 70.000 inwoners van het Kromme-Rijngebied er slechts 450 lid van de Historische Kring waren. Als nieuwe inwoner van Wijk bij Duurstede en binnenkort Cothen leverde hij een persoonlijke bijdrage aan de bloei van de vereniging door zich als lid aan te melden.

Auteur Jacob Kort (links) overhandigt het eerste exemplaar van het boek aan de burgemeester van Wijk bij Duurstede, Guus Swillens (foto Marijke Dekker)

Zoals in de aan de leden toegestuurde aanbiedingsfolder beschreven, is het boek in de boekhandel of bij de uitgever (Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, www.verloren.nl) te koop voor *f* 19,90. De volledige titel luidt: J.C. Kort, *Repertorium op de lenen van Gaasbeek. De hofsteden Abcoude (1270-1664), Wijk (1355-1664), Woudenberg (1368-1648) en het leenhof van Simon en Hendrik van Haarlem (1388-1650).* Houten- Hilversum, 2001. Historische Reeks Kromme-Rijngebied 6 (ISBN 90-6550-676-4).

Ria van der Eerden

Sandebruggetje te Cothen behouden

Na een langdurige discussie heeft de gemeenteraad van Wijk bij Duurstede een wijs besluit genomen. Het Sandebruggetje te Cothen wordt niet gesloopt maar opgeknapt. Bovendien blijft het toegankelijk voor voetgangers. Het aan de noordkant van het dorp gelegen bruggetje over de Kromme Rijn vormt vanouds één van de drie overgangen aldaar over die rivier. Het wordt al in 1459 genoemd (J.C. Kort, *Repertorium op de lenen van Gaasbeek*, 2001, 79). Eertijds gebruiken de bewoners van het Cothen het bruggetje vooral om naar hun akkers aan de andere kant van de Kromme Rijn te gaan. Die akkers lagen - heel toepasselijk - in het Overrijnseveld (1336). En is dat nog steeds precies wat de bewoners van het dorp willen doen: naar de overkant wandelen.

Ad van Bemmel

Inhoudsopgave en index jaargang 35 (2001)

Inhoudsopgave

Jaargang 35-1/2 (maart/juni 2001)

In Memoriam Ina van der Wiele-Pasterkamp. 1
In Memoriam Antoon de Wit. 1

* Artikelen:
Nimwegen-Seggelink, E. van, De oude wasserij Langs de Wal in Wijk bij Duurstede. 2-22
Sarfatij, H., De Ridder van Wijk. Een tinnen ruiterfiguurtje van omstreeks 1300. 23-33

* Boeken:
Schalkwijks dialectwoordenboek, door *N. van der Sijs*. 34

* Varia:
Korte stukjes gevraagd. 35
Nogmaals de peilsteen in Werkhoven. 35
Internetsite over archeologie in Houten. 36

Jaargang 35-3 (september 2001)

* Artikelen:
Bemmel, A.A.B. van, Historische grenspalen in het Kromme-Rijngebied: een inventarisatie. 37- 45
Uppelschoten, R, Burg- en valknamen: sleutels tot het middeleeuwse Odijk? 46-50
Bemmel, A.A.B. van, Cothen op foto's uit 1916 en 2001. 51-54
Nimwegen-Seggelink, E. van, Opgeruimde Koninginnefeesten in Wijk bij Duurstede. 55-57

Jaarverslagen van de Historische Kring over 2000. 58-64

* Varia
Een interessant weggetje in Bunnik. 65
Transcriptie Wijkse overledenen. 66-67
Vierde historische vaartocht met de 'Kapitein Kok'. 67-68
'Thuis in de bodem van Houten'. 68
Nieuwe Internetwebsites. 68
Vacature penningmeester. 68

Jaargang 35-4 (december 2001)

* Artikelen:
Eerden, P.C. van der, De memoriesteen voor Samuel Gijsberts in de Grote Kerk te Wijk bij Duurstede. 69-76
Schip, A.S.M. van, Aan kasteel Heemstede zat een aardig schroefje los. 77-81
Uppelschoten, R, Reparatie van de molen van Beverweerd in 1715. 82-85
Bemmel, A.A.B. van, Hijmans' boek over Wijk bij Duurstede uit 1951 in het Engels. 86-89

* Boeken:
Het geslacht In den Eng, door *C.A. van Burik en C. van Schaik*. 89-90

* Varia:
Presentatie Leenrepertorium. 90
Sandebruggetje te Cothen behouden 90

Index van namen en zaken

Vermeld worden: jaargang-aflevering en tussen haakjes de pagina's.

A
appliques 35-1/2 (23-33)
archeologie 35-1/2 (23-33; 36), 35-3 (63-64; 68), 35-4 (77-81)
archieven 35-3 (66; 68)

B
Bemmel, A.A.B. van 35-3 (37-45; 51-54), 35-4 (86-89)
Beverweerd (molen) 35-4 (82-85)
blekerij 35-1/2 (2-22)
Bunnik 35-3 (65)
burg- en valknamen 35-3 (46-50)
Burik, C.A. van 35-4 (89-90)

C
Cothen 35-3 (51-54), 35-4 (90)
D
dialectwoordenboek 35-1/2 (34)

E
Eerden, P.C. van der 35-4 (69-76)
Eng, In den 35-4 (89-90)

G
genealogie 35-3 (66-67), 35-4 (89-90)
grenspalen 35-3 (37-45)
Grote Kerk 35-4 (69-76)

H
Heemstede, kasteel 35-4 (77-81)
historische vaartochten 35-3 (67-68)
Hijmans, H. 35-4 (86-89)
Houten 35-1/2 (36), 35-3 (68), 35-4 (77-81)

I
In Memoriam 35-1/2 (1)
Internetwebsites 35-1/2 (36), 35-3 (68)

J
jaarverslagen 35-3 (58- 64)

K
kastelen 35-4 (77-81)
kerken 35-4 (69-76)
Koninginnefeesten 35-3 (55-57)

L
Leenrepertorium 35-4 (90)

M
memoriestenen 35-4 (69-76)
molens 35-4 (82-85)

N
Nimwegen-Seggelink, E. van 35-1/2 (2-22), 35-3 (55-57)

O
Odijk 35-3 (46-50)
onderwijs 35-4 (91)

P
peilstenen 35-1/2 (35)
penningmeester 35-3 (61-62; 68)

R
ruiterfiguur (applique) 35-1/2 (23-33)

S
Samuel Gijsberts 35-4 (69-76)
Sandebruggetje 35-4 (90)
Sarfatij, H. 35-1/2 (23-33)
Schaik, C. van 35-4 (89-90)
Schalkwijk 35-1/2 (34)
Schip, A.S.M. van 35-3 (63-64), 35-4 (77-81)
schroef blokvijzel 35-4 (77-81)
Sijs, N. van der 35-1/2 (34)

T
transcripties 35-3 (66-67)

U
Uppelschoten, R. 35-3 (46-50), 35-4 (82-85)

V
veldnamen 35-3 (46-50)

W
wasserij 35-1/2 (2-22)
Werkhoven 35-1/2 (35), 35-4 (82-85)
Wiele-Pasterkamp, Ina van der 35-1/2 (1)
Wit, Antoon 35-1/2 (1)
Wijk bij Duurstede 35-1/2 (2-22; 23-33), 35-3 (55-57; 66-67; 67-68), 35-4 (69-76; 86-89)